AXEL GARBOE

KULTURHISTORISKE STUDIER OVER ÆDELSTENE

MED SÆRLIGT HENBLIK PAA DET 17. AARHUNDREDE.

Thesis—Copenhagen

1915.
KØBENHAVN OG KRISTIANIA.
GYLDENDALSKE BOGHANDEL.
NORDISK FORLAG.

Forsvaret finder Sted Torsdag den 4. Februar Kl. 12 i Universitets-Annexet, Studiestræde 6 o. G.

KULTURHISTORISKE STUDIER OVER ÆDELSTENE

Denne Afhandling er af det filosofiske Fakultet antaget til offentlig at forsvares for den filosofiske Doktorgrad.

København, den 19. November 1914.

Dines Andersen,
d. A. Dekanus.

DENNE BOG TILEGNER JEG

MIN TROFASTE

MODER OG FADER.

INDHOLD.

FORTALE.

I Aaret 1902 udkom H. Fühner: Lithotherapie. Historische Studien über die medizinische Verwendung der Edelsteine[1]). I denne lille Bog gives en sammentrængt Fremstilling af Anvendelsen af ædle Stene (i dette Ords gammeldags omfattende Betydning; hvorom senere) hos alle Folkeslag og til alle Tider. Saa interessant end Fühner's Bog er, kan den dog ingenlunde siges at have udtalt det sidste Ord om dette Spørgsmaal, der er af lige stor Interesse for Mineralogiens Historie, for Medicinalhistorien og for Kulturhistorien i Almindelighed. Allerede 1908 udtaler da ogsaa J. Ruska[2]): „Führers Ausführungen sind aber nach zwei Seiten der Ergänzung fähig . . .": dels kan endnu adskilligt af stor Interesse fremdrages af de arabiske Lægers og Naturforskeres Skrifter (Ruska har med stor Iver taget dette Studium op); dels mangler endnu en Paavisning af, hvorledes Kritik og Tvivl tumlede med de Egenskaber, der almindeligvis tillagdes de ædle Stene; med andre Ord: Opgaven er ikke blot at konstatere, at det og det troede man engang om den og den Ædelsten; men man maa kunne paavise Udviklingsgangen fra Troen paa de i vore Øjne groveste Fabler til Nutidens Opfattelse. Denne Side af Ædelsten-Studierne har jeg beskæftiget mig med i et Afsnit af denne Bog.

Men for at Billedet skal blive nogenlunde fuldstændigt, maa Fühner's Arbejde suppleres paa forskellig anden Vis. Af gamle

---

[1]) Dissertation. Berlin. 8⁰.

[2]) J. Ruska: Der Diamant in der Medizin *i:* Zwanzig Abhandlungen zur Geschichte der Medizin. Festschrift Hermann Baas... gewidmet... Hamburg & Leipzig. 1908. pag. 121.

pharmaceutiske og lignende Skrifter maa Recepter for Ædelsten-Lægemidler til indvendig Brug fremdrages. Netop denne Side af Spørgsmaalet er saa forsømt i alle de mig bekendte Skrifter om Ædelstenenes Kulturhistorie. Typisk er en ganske ny Bog[1]), der først ved Korrekturens Afslutning kom mig i Hænde. Heri siges saa at sige intet om Ædelstene, benyttede som Lægemidler til indvendig Brug. Og dog er dette faktisk det Omraade, hvor man kan faa fastest Bund under Fødderne, og hvor de ædle Stene i de svundne Aarhundreder har spillet en meget væsentlig Rolle.

Af kemiske Værker maa det læres, hvorledes Ædelstenene skulde præpareres. Man maa søge at trænge ind til de svundne Tiders Tankegang, naar det drejer sig om, hvilke Tanker man éngang gjorde sig om Ædelstenenes Virkemaade. — Rundt om i de forskelligste Værker maa der søges Oplysning om, hvorledes Kendskabet til de ædle Stenes formentlige Egenskaber indgik i ældre Tiders Bevidsthed, og hvilken Rolle disse Stene spillede som Amuletter etc. Her møder den naivere Juvelér fra gamle Dage med sine Paastande om de falholdte Ædelstenes sjældne og kraftige Egenskaber, der skulde retfærdiggøre den høje Pris. Her optræder den mere kritiske Naturforsker og Læge med Diskussioner frem og tilbage om Ædelstenenes mulige Egenskaber. Og sidst, men ikke at forglemme, stikker ogsaa her Djævelen sit onde Fjæs frem. Thi Satan, der lurer overalt, kan ogsaa bruge de ædle Stene til at lokke arme, enfoldige Menneskesjæle til ond Overtro, dem til ubodelig Skade. Derfor har mangen brav Kristen ivret mod den Tro, der knyttedes til ædle, dyrebare Stene som til saa meget andet i de fremfarne Aarhundreder — ogsaa i Litteraturen har denne Ængstelse sat sig Spor. Det syntes dem vel deres Pligt at aabne Øjnene paa dem, der vandrede i Vankundighedens Mørke, blændede af Satans List og Svig. —

Da jeg først efter Recognoscering i den ældre Litteratur havde klargjort mig, at disse hidtil kun ufuldstændigt eller slet ikke løste

---

[1]) G. F. Kunz: The curious lore af precious stones... Philadelphia & London. 1913.

Opgaver maatte tages op til Behandling, var det tillige klart, at den Periode, der skulde studeres, maatte blive det 17. Aarhundrede. At det skulde være et kortere Tidsrum, indsaa jeg snart. Thi i de nyere Værker[1]) om de skiftende Anskuelser paa Ædelstenenes Omraade, som har været mig tilgængelige, er Paastande og Tanker, hidrørende fra forskellige Aarhundreder fremdragne ret pêle-mêle, hvorved Billedets Klarhed forringes i høj Grad.

Det skulde være det 17. Aarhundrede. Thi her er det Tidsrum, da Brugen af ædle Stene i Lægekunsten florerer livligst. Men her er tillige det Tidsrum, da man for Alvor tager de fra Fædrene overleverede Beretninger op til Undersøgelse og Kritik. I dette Aarhundrede staar Troen paa de ædle Stenes mærkelige Egenskaber i fejreste Flor; med dette Aarhundredes Mænd synker de fleste af disse Idéer i Graven.

Dertil kommer, at det 17. Aarhundredes Litteratur er saa rig og mangeartet, at fyldige Oplysninger kunde ventes. Jeg har af yderste Evne draget mit Vaad saa grundigt, som det syntes mig formaalstjenligt. Saaledes har jeg f. Eks. i Københavns Universitetsbibliothek Hylde for Hylde gennemset alle de Afdelinger, hvor blot med nogen Sandsynlighed Stof kunde ventes. Ofte var Resultatet kun magert; men jeg havde den Tilfredsstillelse paa denne Maade at finde forskelligt, der ellers næppe vilde være naaet til min Kundskab. Jeg gør mig ingen Illusioner om at have faaet alt med. Jo dybere Kendskabet til Emnet blev, desto klarere indsaa jeg Umuligheden heraf. Jeg haaber blot, at intet væsentlig er undgaaet min Opmærksomhed[2]).

Det kan naturligvis ikke undgaas, naar Talen er om et Emne,

---

[1]) Foruden til den foran citerede Bog af G. F. Kunz kan henvises til: Wirt Tassin: Descriptive Catalogue of the collection of gems in the United States National Museum. *Se:* Annual Report... of the Smithsonian Institution.... 1900 Washington. 1902. 8⁰. pag. 472 ff.

[2]) Desværre har jeg maattet opgive at faa et Par Bøger at se, hvis Titel tyder paa, at de berører mit Emne. Titlerne har jeg set citeret saaledes: H. Emanuel: On Diamonds and Precious Stones. London. 1865; W. Jones: History and Mystery of Precious Stones. London. 1879; C. W. King: The natural history, ancient and modern of pre-

der har beskæftiget Menneskenes Tanker i Aarhundreder, at da et og andet af, hvad jeg bringer i denne Bog, allerede tidligere er fremdraget, dog tildels i anden Sammenhæng. Saaledes bliver jeg ved Korrekturens Afslutning opmærksom paa, at i G. F. Kunz: The curious lore of precious stones. 1913. pag. 110 omtales Boetius de Boot's formentlige Erfaringer med Hensyn til Tyrkisen (se denne Bog S. 90) — ligesaa Gabelchovers og Speners Beretning om de ildevarslende Rubiner (Kunz pag. 158; min Bog pag. 102 ff.) — Ligesaa refererer Kunz (pag. 194) kort Rist's Beretning om det „Crystallenguckerey", som jeg udførligt har gengivet pag. 64 ff. De i Noten paa foregaaende Side nævnte Bøger krydser muligvis paa lignende Maade min Fremstilling. Men den kyndige Læser vil let se, at min Bog bringer adskilligt Nyt baade af Detailler og Synspunkter og altsaa ikke kan betragtes som overflødig. Noget Forbillede[1]) for min Fremstilling har jeg ikke haft og ikke kunnet have, og da navnlig for Danmarks Vedkommende staar jeg paa fuldstændig bar Bund.

For at komme Sandheden saa nær som muligt har jeg ikke ladet mig nøje med de trykte Bøgers ofte ret upersonlige Fremstillinger af de ædle Stenes formentlige Egenskaber og deraf betingede Anvendelse; men jeg har af yderste Evne søgt Oplysninger i Arkiver og Haandskriftsamlinger, hvor man i en ganske anderledes Grad staar paa Virkelighedens faste Bund.

---

cious stones and gems and of the precious metals. London. 1865; G. F. Kunz: Folk-lore of precious stones. New York. 1894. L. Taylor: Precious stones and gems, with their reputed virtues. London. 1895. — I. G. Büsching: Die Kräfte der Edelsteine. Berlin. 1811. Disse Bøger har bl. a. Krigen hindret mig i at faa at se. Muligvis existerer der endnu flere lignende Skrifter, til hvilke der rettest burde tages Hensyn i denne Bog. Jeg vilde sætte Pris paa at blive gjort opmærksom derpaa.

[1]) Først ved Afslutningen af dette Manuscript bliver jeg opmærksom paa, at Giacinto Gimma: Della storia naturale delle gemme ... Napoli. 1730. 4°. I—II, til en vis Grad har en lignende Stofordning som den, jeg har valgt til denne Bogs første Kapitler.

Store Partier af det foreliggende Arbejde blev meget langsomt til under idelige Afbrydelser af Sygdom. Jeg haaber dog, at dette ikke skal have sat for tydelige Spor i Fremstillingen.

Stoffet er navnlig indsamlet i Københavns Bibliotheker og Arkiver. Dog har jeg ogsaa under et Ophold i München i Forsommeren 1911 noteret forskelligt.

Jeg takker ogsaa her alle, som har ydet mig Haandsrækninger med Fremskaffelsen af Oplysninger af forskellig Art. Hvor disse Oplysninger er af mere væsentlig Natur, vil man ved Hjælp af Personregisteret kunne finde en Note derom paa det paagældende Sted i Bogen.

Axel Garboe.

FØRSTE AFSNIT.

Kulturhistoriske Ædelsten-Studier paa udenlandsk Omraade.

1

I.

„Natur hat nichts erschaffen / das nicht seinen Nutzen in der Artzney habe.“ [1])

For at danne et nogenlunde klart og rigtigt Billede af ældre Tiders Naturvidenskab, vil det være nødvendigt som Indledning at fremdrage enkelte Træk af den Maade, hvorpaa der studeredes.

Medens et af de mest karakteristiske Træk i Nutidens videnskabelige Liv er en vidtgaaende Specialisering (med professionelle Specialister) indenfor de Videnskaber, som beskæftiger sig med Naturen og dens Kræfter, var Forholdet i ældre Tider et ganske andet.

I det 17. Aarhundrede [2]), som her skal gøres til Genstand for Undersøgelse, var det saa godt som altid Læger, der studerede Botanik, Mineralogi, Kemi o. s. v. Dette kan egentlig ikke undre; thi Lægekunsten bygger paa disse Videnskaber og er nøje forbunden dermed. Men det fremmedartede i hine Tider falder strax i Øjnene, naar man undersøger lidt nærmere, hvorfor Lægerne studerede Naturvidenskaberne. Medens i Nutiden de nævnte Videnskaber af mange studeres med den videnskabelige Sandheds Erkendelse for Øje, og der først i anden Linie spørges om de indvundne Kundskabers direkte Nytte for Mennesket, var derimod i det 17. Aarhundrede Nytteprincipet sat i Højsædet.

---

[1]) Oswaldus Crollius: Tractat von den jnnerlichen Signaturn / oder Zeichen aller Dinge ... Franckfurt am Mayn 1623. 4° (Register: N.).

[2]) Endnu langt ind i det 18. Aarhundrede var Forholdene ganske tilsvarende. Erich Pontoppidan siger (Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie ... Kbh. 1752. 4°; Fortalen d 3): „Et Land saa sundt som Norge behøver ikkun faa *Medicos*, følgelig haver det ikke mange *rerum naturalium studiosos*.“ — Og omtrent ved samme Tid vender Linné sig mod den i hans Øjne fejlagtige Anskuelse, der hyldes af mange, nemlig at Studiet af Naturen „är intet nödig, utan för läkare“. Carl Linnæi Beskrifning öfwer Stenriket. Utgifven af Carl Benedicks. Upsala. 1907. pag. 1.).

At Botaniken studeredes med det direkte Nytteformaal for Øje: at finde Lægeurter, saaledes som Forholdet har været fra ældgamle Dage, er saa almindelig bekendt, at det ikke kræver nærmere Omtale. Talrige er de Planter, der har faaet Lov at staa i vore Haver som Prydplanter; men som oprindelig er anbragte dér for siden at vandre i Destillérovnen. — Zoologien lærer, hvilke Dyr, der kan levere Lægemidler [1]). Saare mange Dyr, der nu aldeles intet har med Apotheket at skaffe, var i det 17. Aarhundrede af Interesse hér. Man erindre som et Exempel blot, hvor mange forskellige Dyr, der dengang leverede Apothekets talrige Fedtsorter. Dog er Tanken om Zoologiens Formaal som medicinsk Hjælpevidenskab ikke saa stærkt udpræget som for Botanikens Vedkommende. Adskillige Dyr omtales i Datidens zoologiske Værker for den almindelige Interesses Skyld, der knyttede sig til dem. — Kemien [2]) giver Mennesket Lægemidler i Hænde (eller lærer, hvorledes Metallerne skal udsmeltes af deres Malme og yder Mennesket lignende direkte nyttige Kundskaber). Bag Alchymisternes Manipulationer laa den Tanke, at kunde man finde „tinctura aurea“, „arcanum magnum“, „lapis philosophorum“, eller hvad man nu kaldte denne højt eftertragtede Hemmelighed, — da var man ogsaa i Stand til at helbrede al Slags Sygdom, forlænge Livet o. s. v. Altsaa var Kemien eller Alchymien en af Lægekunstens aller nyttigste Tjenerinder, der direkte gik i Æsculaps Tjeneste med stort som smaat. Om Videnskab med Maal i sig selv, var der derimod aldeles ikke Tale.

Hvad der gælder for de nævnte Videnskabsgrene, gælder ogsaa for *Mineralogien.* Alt, hvad Gud har skabt, har sin Nytte i Lægekunsten, ogsaa de „ædle Stene“. Mærkelige og kraftige medicinske og andre Egenskaber tillagdes der disse, — Egenskaber, som ingen Læge i det 17. Aarhundrede kunde være uvidende om, og som stærkt optog Sindene.

Derfor siger den berømte Wittenberger Professor Daniel Sen-

---

[1]) [„Die Thierlehre ist] eine Kunst / die da weiset / wie man die Thiere in der Artzney gebrauchen solle...“ Johs. Schröder: Vollständige und nutzreiche Apotheke ... Nürnberg. 1693. in Folio. 5. Bog. pag. 1. — Muligvis skal dog dette Sted ikke forstaas som omfattende Zoologien i Almindelighed, men kun det zoologiske Afsnit i Schroeders Bog.

[2]) „Chymia non est ars sui generis, sed est præparatio medicamentorum.“ Jacobus Primerosius: De vulgi erroribus in medicina libri IV. Roterodami 1658. 8°. pag. 27 —.

nert, om hvis Lærestol Disciple flokkedes fra mange Lande, ogsaa Danmark: Den, der studerer Medicin, maa ikke alene kende Planter og Dyr, men ogsaa, hvad der hentes op fra Jordens Skød, deriblandt Ædelstene. Han maa kende de falske fra de ægte; thi alt dette benyttes i Lægekunsten [1]).

Denne Bogs Opgave skal da især være at belyse saa alsidigt som muligt, først hvad en medicinsk Studerende i det 17. Aarhundrede kunde faa at vide under sit Studium af Datidens Stenbøger og andre Værker, der delvis berører samme Emne. Men dernæst ogsaa, hvorledes Kritik og Tvivl tumlede med de ædle Stene, indtil man ikke mere tror et Ord af, hvad de foregaaende Generationer havde anset for urokkelig Sandhed om de ædle Stenes Egenskaber. Meninger, som nu forlængst er forladte, bliver satte i Højsædet og kaldte Sandhed, medens det andet foragtes som tyk Overtro, — indtil Hjulet drejer sig endnu en Gang, og nye Tanker spirer paa den gamle Lærebygnings Ruiner.

---

[1]) Daniel Sennert: Paralipomena cum præmissa methodo discendi medicinam ... Wittebergæ. 1641. 4° pag. 4: „Quia tamen non solum plantæ, sed metalla ac mineralia, lapides & gemmæ & quorundam animalium partes in usum Medicum veniunt, & ea cognoscere necessarium est, ut genuina ab adulterinis discernere possit."

II.

„Ofte staar man tvivlraadig og véd ikke, til hvilken Art man skal henføre en Ædelsten. Ja, saa vanskelig er Opgaven, at ofte end ikke Juvelererne kan sige Stenens Art[1])".

Uden iøvrigt at komme ind paa de mineralogiske Systemers Historie [2]) skal her i dette Kapitel meddeles noget om, hvad man i det 17. Aarhundrede forstod ved „ædle Stene", samt fremdrages nogle af de Idéer om disses Natur og Herkomst, hvilke dengang hyldedes.

Medens „Ædelstene" hos Nutidens Mineraloger betegner Mineraler med Haardheden 7 eller der over i Mohs' Haardhedsskala, kalder det 17. Aarhundredes Skribenter (ligesom de endnu ældre Tiders) naivt snart sagt enhver „Sten", der udmærker sig frem for andre: en Ædelsten. Jeg sætter Ordet: Sten i Anførselstegn; thi hine Tiders ædle Stene var ikke engang altid Stene i Nutids Betydning. Til ædle Stene regnedes nemlig ikke blot det, man nu betegner med dette Navn: Diamant, Smaragd, Safir og lignende, samt Nutidens saakaldte Halvædelstene: Granat, Bjærgkrystal o. s. v., men ogsaa Stene, der i det Ydre var grove og uanselige Konkretioner (Aëtiten [3]), Ørnestenen), eller Fossiler som f. Ex. Tudse-Stenen [4]) og Stene

---

[1]) A. Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia... 3. ed. Lugd.-Bat. 1647. 8° pag. 153: „Sæpe... ita nutant, aut ambigunt gemmæ, ut nescias ad quam speciem referre debeas. Hinc fit ut sæpe ne à gemmariis quidem dignoscantur..."

[2]) Angaaende denne kan henvises til E. H. M. Beekman: Geschiedenis der systematische mineralogie. Proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in de technische wetenschap... s'-Gravenhage. 1906. — Sml. ogsaa [Henrik Steffens]: Ueber Mineralogie und das mineralogische Studium. Altona. 1797.

[3]) Se f. Ex. Henricus Nollius: Natvræ Sanctvarium qvod est, Physica hermetica. Francof. 1619. 8° pag. 361.

[4]) Se f. Ex. Joan. Jac. Weckerus: Antidotarium speciale... Basil. 1601. 4° pag. 57—58; Ligesaa: Johs. Schröder: Pharmacopoeia medico-chymica. Francof. 1669. 4°: Zoologia pag. 273: „Lapis Bufonites... Gemma est..."

hidrørende fra dyriske Organisner: Bezoar-Stene, Perler og Koraller [1]). Som Stene betegnedes [2]) ogsaa denne sidste Kategori, medens de efter Nutidens Opfattelse slet ikke hører hjemme i Mineralogien. Hvad mange af de fremfarne Tiders „ædle Stene“ (saaledes den, der betegnedes som: Lapis nephriticus) manglede i ydre Skønhed, erstattedes af deres formodede mærkelige Egenskaber [3]): en kostelig og ædel Naturens Gave, som skjulte sig under et ringe Ydre.

Forfatterne kunde til en vis Grad følge deres eget Forgodtbefindende med Hensyn til, hvilke „Stene“ de vilde regne til de ædle og kostelige Stene, lapides pretiosi [4]). Om f. Ex. Perlerne rettelig burde regnes til de ædle Stene, kunde være omdisputabelt. En Mand af Autoritet som Ole Worm [5]) betegner kort og godt Perlerne som „velkendte Ædelstene“, og endnu i 1707 kan man, dog støttet paa ældre Litteratur, finde udtalt, at „Perler regnes med Rette til Stenene“ [6]). Men andre, saaledes Kirchmajer [7]) og Rolfincius [8]) udvikler vidtløftigt i deres Skrifter om dette Emne, hvor væsens-

---

[1]) Se f. Ex. Verzeichnüss Vnd *Taxa* Oder Würderung Aller Artzneyen ... so in der Apotheken zu Wittenbergk verkaufft werden ... Wittenb. 1646. 4° pag. 54 ff.

[2]) „Thet finnes och Edlesteenar i Diwr:“ Sigfridus Aronus Forsius: Minerographia ... Stockholm. 1643. 8° pag. 175.

[3]) „Etsi Nephriticus lapis inter gemmas locum habere non deberet, quia visui non adeo grata est, tamen propter mirandam & stupendam ... facultatem, summam habet apud Principes & Regulos auctoritatem.“ (Boetius de Boot: Gemmarum et lap. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 260.).

[4]) Det 17. Aarhundredes Litteratur viser dette mangfoldigt. For blot at holde mig til 2 af de i det foregaaende citerede Bøger regner Henricus Nollius (Natvræ Sanctvarium 1619. 8°) til Lapides pretiosi ogsaa Hæmatit (pag. 362), Magnet (pag. 363) Perler og Koraller (pag. 364), Aëtit (pag. 361), medens den ovenfor citerede Wittenberger Apothekertaxt fra 1646 udskiller (p. 53) Aëtites, Crystallus, Hæmatites, Jaspis, Lap. Lazuli som „Lapides vulgares“ i Modsætning til „Lapides pretiosi sive Gemmæ“ (pag. 54), hvortil regnes bl. a. Amethyst, Bezoar, Nephriticus foruden naturligvis de Stene, man nu kalder Ædelstene. — Dette som Exempler.

[5]) Museum Wormianum. Amstelod. 1655 in Folio pag. 109: „Margaritæ ... Gemmæ sunt notissimæ“.

[6]) „Margaritæ quoque in lapillorum numero verè habendæ“: Excerpta de Hippolitho ex Jani Rosenvinge Diss. de Lythogenesia in Animalibus. *i*: Nova literaria maris balthici 1707. 4° pag 135.

[7]) Sebast. Kirchmajer: Diss. phys. de margaritis. Wittebergæ. 1665. 4°.

[8]) G. Rolfincius: Diss. chimica tertia de margaritis. Jenæ. 1660. 4°.

forskellige Perlerne er fra Stene fundne i Jorden og i Bjærgene. Men disse Forfattere stod ret isoleret. Det faldt Tiden naturligt at betragte Perlerne som kostelige og ædle Stene. Vilde man endelig være meget korrekt, indrømmede man, at Perlerne ikke var egentlige Ædelstene, saaledes som Diamant, Safir og de øvrige af den Art; men de var dog ædle og kostelige Stene, eller (for at citere Hoffmann's i det 17. Aarhundrede meget benyttede „Clavis pharmaceutica Schroederiana"): „At disse (Perlerne) hører til de ædle og kostelige Stene paa Grund af deres Sjældenhed, Skønhed, Fasthed, Kostbarhed og sjældne Egenskaber, er sikkert nok; men egentlige Ædelstene er de ikke." [1])

Det var saaledes en broget Samling Stene af meget forskellig Art, der betegnedes som lapides pretiosi. I Bøgerne ordnedes de efter forskellige meget urationelle Inddelingsgrunde: Findested (f. Ex. Bezoar-Sten, Tudse-Sten etc. i dyriske Organismer, Aëtiten paa Marken, og Diamant, Rubin etc. fra Gruber), — eller man inddelte dem efter Farve, Størrelse o. s. v. Altsammen meget vaklende og vagt. Tilløb til en mere paalidelig Klassification mangler dog ikke, og navnlig er det de egentlige Ædelstenes forholdsvis lettere afgrænselige Gruppe, der søges nøjagtigere defineret.

Allerede midt i det 16. Aarhundrede søger Cardanus at definere en egentlig Ædelsten (gemma) som „enhver Sten af smukt Ydre, af Naturen sjælden og lille" [2]), hvortil yderligere føjes den Fordring, at de egentlige Ædelstene ikke maa kunne ridses med Filen.

Denne Definition toges i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede op af Cæsalpinus [3]) i uforandret Skikkelse, og den udvikles yder-

---

[1]) Fredericus Hoffmannus: Clavis pharmacevtica Schroederiana... Editio secunda. Halæ Saxon. 1687. 4° pag. 169: „Illas [ɔ: Perlas] autem sub Lapidum pretiosorum munero contineri certum est ob raritatem, pulchritudinem, soliditatem, pretium ac virtutem. Veræ tamen gemmæ non sunt..." Men iøvrigt gør Hoffmann kun disse Ord til sine; oprindelig stammer de fra Cardanus, hvis Forfattervirksomhed falder midt i det 16. Aarhundrede.

[2]) Hieronymus Cardanus De svbtilitate libri XXI. Norimbergæ. 1550. in Folio. pag. 161: „Gemmam uulgi more nunc appellamus lapidem omnem nitentem, natura rarum atque paruum." „At ueræ gemmæ dicuntur, quæ non sentiunt limam."

[3]) Andreas Cæsalpinus: De metallicis libri tres Noribergæ. 1602. 4° pag. 96: Gemmæ er „lapides insigniter duri, qui aut ob perspicuitatem aut splendorem visui grati sunt".

ligere omtrent ved samme Tid af Boetius de Boot, hvis Mineralogi igennem hele Aarhundredet var et meget benyttet Hovedværk, der oplevede gentagne Udgaver. Denne sidste Forfatter definerer [1]) „egentlig Ædelsten“ som „en lille, sjælden, haard og smuk, naturligt forekommende Sten“. — I disse Definitioner er det egentlig kun Haardheden, der er nogenlunde let at fastslaa for en objektiv Undersøgelse. Alle de andre Egenskaber: Størrelse, Skønhed, Sjældenhed, hviler paa et subjektivt Skøn. Man maatte derfor søge at hjælpe sig ved supplerende Definitioner. Boetius de Boot er, mig bekendt, den eneste, som giver saadanne og viser sig ogsaa heri som en Foregangsmand.

Denne Forfatter forlanger saaledes, at ved „smaa Stene“ skal forstaas saadanne, der aldrig eller meget sjældent overgaar et Hønseæg i Størrelse [2]). Sjældne er Stene, som kun findes faa Steder og ikke i rigelig Mængde [3]). Haarde er Sten, der hverken kan knuses med Fingrene eller ridses med Kniv [4]). Ved disse Definitioner udelukkes fra Begrebet Ædelsten i egentligste Forstand: Bjærgkrystal, Jaspis, Tyrkis o. m. a. Ligeledes udelukkes f. Ex. de smukke Flusspath'er, der ikke kan kaldes Ædelsten i egentligste Forstand, da de har for ringe Haardhed [5]).

Ideal kunde Begrebsbestemmelsen dog ingenlunde kaldes. Dertil er de til Definitionerne benyttede Egenskaber altfor varierende inden for Exemplarer af Mineraler, som tilhører samme Art. Man kunde saaledes meget vel tænkes at komme i den Situation, at Definitionen udelukkede Diamant af de egentlige Ædelstenes Gruppe; thi ingen kan garantere for, at man ikke en skøn Dag finder en Diamant af et Menneskehoveds Størrelse, eller opdager, at Diamant er meget almindelig i en eller anden hidtil ukendt Egn [6]).

---

[1]) A. Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia ... 3. Ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 13: „Erit itaque gemma lapis parvus, rarus, durus, & pulcher à natura procreatus“.

[2]) „Parvi ... lapides habendi sunt, qui ovi gallinacei magnitudinem nunqvam superare, aut perquam raro visi sunt.“ — (Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 1647. 8° pag. 13.).

[3]) Boetius de Boot l. c. pag. 13: „Duri dicuntur, pui neque digitis teri, neque ferro scindi possunt.“

[4]) Sammesteds: „Rari qui in paucis provinciis, neque copiose reperiuntur“.

[5]) Boetius de Boot l. c. pag. 14.

[6]) Sammesteds: „Quid enim si Adamas reperiatur humani capitis magnitudine, & copiose in aliqua provincia nondum cognita?“

Men hvorom alting er, saa var det kun en lille Gruppe af de ædle og kostelige Stene, hvormed det 17. Aarhundrede beskæftigede sig, der blot nogenlunde kunde afgrænses. De allerfleste af de Stene, som hér og dér i Litteraturen betegnedes som ædle, hvadenten nu Aarsagen hertil var sjælden Skønhed eller formentlige sjældne Egenskaber, maatte i de beskrivende Værker grupperes efter Forfatterens eget Skøn og praktiske Hensyn. Ole Worm [1]) er i den Henseende ikke noget enestaaende Exempel, naar han foretrækker at dele sit Museums ædle Stene i store og smaa, idet han til de store omtrent regner alle, der nu kaldes Halvædelstene, og til de smaa Nutidens egentlige Ædelstene, medens Perler og Bezoar-Sten rent vilkaarligt stilles ved Siden af Opal m. fl. [2]), og lignende rent vilkaarlig Gruppering ogsaa hersker for de øvrige Stenes Vedkommende. Det vilde derfor aldeles ikke forundre nogen Naturforsker eller Læge fra det 17. Aarhundrede at finde den Inddeling, jeg af praktiske Grunde har valgt at benytte i dette Kapitel.

A. Lapides pretiosi minores eller gemmæ: Ædelstene i Nutidens Betydning.

Det kan ikke noksom fremhæves, hvor stor den Usikkerhed var, hvilken i det 17. Aarhundrede herskede med Hensyn til Identificeringen af en forelagt „Stens“ Art, — et Forhold, som det er af den største Betydning at drage sig til Minde, naar man læser hin Tids mineralogiske Værker, og som ogsaa har Betydning for Forstaaelsen af, hvorledes det var muligt, at saa fantastiske og indbyrdes modstridende Paastande om de ædle Stenes Egenskaber kunde fremkomme og hævde sig saa længe.

Dette gælder baade, naar der er Tale om de paa Mineralogien særligt kyndige Mennesker: Juvelerer og Naturforskere. (Det følgende vil give mange Exempler derpaa). Og naturligvis gælder det i endnu højere Grad for den store Alménhed, hvilken sidste tillige meget vanskeligt kunde værge sig mod allehaande Forfalskninger: „Vnd [3]) vermeynt mancher grosser Herr er trage in einer Goldtafel

---

[1]) Museum Wormianum. 1655 in Folio. pag. 93.

[2]) Museum Wormianum. 1655 in Folio. pag. 107 ff.

[3]) Bartholomæus Korndorfer: De tinctura gemmarum . . .s. l. 1645. 8° Aiiij. — Uden iøvrigt at komme ind paa Studiet af forfalskede Ædelstene kan jeg dog ikke undlade her at fremdrage en Notits,

ein guten gerechten Demant / Saphir, / Rubin vnd dergleichen / so es doch nur ein gefärbt vnd hart gemacht Glass ist . . ."

Man maa bestandig holde sig for Øje, at naar en Bog fra det 17. Aarhundrede nævner Diamant, Rubin, eller hvad det nu kan være, saa er det dermed ingenlunde givet, at det drejer sig om det Mineral, der af Nutidens Mineraloger betegnes med det paagældende Navn [1]). Meget ofte var dette ikke Tilfældet. Et lærerigt Exempel afgiver i denne Henseende *Diamanten*, som derfor skal omtales lidt udførligere.

Medens det i Nutiden ikke er meget vanskeligt at afgøre, om en forelagt Prøve bestaar af Diamant, idet dette Minerals fysiske og kemiske Egenskaber nu er nøje kendte, var Forholdet i det 17. Aarhundrede et ganske andet. Man kunde jo prøve, om det forelagte glasklare, som Diamant formodede Mineral, var meget haardt [2]). Men nogen vedtaget Haardhedsskala havdes ikke. Kunde Mineralet ridse Glas, kunde man have Lov til at kalde det: meget haardt. Men Diamant var det dog derfor ikke. — Saa var der Krystalformen at benytte ved Bestemmelsen. Men meget ofte var det slebne og indfattede Stene, hvis Art skulde bestemmes, og i saa Tilfælde var det dengang umuligt at identificere Krystalformen.

---

som synes mig ret godt at belyse, hvor hjælpeløs man i det 17. Aarhundrede stod overfor Forfalskninger af Ædelstene. Otto Sperling omtaler (Notes du voyage en Espagne (1640—1641). Publiées par Émile Gigas. *i:* Revue Hispanique. t: XXIII. 1910. pag. 26 ff.) om en Medicus „der aber seine *Medicin* an einem Nagel gestecket, und nun gahr eine andere *Profession* angefangen hatte", nemlig at fabrikere „Amansa" ɔ: kunstige Ædelstene af Glas. Sperling saa en kunstig Smaragd „sehr rein und Nett", saa godt eftergjort „dass wenn es mir nicht gesagt dass ess glass wehre, ich ess für Natürlich Smaragd angenommen hatte". Forøvrigt har man dengang — hvor ærgerligt det end var at betale en „kunstig Ædelsten" med den ægtes Pris — næppe, selv blandt Naturforskere, haft en klar Forestilling om, hvor væsensforskellige Ædelstene og Glas er. J. D. Maior taler (Mvsei cimbrici ... Aditvs II Kiliæ Holsat. 1689. VIII.) om Smaragd, Safir og andet naturligt Glas („& Vitra Naturalia plura alia".). Var der da saa stor Forskel mellem det naturlige, haarde Glas: Ædelstenen, og de kunstige Glasædelstene „Amansa"? Sikkerlig ikke for Otto Sperlings Samtid.

[1]) Hertil kommer, at man dengang ofte var i Vildrede med Hensyn til, hvorledes en „Sten" af et bestemt Slags saa ud. Saaledes kunde der strides om, hvorledes den rigtige Tudse-Sten saa ud. Herom nærmere senere.

[2]) „Wiltu probera en Demant / så see om tu kant medh honom klart skrifwa i itt glaass. Ty jw bättre / thess hårdare är han": S. A. Forsius: Minerographia ... Stockh. 1643. 8⁰ pag. 85.

Nutidens optiske Undersøgelsesmethoder kendtes jo aldeles ikke. Selv om man havde den formodede Diamant med sine naturlige Krystalflader, var man derfor ikke ude over Vanskelighederne. Thi medens de fleste Forfattere holdt paa, at Diamantkrystaller var Oktaëdre, var der andre, der fremstillede Diamanten som krystalliserende hexagonalt [1]). Var det en smuk, klar Bjærgkrystal, der skulde bestemmes, var det meget undskyldeligt, om man ved dens ret store Haardhed og hele Habitus blev forledt til at anse den for en Diamant.

Den mineralogiske Litteratur gav kun vaklende Oplysninger til Benyttelse ved Identificering af Diamant. Hermed være dog ingenlunde sagt, at der ikke tillagdes Diamanten Egenskaber, hvis Tilstedeværelse maatte være let at prøve. Jeg tænker her paa den udbredte Anskuelse, at Diamant ikke kan knuses af Hammerslag, at den bevirker, at Magneten mister sin Kraft, og at den (Diamanten) kun kan sønderbrydes af Bukkeblod. Disse Egenskaber omtales i saa at sige alle det 17. Aarhundredes mineralogiske og lignende Værker. Men Enighed om deres Sandhed eller Falskhed var der aldeles ikke. Naar en Forfatter som Paulus Ammann [2]) kalder det „falsk Tale og Fabel“, at Diamant ikke kan knuses med Hammerslag, da er det kun Paastand mod Paastand; thi han fortæller ikke, hvorledes han har skaffet sig uomtvisteligt ægte Diamanter til Forsøget. Mod Ammann's „falsum & fabulosum est“, kunde Samtiden med fuld Rette indvende, at han var kommen til et fra saa mange andre Forfattere afvigende Resultat, fordi hans Forsøgsdiamanter ikke havde været ægte. Det samme kunde ind-

---

[1]) I Mich. Mercati... Metallotheca ... Romae 1719 in Folio afbildes saaledes pag. 377: „Adamantes sponte naturae formati“. Heriblandt er der Krystaller, der efter Formen at dømme maa være Bjærgkrystal. — Her kunde ogsaa mindes om et Sted hos Agricola (De ortu & causis subterraneorum... Basil. 1546 in Folio pag. 288): „adamas autem sexangulus duricia secernitur à crystallo“. Stedet kan vel næppe forstaas anderledes, end at der findes Diamanter og Bjærgkrystaller, der i den ydre Form er hinanden lige, en Idé, der levede langt ned i det 17. Aarhundrede. Sml. Michael Ettmüller Opera pharmaceutico - chymica. Lugd. 1686. 4° pag. 12: „... Adamas & crystallus non differunt inter se, nisi duritie“.

[2]) Paulus Ammann: Brevis ad materiam medicam ... manuductio. Lipsiæ [1675]. 8°. pag. 25.

vendes mod Spener[1]), naar han mener ved egne Forsøg at have konstateret, at Diamant ikke ophæver Magnetens Virkning paa Jærn. Thi hvorledes skulde man overbevise alle Modstandere om, at Forsøgsobjektet var Diamant og intet andet? — Ligesaa lidt kunde det kaldes en tryg og paalidelig Fremgangsmaade til at skelne Diamant fra andre lignende Stene, naar Boetius de Boot[2]) beretter om Juvelererne, der tilbereder et Klæbemiddel af sortfarvet Mastix, hvilket Diamant alene skulde forene sig med „i en sand Forening" i Modsætning til andre Diamant-lignende Stene (Bjærgkrystal, Ædelstene, hvis Farve var brændt bort o. lign.).

Det kan ikke undre, at „Diamant" i det 17. Aarhundrede maa have omfattet indbyrdes ret forskellige Mineraler. Der er ingen Grund til at antage, at Forholdene dengang var bedre end midt i det 18. Aarhundrede, da Büchner[3]) fortæller, at der i Voigtland, nær Beyersdorf og Irfersgrün, findes Diamanter, hvilke utvivlsomt kun har været særlig smukke Bjærgkrystaller. Mange saadanne har sikkert uden at vække Mistanke gaaet for Diamanter. Navnlig har dette været Tilfældet blandt den mindre kritiske Lægmand. Derom vidner Navnene „Svenske Diamanter"[4]), „Norske Diamanter"[5]), „Born-

---

[1]) J. Jac. Spenerus: De gemmis errores vulgares... Lipsiæ 1687 4° Sectio II. Physica. § 10 (Bogen, en Dissertation, gaar ogsaa under Adam Rechenbergs Navn.).

Forøvrigt er Spener langt fra den første, der benægter dette. Allerede i Aaret 1600 hylder Gvilielmus Gilbertus samme Mening (De magnete. Londini. 1600 in Folio. pag. 2.).

[2]) A. Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia... 3. Ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 115 ff.

[3]) Joh. G. Büchnerus... Dissertationes epistolicae de memorabilibus Voigtlandiae subterraneis... s. l. 1743. 4° Epist. III pag. 4. „*Adamantes*... dantur in finibus Dynastiæ Greiz, prope Beyersdorf, ut & apud Irfersgrünium, in vicinia civitatis Reichenbacensis, licet non ea duritie, nec splendore, quo indici".

[4]) [Urban Hiärne]: Een kort Anledning till atskillige Malm- och Bergarters... efftterspöriande... 1694. 4° B 4 v: „*Cristaller* finnes offta här och där / kallat aff gemene Mannen Swenska Demanter".

[5]) Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kiøbenhaffn. 1656. 4° 1. Bogs 2. Part, pag. 277: „Aff Steene gifves det end oc i de Nordske Klipper / atskillige Sorter: Blant andre nogle smaa klare oc haarde Steene / hvilcke naar [de] ere slibede oc pollerede / icke hafve en u-lijg anseende for Eenfoldige / som en Demant / derfore de oc kaldis oc actis for Nordske Demanter".

holmske Diamanter"[1]) o. s. v., o. s. v., som har saa vid Udbredelse. Men selv for Tidens naturvidenskabeligt uddannede Mænd har det ikke skurret i Ørene at høre Diamanter og Bjærgkrystaller nævnte i et Aandedræt som to Mineraler, der egentlig gik jævnt over i hinanden, og som (maaske ogsaa af denne Grund? — kunde vel en og anden dengang tænke) var saa vanskelige at holde ude fra hinanden. Thi det var Tidens Tro, at de ædle Stene modnedes i Jordens Skød, og at bl. a. Bjærgkrystal under gunstige Omstændigheder kunde blive til Diamant. Saaledes skriver Ole Borch[2]): „Jeg tvivler ikke om, at der vil komme Folk, som tror, at Diamant og Bjærgkrystal er to vidt forskellige Mineral-Arter ... og at de ikke opstaar af hinanden; men hvornaar vil disse Mennesker bevise, at der er nogen anden Forskel mellem disse to Mineral-Arter end Renheden ene?[2])" Ja, endnu saa sent som 1752 skriver Erich Pontoppidan[3]), der maa have haft en ikke ringe naturvidenskabelig Indsigt og Interesse: „Dersom ikke denne Sort of Norske Crystaller ligesom de Bøhmiske og Ungarske gemeenlig faldt noget guulagtig, da fortiente de med Rette det Navn ... Norske Diamanter, thi deres Oprindelse og Grundvæsen, nemlig en stærk *filtre*ret og *vitrifice*ret sey mineralsk Saft, er vist nok den samme her, som i de Orientalske Lande allene med den Forskiel, at Filtreringen her er ikke saa skiær og ægte .." En Nutids Læser vil gaa let henover Bemærkningen om de orientalske Lande som Ædelstenfrembringere contra de nordiske Lande. Der alluderes her til Idéer, som forlængst er forkastede og glemte: nemlig om det kunde tænkes muligt, at Solens Hede eller andre Faktorer kunde bevirke Orientens Ædelstenrigdom. Men for Datidens

---

[1]) Om disse se: Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas ... Tomus I. Kbh. 1763. 4° pag. 432. Det hedder her om de smaa Kvartskrystaller, der paa Bornholms Sydland findes indesluttede i Kalkkonkretionerne (i de „øvre Graptolithskifre"), at de er „undertiden saa fuldkommen klare og skiønne, at de ... kunde bære Navn af Diamanter". Dog tilføjes i Fodnoten (pag. 433): „Ellers bør de Bornholmske Diamanters egentlige Navn uden tvivl være *Qvartzum montanum...*"

[2]) „... Non dubito futuros, qvi arbitrabuntur, adamantem & crystallum esse diversas mundi species ... nec se invicem progenerare: sed iidem qvando demonstrabunt inter has duas species aliud esse discrimen quam solius puritatis?..." (Ole Borch *i*: Thomas Bartholin's Acta medica et philosophica hafniensia. Volum. V Hafn. 1680. 4°. pag. 200).

[3]) E. Pontoppidan: Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie. [I. Deel.] ... Kbh. 1752. 4° pag. 279—280.

Læsere aabnedes der herved Udsigt til forunderlige Idéer, som paa sit Sted vil blive nærmere fremsatte ogsaa i denne Bog. Her maa disse Antydninger være nok til at give et Indblik i, med hvilke Øjne den naturvidenskabeligt uddannede i det 17. Aarhundrede betragtede Diamanten, — hvor vanskeligt det var for ham at konstatere dens Ægthed og dens Egenskaber, og hvor varsom man nu maa være med uden videre at gaa ud fra, at naar der i et af det 17. Aarhundredes mineralogiske eller lignende Værker tales om Diamant, saa var det ogsaa Diamant i Nutidsbetydning. — Alt sammen noget, der vel maa erindres, ikke blot naar Talen er om Diamant, men ogsaa om alle de andre „ædle Stene“ af hvad Art nævnes kan.

Rubin. Ved dette Navn forstod man i det 17. Aarhundrede røde, klare og haarde Mineraler (røde Ædelstene), saasom det Mineral, man ogsaa i Nutiden kalder Rubin; men endvidere røde Spineller, smukke, klare røde Granater og lignende. Disse Mineral-Arter holdtes ikke som i Nutiden skarpt ude fra hinanden. Ole Worm fortæller[1]), at de røde Ædelstene forvexles indbyrdes, „selv af de mest nøjagtige Juvelerer“; hvor meget mere maa dette da ikke have været Tilfældet blandt Folk, som ikke daglig beskæftigede sig med at kende Ædelstene.

Om Rubinens (den virkelige Rubins) Stilling i et rationelt Mineralsystem, havde man dengang — ja endnu langt senere — ingen klar Forestilling. Endnu i 1781 skriver Cronstedt[2]): „Rubin är äfwen crystalliserad i *Octaëdri*sk figur likasom Diamanten, och skiljer föga i hårdhet och tyngd; hwarföre jag ansedt dem för et slag, med samma rätt, som andra fört dem under Berg-Crystaller“. Men allerede

---

[1]) Museum Wormianum... Amstelod. 1655. in Folio. pag 104: „Observandum, omnes has rubras gemmas sæpissimè à Gemmariis confundi, etiam accuratissimis...“.

[2]) [Cronstedt]: Försök till en Mineralogie eller Mineral Rikets Upställning. 2. Upl. Stockholm. 1781. 8° pag. 49. Meget oplysende med Hensyn til ældre Tiders ringe mineralogiske Indsigt er ogsaa følgende Skrifter: J. H. G. von Justi: Grundriss des gesamten Mineralreiches. Gøttingen. 1757. 8° pag. 202: „...Der einzige Unterschied unter Granaten und Rubinen ist, dass der Granat im Feuer schmelzet“. Ligesaa Richard Kirwan: Anfangsgründe der Mineralogie. Berlin & Stettin. 1785. 8° pag. 134, hvor Oversætteren opkaster det Spørgsmaal, om de fleste europæiske Rubiner „nicht etwa blos Granaten, oder roth gefärbter Quarz seyn?“

Aaret derefter (1782) opstillede Romé de l'Isle[1]) de røde Mineraler: Rubin, Spinel etc. som skarpt afgrænsede Mineral-Arter.

Safir. Man tør maaske gaa ud fra, at det 17. Aarhundredes Safir virkelig var det Mineral, som i Nutiden bærer dette Navn. Oldtiden forstod derimod ved Safir i Reglen Lazur-Stenen[2]). Dog har bevidste eller ubevidste Forvexlinger med andre blaa, klare Mineraler sikkert ikke været undgaaede. Fra en noget senere Tid (det 18. Aarhundrede) kender jeg et Exempel, som tyder i denne Retning. Brückmann[3]) omtaler „Saphir in kleinkörnigtem Granit von Dracke[4]) bey Copenhagen", — omend med den Tilføjelse, at det blaa Mineral muligvis er en Feldspath. (Jeg vilde snarere gætte paa blaa Kvarts i en af de svenske Graniter, som findes paa Sjællands Kyster som løse Blokke.) Men alene den Omstændighed, at Brückmann taler om Safir i denne Sammenhæng, viser, hvor usikre Mineralogiens Betegnelser var i ældre Tid.

Smaragd var Navnet paa de grønne, klare Ædelstene. Den ægte Smaragd kendtes meget vel i det 17. Aarhundrede; men forskellige andre grønne Mineraler betegnedes med samme Navn. Endnu et godt Stykke ind i det 18. Aarhundrede finder Romé de l'Isle[5]) det nødvendigt at fastslaa, at „toutes les gemmes, auxquelles leur couleur verte fait donner le nom d'*émeraude,* n'appartiennent pas à la même espèce...".

Endnu flere af Nutidens egentlige Ædelstene nævnes i det 17. Aarhundredes mineralogiske, medicinske og lignende Skrifter, saaledes *Topas* og *Beryl.* Men da disse Stene ikke spiller nogen fremtrædende Rolle og navnlig ikke har nogen større kulturhistorisk Interesse, skal de ikke omtales nærmere her.

---

[1]) Romé de l'Isle: Cristallographie. Bd. II. Paris 1783. 8°. pag. 212 ff.

[2]) Saaledes f. Ex. Plinius. Se Fühner: Lithotherapie. Berlin. 1902. pag. 101 med den her cit. Litteratur. Endvidere den udførlige Fremstilling i: L. von Launay: Mineralogie der Alten. 3. Theil. Prag. 1803. pag. 45 ff.

[3]) U. F. B. Brückmann: Gesammlete und eigene Beyträge zu seiner Abhandlung von Edelsteinen. Zwote Fortsetzung. Braunschweig. 1783. 8° pag. 54.

[4]) ɔ: Dragør?

[5]) Romé de l'Isle: Cristallographie. Tome II Paris. 1783. pag. 259.

Dette Afsnit kan dog ikke sluttes uden en Omtale af de saakaldte „*Karbunkler*“ (Carbunculi). Man forstod ved dette Navn i det 17. Aarhundrede, saavelsom i endnu ældre Tider, en rød Ædelsten, der havde den mærkelige Egenskab at kunne lyse i Mørke som glødende Kul.

Naar Lyset, navnlig Solens Lys, brydes i en Rubin eller lignende Ædelsten, kan, som enhver véd, Stenen gløde paa en Maade, der leder Tanken hen paa glødende Kul. Saaledes betragter vi nu Lysets Spil i en rød Ædelsten. Vi véd, at Stenen selv har ingen selvlysende Evne. Anderledes i de fremfarne Tider, da Fantasien ligesom havde større Vingefang, og da dens Rejsefærd ikke indsnævredes af saa stort et nøgternt Kendsgerningsmateriale som nu. Da fabledes der om, at der i Orienten gaves en rød Ædelsten, som var selvlysende. Ogsaa fra ældre dansk Litteratur kendes dette. Det hedder i Fortællingen om Jon Præst, at Paladset indvendig oplyses som den klare Dag ved Hjælp af Karbunkelstene [1]). Fra Udlandet kendes fra en noget nyere Tid en lignende Beretning. Wittich [2]) taler om en Juvelér, der har fortalt ham, hvorledes en lille Rubin fra Ceylon laa og lyste paa hans Bord om Natten „wie ein fewerfüncklein“. Wittich selv tror dog vistnok ikke herpaa, men udtaler i Tilslutning (?) til Gartias (ɔ: Garcias ab Horto), at Karbunklen ikke har sit Navn af, at den lyser i Mørke som en Kulglød: „sondern viel mehr darumb / weil seine glentzende farbe / alle andere schimmernde vnd brennende steine vbertrifft [2])“. — Og disse Vidnesbyrd om Existensen af en Tro paa, at der fandtes en selvlysende rød Ædelsten, er ikke enestaaende. For Tiden hovedsagelig før Aar 1600 har Bose [3]) samlet en Del Udtalelser til Bevis for dette. Blandt andet skal Galilei have haft nogle Sten i en Æske, hvilke „wie glüende Kohlen geschimmert, nachdem man das Zimmer verfinstert [4])“.

Det er værd at lægge Mærke til, at hos Wittich (saavelsom andre) betegnes Rubinen som den Sten, der maatte tænkes paa,

[1]) Aug. Fjelstrups Facsimile-Udgave af Gotfred af Ghemens Tryk fra Aar 1510 pag. XI: „... Ther standher lywse stolper xxx. alne høyæ I hwer stolpe liggher een carbunckelsteen oc lywsser han hwset innen saa klaart saa som soolen lywser iordhen ...“

[2]) Johannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen. Leipzig. 1589. 4° pag. 38.

[3]) G. M. Bose: Rede von dem Lichte der Diamanten und anderer Körper im Finstern ... 1745. Wittenb. 4° pag. VI ff.

[4]) Bose l. c. pag. VIII.

naar Talen var om den i Mørke lysende Sten, Carbunculus, og at her udtales Tvivl om en saadan selvlysende Stens Existens. Thi saaledes bliver det følgende, det 17. Aarhundredes Anskuelser om Karbunklerne. Midt i dette Aarhundrede kan Ole Worm [1]) udtale, at de fleste Forfattere mener, at Karbunkelen slet ikke findes i Virkeligheden [2]), hvis man med dette Navn vil forbinde Idéen om en i Mørke glødende Sten. Selv er han tilbøjelig til at slutte sig til dem, der kalder alle røde Ædelstene for Karbunkler: „paa Grund af deres ildagtige Farve", altsaa ikke paa Grund af deres selvlysende Evne.

Men Idéen om en saadan Stens Existens var dybt rodfæstet og vanskelig at undlive. Selv en saa betydelig Forsker som Robert Boyle tør ikke rent ud benægte Muligheden af en selvlysende Karbunkels Tilværelse. Han havde jo iagttaget Diamantens Fosforescens. Sagtens derfor finder han ikke nogen teoretisk Grund til at benægte en selv stærktlysende Ædelstens Existens, men stiller Sagen i Bero som noget fremtidige Undersøgelser muligvis vil kunne oplyse: „and therefore, would not discourage any from making farther inquiry, whether there be such a thing as a true carbuncle, or stone, that, without rubbing, will shine in the dark?" [3])

Ja, endnu saa sent som i Aaret 1734 finder Colonne [4]) det nødvendigt at beskæftige sig for Alvor med Spørgsmaalet om en selvlysende Karbunkelstens Existens. Han formoder, at en stærk rødfarvet [5]) Diamant, med Diamantens fosforescerende Egenskaber, har vakt denne Forestilling, — hvis det hele ikke er Fabel til Hobe. I hvert Fald kender man nu, siger Colonne, ingen virkelig „Car-

---

[1]) Museum Wormianum. Amstelod. 1655 in Folio pag. 103. „Sunt qui Rubinum veterum Carbunculum esse existiment, sed deest una illa nota, quod in tenebris instar Anthracis non luceat: Ast talem Carbunculum in rerum Naturâ non inveniri, major pars autorum existimat... Quocirca eorum mihi non displicet sententia, qui omnes gemmas rubicundas Carbunculos vocant, ob colorem igneum..."

[2]) Eller i hvert Fald aldrig er sét, — man tænke iøvrigt om Muligheden af dens Existens, hvad man vil (Sml. Casp. Bartholinus: Systema physicum. Hafn. 1628. 8° pag. 385v: „...Nam licet impossibile non sit naturæ, gemmas noctu lucentes producere, ut alia noctu lucentia, v. g. ligna putrida,...gemmam tamen aliquam noctu lucentem nemo adhuc se vidisse ausus est asserere.")

[3]) Her citeret efter: The Philosophical Works of... Robert Boyle. 2. Ed. Vol. III. London. 1738. 4° pag. 148.

[4]) Colonne: Historie naturelle de l'univers. Paris. 1734. Tome II pag. 371.

[5]) Saadanne findes virkelig.

bunculus". En saadan skal have været i Pave Clemens VII's Eje; men den maa i hvert Fald nu være gaaet tabt: „Car je n'ais jamais entendu parler, à Rome, d'une pierre si rare & si précieuse". — Om Forklaringsforsøget ved Hjælp af den røde Diamant er rigtigt, er vel nok højst tvivlsomt. Langt nærmere synes det at ligge at tænke paa de ældre Tiders misforstaaede Betragtning af en i Solens Lys tilsyneladende glødende rød Ædelsten. I denne Retning synes ogsaa et Sted hos Plinius[1]) at tyde, dér hvor han taler om Karbunklerne, som „har deres Navn deraf, at de ligner Ild", og som „gløder i Solen".

— Et lidt dybere Indblik i Karbunkelstenens Historie giver, synes det mig, et godt Billede af, hvor forskellige fra Nutidens de mineralogiske Studier i det 17. Aarhundrede kunde være, og hvor lang og møjsommelig den Vej var, som maatte trædes, før Videnskaben havde naaet Nutidens Standpunkt.

B. Lapides pretiosi maiores, nærmest svarende til Nutidens „Halv-Ædelstene".

Af betydelig kulturhistorisk Interesse — hvorom senere paa sit Sted — er *Bjærgkrystallen.* Klare, haarde Bjærgkrystaller, der ligner Is, og som endnu i det 17. Aarhundredes Litteratur[2]) omtales som

---

[1]) Plinius: Historia naturalis lib. 37. cap. 7.: „... Carbunculi a similitudine ignium appellati ... in sole flagrantes."

[2]) Exempelvis kan efterses: Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 219—220, hvor iøvrigt Idéen om Bjærgkrystallens is-agtige Natur forkastes. — En interessant Diskussion af Spørgsmaalet: Bjærgkrystal contra Is findes i: A. R[oss]: Arcana Microcosmi. London. 1652. 8° pag. 189: Man har rejst den Indvending, at Bjærgkrystal kan ikke være (hærdet) Is, thi Bjærgkrystal svømmer ikke paa Vand, saaledes som Is gør det. Ross mener, at denne Indvending er uden større Betydning: „Its no wonder to see a stone sink, and ice swim; for crystal when it was ice, swimmed, being now a stone, sinks; ... so a stick will swim, but when it is converted to a stone, it sinks. The argument therefore is good thus: Crystal sinks, Ice swims, therefore crystal is not ice; but it will not follow, therefore crystal was not ice." — Kort efter Aarhundredskiftet (1706) søger C. G. Jentsch at fastslaa (Diss. phys. hist. de Gemmis Lipsiæ. 1706. 4° pag. 16), hvilken himmelvid Forskel der er mellem Is og Bjærgkrystal, og støtter sig til de Kendsgerninger, at Bjærgkrystal ikke kan flyde paa Vand, ejheller

muligvis opstaaet af Is, har naturligvis tidligt tiltrukken sig Opmærksomheden. Det samme gælder *Amethysten*, de vinfarvede Bjærgkrystaller, hvis nære systematiske Slægtskab med de farveløse Kvartskrystaller slet ikke kendtes. Endvidere *Agat* og *Opal*, hvilken sidste forbavsede ogsaa det 17. Aarhundredes Forskere ved sine talrige Farver, der spillede i Lyset. Fremdeles *Lazurstenen* (Lapis Lazuli)[1]. Vigtig er ogsaa (maaske mere end de nævnte) *Hyacinthen*, hvis Ry som Bestanddel af et meget brugt Lægemiddel, der efter denne Sten ligefrem benævntes Confectio de Hyacintho (hvorom paa sit Sted), holdt sig endogsaa ind i det 18. Aarhundrede.

Hyacinthen kunde, især af mindre kyndige, forvexles med en lysfarvet *Granat*[2]). Ligesom de stærkt røde Varieteter af dette sidste Mineral kunde forvexles med Rubin, Spinel og lignende, saaledes som det allerede tidligere er omtalt.

Naar det her er sagt, at Amethyst, Granat o. s. v. ogsaa i det 17. Aarhundrede maa have været de Mineraler, som nu bærer disse Navne, maa dette betragtes som gældende typiske Exemplarer. Men som bekendt kan samme Mineral findes med et endogsaa meget varierende Ydre; saaledes kan f. Ex. Granatens Farve variere fra sort eller næsten sort til grøn, alt efter de hinanden substituerende kemiske Bestanddele. Saadanne Varieteter betegnede man i det 17. Aarhundrede som særlige Arter af dette eller hint Mineral. Boetius de Boot[3]) regner saaledes 4 Arter Hyacinth efter Farven, og han taler[4]) om, at visse „Arter“ af Amethyst maa nærmest henregnes til Hyacinth. En saadan Vildfarelse er saare undskyldelig i Betragtning af, at man dengang ikke kendte Mineralernes kemiske Sammensætning, altsaa ikke kunne danne sig noget klart Begreb

---

smelte ved Solens Varme, saaledes som Is („Toto coelo distare glaciem atque chrystallum, hoc unicum evincit, illam supernatare, hanc fundum petere; illam solis calore dissolvi, hanc vehemente æstu in calcem converti.“)

[1]) Herom haves i det 17. Aarhundredes Litteratur en Monografi: I. L. Bauschius: Schediasma posthumum de coeruleo & chrysocolla ... Jenæ. 1668. 8°.

[2]) A. Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia ... 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 153: „Si nimium flavedinis habeat [Granatus], inter Hyacinthi species referanda est.“

[3]) Boetius de Boot. l. c. pag. 160: „Qatuor Hyacinthorum ratione Coloris genera statuo“.

[4]) Boetius de Boot. l. c. pag. 162: „Aliqui [Amethysti] ... Hyacinthis proximi sunt.“

om en mineralogisk Systematik og ikke kunde sondre mindre væsentlige Egenskaber fra Grundtypen. Men man vil heraf kunne forstaa, hvor vanskeligt det dengang var at henføre et forelagt Mineral til den rette Art; thi de Beskrivelser, som Litteraturen kunde give, kunde umuligt være udtømmende for alle Varieteters Vedkommende. Dertil havde man et altfor ringe Kendskab til disses, som forøvrigt ogsaa til de typiske Exemplarers, Egenskaber. Saa vanskelig var Sagen, at en i Ædelsten-Studierne ellers velbevandret Mand som Boetius de Boot[1]) med et Suk maa lægge Hænderne i Skødet og udbryde i de Ord, der staar som Motto over dette Kapitel: at ofte véd man ikke, til hvilken Art man skal henføre det forelagte Mineral; saa varierende kan det Ydre være. Ja, ofte kan end ikke Juvelérerne, som daglig beskæftiger sig med disse Spørgsmaal, afgøre Sagen.

Det kan saaledes ikke noksom fremhæves, hvor vidt forskellige fra Nutidens de Kaar var, hvorunder det 17. Aarhundredes Videnskabsmænd arbejdede, ogsaa paa Ædelsten-Studiernes Omraade. Og for at faa den rette Forstaaelse af Tiden maa man ikke glemme, at de ældre Tiders mineralogiske Betegnelser ofte slet ikke dækker Nutidens. —

Foruden de nævnte Mineraler kunde flere andre nævnes, hvilke dog forbigaas her, da de er af mindre kulturhistorisk Interesse. Kun skal endnu netop nævnes *Carneol*, som spillede en vis Rolle, idet jeg til Slutning vender mig til den ædle Sten *Tyrkisen*. En blød, blaagrøn Sten som denne maatte naturligvis være stærkt udsat for at forvexles med andre og da navnlig med naturligt forekommende Kobberforbindelser som *Malachit*. Begge disse Stene nævnes virkelig i ældre Tider som hinanden meget nærstaaende og holdtes ikke skarpt ude fra hinanden. Pouget[2]) skriver midt i det 18. Aarhundrede: „La Malachite est en verd ce que la Turquoise est en bleu“, og dette skal tages i bogstaveligste Forstand. De to Mineraler anses for samme Art: „On croit (avec assez de vraissemblance) que c'est une Turquoise qui a changé de couleur dans la mine par la force des sels vitrioliques de son voisinage“ [3]). Ganske vist tilhører disse

---

[1]) Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 153.

[2]) Pouget: Traité des pierres précieuses et de la manière de les employer en parure. Paris 1762. 4° pag. 18.

[3]) Pouget l. c. pag. 18.

Udtalelser ikke det 17. Aarhundrede; men der er ingensomhelst Grund til at antage, at Anskuelserne paa dette Omraade skulde være meget anderledes i 1762 end f. Ex. i 1662. Man vil da ogsaa finde, at i det 17. Aarhundrede tillægges der Malachiten omtrent samme mærkelige Egenskaber som Tyrkisen, — hvorom nærmere i det følgende.

Forøvrigt er ogsaa Malachiten selv et slaaende Exempel paa, hvor vaklende de ældre Tiders Nomenclatur var. Endnu i det 18. Aarhundrede nævnes flere forskellige Malachiter, hvoraf kun én var den virkelige Malachit, de andre Jaspis'er og andre Mineraler [1]. — Først da den kemiske Mineral-Systematik mod det 18. Aarhundredes Slutning vandt Fremgang, kunde der indtræde en Forandring i disse forvirrede Forhold.

Idet Ædelstene og Halv-Ædelstene i Nutidens Betydning nu er omtalte, vil det være paa sin Plads at meddele noget om, hvorledes man i de svundne Aarhundreder tænkte sig disse Mineraler dannede i Jorden. Vi møder her de mærkelige Idéer om de ædle Stenes Liv, Modning o. s. v.

Fra det 16. Aarhundrede gik der til Efterkommerne højst forunderlige Anskuelser i Arv angaaende de ædle Stenes Stilling i Naturen. Hieronymus Cardanus [2] mener, at Stenene ikke blot lever, men at de ogsaa er underkastede Sygdom og Alderdom og sluttelig Døden. Naar Magneten (herculeus lapis) bliver gammel, kan den ikke mere tiltrække Jærnet. Naar farvede Ædelstene ældes, mister de deres Farve. Altsammen, mener Cardanus, Tegn paa,

---

[1] J. L. Frisch: Mvsei Hoffmanniani petrefacta et lapides... Halle. 1741. 4° pag. 110 nævner blandt Jaspis-Arter: Malachit. — Krüniz taler (Neues Hamburgisches Magazin IV 1768. 8° pag. 406) om Malachit „unter welcher Benennung bald straliches und eine Politur annehmendes Kupfergrün (Knospen), bald eine Jaspisart, bald einige Chrysocollen, vorkommen." — U. F. B. Brückmann (Gesammlete und eigene Beyträge zu seiner Abhandlung von Edelsteinen. Braunschweig. 1778. 8° pag. 199) taler om „dem wahren Malachit oder derben Kupfergrün" og „dem *Malachite corneo* oder *jaspisartigen Malachit.*"

[2] Hieron. Cardanus: De svbtilitate libri XXI. Norimb. 1550. in Folio. pag. 163: „Neque solum uiuunt, sed morbos & senectutem, & post etiam mortem patiuntur."

at Stenene har Liv, hvilket ogsaa viser sig derved, at Stene, som er skaarne ud af Fjældet, voxer [1]).

Ganske vist stod disse Udtalelser af Cardanus ikke upaatalte. Scaliger [2]) kritiserer dem stærkt og siger bl. a., at Stenenes Blegnen ikke kan tages for et Tegn paa deres Liv; thi ogsaa Malerier, som dog ingen vil kalde levende, blegner eller falmer. Og naar Cardanus paastaar, at Stene, huggede ud af Fjældet, voxer, fordi de er levende, hvorfor — siger Scaliger — ser vi da ikke f. Ex. Ædelstenene i Fingerringene voxe? Ogsaa disse maatte jo dog give Livstegn fra sig.

Saa rigtigt end dette lyder, behøvede det dog ikke at overbevise Datidens Mennesker [3]). Thi der var andre Iagttagelser, som syntes at bevise ogsaa de ædle Stenes Liv og Væxt. Naar Garcias ab Horto [4]) paastaar, at Diamanter paa 2 eller 3 Aars Tid kan udvikle sig i Jordskorpens øverste Lag i Diamantgruberne, fra hvilke man har opsamlet alle de Diamanter, der var at finde, saa kan dette ikke undgaa at have staaet for Samtiden som Bevis paa en Art Liv hos disse Stene. De ligesom spirede af Kim i Jordskorpen. Var man ikke overbevist om Diamantens Liv ved denne Beretning, kunde der henvises til Rueus [5]), som fortæller om nogle Diamanter, fra hvilke der Tid efter anden voxede andre ud. Saa fabelagtigt end

[1]) Cardanus l. c. pag. 163: „...crescunt & hac de causa lapides excisi, quoniam uiuunt". — Her tænkes dog vistnok nærmest paa de grovere Stenes (Kalkstenes etc.) Væxt. Giacinto Gimma (Della storia naturale delle gemme. 1. Napoli. 1730. 4⁰ pag. 81 ff.) omtaler dette sidste ret udførligt. Det forbigaas her, da det ikke vedrører de ædle Stene. Gimma fremdrager ogsaa Cardanus' Anskuelser om Stenenes Liv. (l. c. pag. 73.)

[2]) Julius Cæsar Scaliger: Exotericarum exercitationvm liber qvintvs decimvs De svbtilitate, ad Hieronymvm Cardanvm. Lvtetiae. 1557. 4⁰ Blad 173 v.

[3]) Det skal dog ikke forties, at nu og da toges, ogsaa i ældre Tid, Stenenes „Liv" og „Død" symbolsk: „Die *Mortification* oder tödtung der Edlengesteinen vnd Corallen ist / dass man sie *calcinir*, *sublimir*..." hedder det efter Paracelsus hos Khunrath: Medulla destillatoria... Hamburg. 1638. 4⁰ 1. Theil pag. 129.

[4]) Garcias ab Horto: Aromatvm, et simplicivm aliqvot medicamemtorvm apvd Indos nascentivm historia. Antverpiae. 1574. 8⁰ pag. 177: „Sed miraculi instar id mihi videtur, huiusmodi gemmas [ɔ: Diamantes], quæ altissime in terræ visceribus multisque annis perfici debebant, in summo ferè solo generari & duorum aut trium annorum spacio perfici. Nam si in ipsa fodina, hoc anno, ad cubiti altitudinem fodias, Adamantes reperies. Post biennium rursus illic excauato, ibidem inuenies Adamantes..."

[5]) Franciscus Rueus: De gemmis aliqvot.... Tiguri. 1566. 8⁰ pag. 4.

dette saavelsom Beretningen[1]) om de to Diamanter, en Han og en Hun, der med hinanden avlede et talrigt Afkom: en ny Diamant hvert Aar, nu lyder, saa er det dog engang bleven troet. Endnu i 1647 slaar Boetius de Boot[2]) ikke Rueus' Beretning hen som en Krønike, saaledes som han rent ud tilbageviser meget andet af det fra Fædrene overleverede. Men han nøjes med at udtale, at „hvis det er sandt, er det et af Naturens største Vidundere".

Af denne Beskaffenhed var de Anskuelser om Diamantens og lignende Stenes Stilling i Naturen, hvilke det 17. Aarhundrede tog i Arv fra det 16.

Alt som Dagene gaar, ændres Idéerne. Vel kan man endnu i det 17. Aarhundredes Litteratur finde Ytringer om, at visse ædle Stene, Tyrkis'en[3]), ældes. Men om man lige saa naivt som tidligere har troet, at ædle Stene var underkastet Liv og Død paa samme Maade som Dyr og Planter, er maaske tvivlsomt, omend visse Udtalelser[4]) maaske kunde tyde derpaa. Man skimter Tvivlen hos Boetius de Boot i det ovenfor nævnte Tilfælde, og P. J. Faber[5])

---

[1]) C. G. Jentsch: Diss. phys. hist. de Gemmis. Lips. 1706. 4° pag. 19: „Principem locum occupat stupore magis, quam verbis dignum naturale istud *connubium duorum Adamantum* quos *Joh. Bustamantius* historicâ fide se vidisse confitetur, ita sociatos, ut si loco uno componerentur, perenni osculo sibi adhærerent, quasi marem alter, alter foeminam ageret..." „mirabili foecunditate tertius è duobus adamas singulos in annos nasceretur". — Ogsaa Rueus citeres i denne Disputats. — For de ældre Tider maatte iøvrigt Beretningen af to Ædelstenes „connubium" iøvrigt ikke lyde saa utroligt endda. Plinius talte jo om hunlige Ædelstene (f. Ex. Historia naturalis XXXVII 7), hvorved han forstod blegere Exemplarer. Om han tillige har forbundet nogen Tanke om virkeligt Køn dermed, faar staa hen.

[2]) Boetius de Boot: Gemmar & lap. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 121: „... id si verum sit, non minimum est naturæ miraculum."

[3]) Franciscus Imperatus: De fossilibvs opvscvlvm. Neapoli. 1610. 4° pag. 44: „Turchesia ... tempore inueterascit."

[4]) „Qværi igitur hic merito poterit, nascuntur ne lapides ex semine ... nec absurda hæc existimanda est sententia, qvum videamus lapides simili ratione, ac plantas radicibus affixas hærere ad suas matrices ..." (Collegii Physici Disputatio Duodecima, De lapidibus et gemmis ... sub præsidio Jani Jani Bircherodii ... 1651. Hafniæ. 4°. XI.

[5]) Petrus Johannes Faber: Palladium spagyricum. Ed. 2. Argentorati. 1632. 8° pag. 257: „... In lapidibus autem perfectis, & pretiosis mors non sequitur ... Lapides verò impuri alii, & imperfecti dissolutionem patiuntur, & in pulverem tandem rediguntur. Hinc etiam mori lapides ejusmodi asserere possumus, æquè ut & reliqua naturæ viventia".

benægter rent ud, at de ædle Stene dør. Men samtidig er det denne sidste Forfatters Mening, at de „ufuldkomne Stene“ undergaar en Forandring, som kan kaldes Døden. De opløses og falder hen til Støv: „derfor kan man sige, at saadanne Stene dør, ligesom alt andet levende i Naturen“.

En poëtisk Betragtning af Forvitringsfænomenerne, — intet andet, vil man maaske her indvende.

Men dog — kan man svare, — en Tanke, om at ogsaa for i hvert Fald visse Dele af Stenriget gælder det: af Støv og til Støv: Liv og Død.

Maaske er denne Tanke ikke ganske hendød endnu, men har blot forladt de mere oplystes Kreds og lever nu videre hos Almuen. Flere Gange har jeg, dengang jeg berejste Jylland som Geolog i Hedeselskabets Tjeneste, maattet besvare et Spørgsmaal om, hvorvidt det var sandt, saaledes som Folk paastod det, at Kampestenene voxede sig store i Jorden, for sluttelig en Dag at vise sig paa Overfladen. Nogen direkte Udtalelse om, at saadanne Stene ansaas for at have Liv, har jeg dog ikke hørt. Men hvornaar saa man livløs Genstand voxe? vil den naturvidenskabeligt lidet skolede spørge. Har ikke Stenen, der — sønderslaaet — viser sig at være voxet, ved at Lag lagdes paa Lag, for den ukyndige og flygtige Betragtning en stor Lighed med Træstammen, der som Resultat af sin Vækst viser Aarringe?

Det synes mig ikke umuligt, at Forestillingen hos Nutidens Almue om Kampestenenes Vækst i Jorden og de ældre Aarhundreders Tro paa, at f. Ex. Diamant voxede af „Kim“ i Gruberne, naar alt kommer til alt har det samme Grundlag: en mere eller mindre bevidst Tro paa, at ogsaa Stenene er i Besiddelse af en Slags Liv. —

— Det være sig nu, som det vil, med det 17. Aarhundredes og tilgrænsende Tidsrums Tanker om Stenenes Liv. Vi vil nu vende os til en Betragtning af de Forestillinger, man navnlig i det 17. Aarhundrede gjorde sig om, hvorledes Ædelstene og Halv-Ædelstene (i Nutids Betydning) dannedes i Fjældet, hvad enten det nu var en Livsproces eller ikke.

„At Stenene bestaar af Vand, er paalideligt nok ... Det bekræfter Bjærgkrystallen, som i ingen anden Henseende afviger fra Is end

ved Haardheden“, siger Ettmüller[1]), omend ikke uimodsagt[2]). Men hvorledes Vandet blev til Stene, der var haarde, om de end havde Vandets Gennemsigtighed, derom havde man kun uklare Forestillinger. I Reglen hjalp man sig ud over Spørgsmaalet ved at sige, at det skyldtes en „stendannende Saft“ (succus lapidescens)[3]), der formodedes at sive gennem Jordlagene.

Naar da en Sten f. Ex. en Smaragd var dannet i Jordens Skød, troede man, at den sad og ganske langsomt modnedes[4]). Man brugte ligefrem dette Udtryk: „Smaragderne modnes“, siger Nieremberg[5]), „først er de vandklare, efter nogen Tids Forløb begynder

---

1) Mich. Ettmüllerus: Opera pharmaceutico-chymica. Lugd. 1686. 4° pag. 12: „Lapides constare ex ▽ [ɔ: aqua] verissimum est... Hoc confirmat crystallus, qui in nulla re differt à glacie, nisi duritie.“

2) F. Ex. Boetius de Boot: Gemmar. & lap. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 25 ff.

3) Om Succus lapidescens kan f. Ex. efterses: Daniel Sennertus: Epitome natvralis scientiæ. Francof. 1650. 8°. pag 420.

4) Det var en gammel Anskuelse, at en saadan Modning ogsaa fandt Sted for de ædle Metallers Vedkommende: „Hieher gehört nun das gemeine zeugnuss vnser Bergleut / wenn sie in einen schönen wissmat erschlagen / pflegen sie zu reden / wir sind zu frü kommen / damit sie bekennen / wenn dise bergart lenger im bergfewer gestanden / so were gut silber drauss worden.“ Johann Mathesius: Bergpostilla / oder *Sarepta.* Nürnberg 1578, in Folio, Blad 36 r. — Det hedder altsaa her, at Metallerne (Mineralerne) skulde forblive i Bjerget for at opnaa „Modenheden“. Tog man dem for tidligt ud, blev den hele Udvikling standset, hedder det senere hos en anden Forfatter: „Eben wie einer schwangeren Frauen / derer die Geburth vor der Zeit abgegenommen würde / die würde schwerlich / oder doch die Frucht mit dem Leben davon kommen. Oder so ein Samen in die Erde gesäet / und man solchen ehe er erwachsen / wieder herauss nimbt / worauss notwendiger weise nichts werden kann...“ (Joh. Gerhard Leursen: Chymischen Schauplatzes Vortrab. Frankf. a. M. 1681. 4° pag. 28) — Om Metallernes Modning haves en Dissertation af en vis Interesse for dansk Videnskab, nemlig Theophilus Pistorius: Tractatus physiologicus de metallis... conscriptus in florentissimâ & Regiâ Danorum, quæ est Hafniæ Academiâ... Hafn. [1624].

5) Johannes Evsebius Nierembergius: Historia naturae, maxime peregrinae. Antv. 1635. in Folio pag. 373: „Smaragdi maturescunt. Prius albi sunt, post tempus incipiunt quadam parte virescere. Viriditas inde serpit, vsquequo totum calculum occupet. Inueniuntur immaturi, qui partim virides, partim subfusci“.

de et eller andet Sted at blive grønne. Dernæst breder den grønne Farve sig, indtil hele Stenen er grøn. Man kan finde umodne Smaragder, som delvis er grønne, delvis mørkebrune". Paa lignende Maade udtaler Jacob Schalling [1]) som noget almindelig bekendt, at „auss newer Welt Schiffarten wissen die Jubelierer / dass die Carfunckeln ihre zeitigung haben / also dass etliche rohe vnd dieselbige Silberklar durch vnterglimmerende Goldflām̄lein gefunden werden / hernach zu durchsichtigen Gold werden vnd endlich in völlige Klarheit einer flammenden Blutfarb ausszeittigen..." Men lang Tid tog denne Modning. Om Smaragden siger Korndorfer [2]): „Der kömmet zu seiner perfection in 500 Jahren". Ikke slet saa længe var en Bjærgkrystal om at dannes: den er Is, som hærder i Fjældet i 30 Aar, hedder det midt i det 16. Aarhundrede [3]).

Vil man her indvende, at de citerede Forfattere hører ikke til de mere bekendte, hvis Anskuelser, man kan tillægge stor Vægt, da kunde man henvise til, at herhjemme staar en Mand som Caspar Bartholin, der i hvert Fald i sin Kreds var en Autoritet, med ganske tilsvarende Anskuelser. Han taler [4]) om Rubinerne, som først er ufarvede og dernæst lidt efter lidt, idet de modnes, bliver røde. Paa lignende Maade kalder han [5]) en anden af Datidens ædle Stene, Korallen, moden og bedst (maturum & optimum), naar den er rød. Ja, her falder ham endogsaa et saa malende Billede ind som at henvise til Æbler og Pærer, hos hvilke den røde Farve kommer tilsidst og er Tegn paa Modenheden [6]).

---

[1]) Jacobus Schallingus: *ΟΦΘΑΛΜΙΑ* sive disqvisitio hermetico-galenica de natvra ocvlorvm... Erffurdt. 1615 in Folio. pag. 127.

[2]) Bartholomæus Korndorfer: De tinctura gemmarum. s. l. 1645. 8°. E viij.

[3]) Specvlvm lapidvm... Doctoris Camilli Leonardi Pisavrensis Aug. Vindelic. 1533. 4° pag. 27.

[4]) Casp. Bartholinus: Systema physicum... Hafniæ. 1628 8° Blad 386 r: „[Rubinus] Primum a. candicat, deinde paulatim maturecens rubescit."

[5]) Casp. Bartholinus l. c. Blad 397 r.

[6]) Casp. Bartholinus l. c. Blad 397 r: „... Sic in pomis & pyris rubeus color est ultimus & maturitatis index." — Forøvrigt er Bartholin ikke den første, der bruger et saadant Billede i lignende Sammenhæng. Mathesius, den bjærgværkskyndige Præst i Joachimsthal, siger (Bergpostilla / oder *Sarepta*. Nürnb. 1578. in Folio. Blad 36 r): „Ein Kirsch vnd Birn vber der erden muss jre zeit haben / biss sie reiff vnd volstendig wird / solt denn ertz auch nicht sein zunemen / vnd mehrung haben / vnnd mit der zeit verwandelt werden..."

Caspar Bartholin var ikke den eneste Forfatter af lidt større Ry, der kan føres i Marken i Anledning af Spørgsmaalet: de ædle Stenes Modning. Ved Betragtning af en anden af de egentlige Ædelstenes Egenskaber, hvilken ogsaa mentes [1]) at komme til sin fulde Udvikling ved Modning, nemlig Haardheden, møder man Ole Borch [2]), hvis Anskuelse det, som allerede tidligere nævnt, er, at Bjærgkrystal og Diamant opstaar af hinanden, og, ligesom f. Ex. Ettmüller [3]), mener, at disse 2 Mineraler kun adskiller sig fra hinanden ved Haardheden.

Men her berøres et af det 17. Aarhundredes, ja endnu ældre og ogsaa nyere Tiders omtvistede Spørgsmaal: hvad betinger det Faktum, at varme Lande, navnlig Orienten, er særlig rige paa Ædelstene? Hvorfor kan Bjærgkrystal i Europas Bjærge ikke fuldende sin Udvikling og blive til Diamant ligesaa godt dér som i Indien? Hvilke er de særlige Omstændigheder, der udkræves, for at Ædelstene skal udvikle sig rigeligt i Bjærgene? Nogle saadanne Faktorer maa gives; thi vi ser jo, siger Kirchmaier [4]), at Ædelstene ganske vist forekommer hist og her i Europas koldere Egne, men hverken i den Mængde, eller med den Skønhed eller de kraftige Egenskaber som i Indien, Persien og Arabien.

De ældre Tiders Forfattere manglede ikke Svar paa disse Spørgsmaal, der ogsaa omfatter de ædle Metaller. Fromt og naivt svarer

---

[1]) Se f. Ex. Haudiquer de Blancourt: L'art de la verrerie. Nouvelle édition augmentée d'un traité des pierres précieuses. Paris 1718. 8°, i hvilken Bog der tales (I. pag. 232) om Ædelstenenes Haardhed, hvilken disse „n'ont acquise que par des siècles entiers".

[2]) Th. Bartholinus: Acta med. & phil. hafniensia. Tome V pag. 200.

[3]) Mich. Ettmüllerus: Opera pharm.-chym. Lugd. 1686. 4° pag 12: „Sic adamas & crystallus non differunt inter se, nisi duritie". — Ettmüller behøvede ikke at skamme sig over denne Anskuelse. Endnu langt ned i det 18. Aarhundrede kan man læse: „Sielfwa dyrbara *Diamanten*, med de fleste öfrige klare och fergade ädle stenar / såsom *Rubiner*... hålles för intet annat än öfwermåtton fina / hårda / klara eller fergade Kieszelstenar och *Crystaller*" (Magnus von Bromell: 'Inledning til nödig kundskap at igenkiänna och upfinna allahanda berg-arter... Stockholm. 1730. 8° pag. 36.)

[4]) Georg Caspar Kirchmaier: De gemmis. Witteb. 1660. 4° B 2 r: „[Gemmæ] nascuntur tamen non in Indiis solummodò, Arabiâ aut Perside: sed in multis etiam *Germaniæ nostræ* regionibus... Nihilominùs nec copiâ, nec nobilitate, *sive virtutes, sive alia contemplere,* ad præstantiam Gemmarum Indicarum, Persicarum, Arabicarumque assurgunt."

Mathesius[1]): „In Indien / da beide samen [ɔ: de „Kim", hvoraf Metaller og lignende opstaar] vnd die Erde edler / vnd die Sonne stercker wircket / vnd noch etwas von dem ersten segen / den Gott vbers Paradeiss gesprochen / hinderstellig ist / da wird auch die frucht edler vnd besser[2])". — Dette, at Solens Hede var en af de Faktorer, som betingede en rigelig Ædelsten-Dannelse, blev troet ikke blot i det 16. Aarhundrede[3]), men ogsaa i det 17. Foruden i Solheden søgte man[4]) ofte en Forklaring i den Omstændighed, at andre Stjærner lyser over Indien end over Europa, udøvende deres Indflydelse paa ogsaa Ædelstenkimene i Jorden.

De nævnte Forsøg paa at forklare, hvorfor de varme Lande (Indien o. v. s.) var særlig rige paa Ædelstene, lød endnu i det 17. Aarhundrede slet ikke saa utrolige. Hvad først Stjærnernes Indflydelse angaar, saa var det dengang almindelig anerkendt, at ethvert Himmellegeme („Stjærne") havde Indflydelse paa bestemte jordiske Ting: Dyr, Planter, Mennesker eller disses Organer, ogsaa paa Stene[5]). Det kunde følgelig ikke siges at være nogen fjærnt liggende Mulighed, at visse Himmellegemers Tilstedeværelse eller visse Konstellationer betingede en rigelig Ædelstendannelse.

---

[1]) Johann Mathesius: Bergpostilla / oder *Sarepta* ... Nürnberg. 1578. in Folio. Blad 35 r.

[2]) Ogsaa her i Landet kommer (omend paa anden Haand, efter Luther) den Tanke til Orde, at Guds Velsignelse gjorde Jorden frugtbar paa ædle Frembringelser, — at saadan var Tilstanden før Syndefaldet, da Jorden var nyskabt. Det hedder i en „Koge-Bog: Indeholdendis et hundrede fornødene stycker. Kbh. 1625. 8°. Aij v.: „... formedelst Synden / da er Jorden formaledidet oc forbandet / Huilcken Forbandelse giør / at Vrter oc Rødder icke nær naae den prijss / krafft / virckning oc vdrætning / som de ellers skulde haffue hafft..."

[3]) Se ogsaa Hieron. Cardanus: De subtilitate libri XXI. Norimb. 1550. in Folio. pag. 121.

[4]) Se f. Ex. Boetius de Boot: Gemmar. & lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 35. Ogsaa i dansk Litteratur berøres dette Emne: Collegii Physici Disputatio Duodecima De lapidibus et gemmis ... sub præsidio Jani Jani Bircherodii... 1651. Hafniæ. 4°. XIV.

[5]) Uden iøvrigt at komme ind paa Astrologiens vidtstrakte Felt vil dette senere blive berørt i anden Sammenhæng. Her kunde ogsaa fra dansk, lidt yngre Litteratur fremdrages et Exempel. Det hedder i: En Skiøn Planete-Bog. Kbh. 1710. 8° F 6 r, om „all den Frugt som voxer paa Jorden / Meñisker / Dyr / Urter / Træ / Malm og Ædelsteene", at de ere „begavede med en underlig formængelse / som kom̄er af Naturen og den Himmelske Indgydelse og Forarbeydelse / formedelst Stiernerne / Solen og Maanen ..."

Og hvad Solens Hede angaar, saa maatte ogsaa den kunne udvirke noget overordentligt. Thi ikke blot anerkendte de ældre Tider Solens store Betydning for hele Naturen; men man tillagde Solstraalerne kraftige Egenskaber, — tillagde Solens Varme stærkere Virkning end al anden Varme. Til mange alchymistiske Processer skulde der benyttes Solvarme. Man finder denne Tankegang ogsaa her i Danmark midt i det 17. Aarhundrede, idet Jens Lauritssön Wolf[1]) anbefaler Solheden som virksom ved „brændte Vandes" (Urte-Dekokters og -Destillaters) Tilberedelse. Og endnu i Aaret 1749 fremtræder Troen paa Solvarmens ganske særdeles kraftige Egenskaber meget karakteristisk i Caspar Neumann's store kemiske Værk [2]). Det hedder heri om Solvarmen, som koncentreres ved Hjælp af et Brændglas, at den ikke blot smelter Legemer, der ellers vanskeligt kan smeltes: „sondern es zwinget auch solche, die sonst das gemeine Feuer nicht flüssig machen kan, zum Flusse, als den Granat, Jaspis, Asbest, Bimstein, mit Kreide vermischte Feuersteine; ja obgleich der orientalische Rubin und andere gefärbte Edelgesteine so leicht nicht schmelzen, so verlieren sie doch ihre Farben."

Kraftige var de Egenskaber, der i ældre Tider tillagdes Solvarmen. Det kunde derfor ikke falde de fleste af det 17. Aarhundredes Mennesker utroligt, at Solvarmen i Indien og lignende Steder var medvirkende Aarsag til, at der i Jorden fremkom „Uddunstninger", uden hvilke Ædelstene ikke kan dannes i rigelig Mængde [3]). Alle Skribenter var dog ikke enige heri. Athanasius Kircher [4]) tror

---

[1]) Jens Lauritssøn W[olf]: *Diarium sive Calendarium ecclesiasticum, politicum et oeconomicum perpetuum* ... Kiøbenhaffn. 1648. 4° pag. 31: „Naar Vandet er brendt / da skal man lade det udi et Glas / saa at der fattis en tredie Part udi Glassed / oc det saa vel tilstoppe / oc siden sætte det paa nogen Sand imod Solen udi femten eller sexten Dage / naar Solen brænder hedest / da *purgeres* oc rensis Vandet aff Solen / oc aff den varme som kommer af Sanden / fra all den Vand-Smag oc anden Brøst som det haffuer hos sig aff ond Fuctighed eller andet".

[2]) Caspar Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis tomi primi pars prima. Züllichau. 1749. 4° pag. 356. § 7.

[3]) Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 3. Ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 33. Her omtales Solens Hede „sine quo è terra exhalationes, quæ ad gemmarum nobilium propagationem, & generationem copiose requiruntur, produci non possunt." Boetius de Boot er dog her kun refererende.

[4]) Athanasius Kircherus: Mundus subterraneus. Amstelod. 1664. in Folio. II pag. 21.

ikke, at Indien er saa rig paa Diamanter, fordi man her er „nær den opgaaende Sol", og Boetius de Boot[1]) mener, at Sol og Stjærner kan ikke være de eneste Ædelsten frembringende Faktorer. Jordens Beskaffenhed i de paagældende Egne maa være det afgørende. Derfor vil han ikke anse det for usandsynligt, at alle Egne med samme varme Klima er rigt paa Ædelstene, ikke blot Orienten, saaledes som det almindeligt mentes. Thi jeg indser ikke, siger Boetius de Boot, hvorfor Jorden her under samme Klima ikke skulde være lige saa disponeret til at frembringe Ædelstene som i Ostindien. Naar det varme Amerika og Afrika synes fattigere paa disse Mineraler end Indien, kan det bero paa den Omstændighed, at disse Egne endnu ikke er gennemsøgte af europæiske Ædelstenkendere[2]).

Med Boetius de Boot er Spørgsmaalet om, hvad der betingede Ædelstenenes hyppige Forekomst i varme Lande, bragt i en ny Fase; man kunde maaske sige, at Grundlaget nu var mere rationelt, for saa vidt som man nu ikke længere havde at gøre med noget saa vanskeligt at konstatere som Stjærnernes Indflydelse, medens man i Stedet herfor skulde søge Forklaringen i Klimaet og Jordbundens Beskaffenhed. Men selv her laa der store ubesvarede Problemer, og Spørgsmaalet betragtedes endnu i over et Aarhundrede som aabent og tabte ikke sin Interesse for Forskerne.

Sidst i det 18. Aarhundrede tages det op til fornyet Debat[3]). Stadig lever den Tanke — om end ikke uimodsagt[4]) —, at det er Varmen, specielt Solvarmen, som befordrer Ædelstenenes rigelige Dannelse og Modning. Men med den større geologiske Indsigt, man nu har erhvervet, drages nye interessante Momenter frem.

Gaar man ud fra, at det er Solvarmen, der betinger Ædelstenenes Dannelse, da maa det synes en Undtagelse fra Reglen, siger Buffon[5]),

---

[1]) Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 33 ff.

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 36: „Sub eodem enim climate cur terra ad gemmas æque disposita, ac in India orientale esse non possit non video. Verum an sit, dubium est, propterea quod ... ab iis, qui gemmarum habent cognitionem, illæ provinciæ non sint adhuc examinatæ."

[3]) Buffon: Histoire naturelle des Minéraux. Tome IV. Paris. 1786. 4° pag. 252 ff.

[4]) Sml. Cronstedt: Försök till en Mineralogie ... 2. Upl. Stockh. 1781. 8° pag. 48 anm.: „... hwarföre blifwer en Qwartz-Crystall icke hårdare på Barbariska kusten, än i Jemteland, om Solens hetta eller Climatet wore orsaken til Demanternes hårdhet? ..."

[5]) Buffon. l. c. pag. 257.

naar der findes Safir[1]) i Høj-Frankrig. Men Undtagelsen er kun tilsyneladende. Thi — spørger Buffon — kan Dannelsen af Safir i Høj-Frankrig ikke skyldes Jordens abnormt høje Varme i disse Egne paa Grund af vulkansk Virksomhed, hvis Spor jo ses overalt? (Denne Varme skulde saaledes erstatte Solvarmen, idet det kun kom an paa Varmen selv, ikke Varmekilden.).

Men Spørgsmaalet er ikke fyldestgørende besvaret hermed. Thi hvis den vulkanske Jordbund er i Stand til at frembringe Ædelstene lige saa vel som Indiens solhede Jord, hvorfor findes der da ingen Diamanter i Høj-Frankrig? — Buffon har Svaret paa rede Haand: til Dannelsen af Diamanter (den haardeste Ædelsten) vilde der kræves en meget lang Tids konstante Varme. En saadan kan den vulkanske Jordbund ikke præstere; den taber ret hurtigt sin Varme.

Men Spørgsmaalet forfølges videre. Geologerne lærer, at Jorden har engang været meget varm overalt i lange Tider. Diamanter skulde følgelig være dannede i alle Landes Jordbund.

Ganske vist, svarer Buffon, men Diamanter dannes kun i mindre Mængde, og de er forlængst fundne af Menneskene i de tempererede, tæt befolkede Egne. Derfor finder man nu dér ingen Diamanter mere.

Saaledes tumlede Menneskeaanden med Spørgsmaalet om Ædelstenenes Fremkomst, famlende sig frem, søgende at bringe Klarhed og Forstaaelse ved Hjælp af de Kundskaber om Naturen, som stod til Raadighed for enhver given Tids Slægt.

C. Koraller og Perler.

Koraller og Perler omtales bedst her i Tilslutning til egentlige Ædelstene og Halv-Ædelstene i Nutids Betydning. Som disse var de kostelige Naturprodukter, lige fremragende ved Skønhed og ved ædle, mærkelige Egenskaber. Som disse var de — i Modsætning til de fleste af de ædle, dyre Stene, der skal omtales i det følgende — smaa. Men Modsætningen til alle andre af de svundne Aarhundreders saakaldte ædle Stene var, at de hentedes fra Havets eller Flodernes Dyb.

---

[1]) Disse Safirer anser jeg for Cyanit eller maaske snarere Haüyn, der hører hjemme i vulkanske Egne.

Korallerne[1]) ansaas fra Oldtidens Dage for at hidrøre fra Planter, der voxede under Havets Overflade. Endnu i det 17. Aarhundrede maa man ikke sjældent gaa til de botaniske Værker [2]), naar man søger Oplysninger om Korallerne. Iøvrigt var endnu det 17. Aarhundredes Kendskab til Korallerne meget mangelfuldt; det indskrænkede sig til det tørre Kalkskelet, saaledes som dette gik i Handelen. Hvorledes Planten Koral ellers egentlig var beskaffen, vidste man ikke. — Man skelnede [3]) mellem røde og hvide Koraller, af hvilke de røde, som allerede nævnt, ansaas for de bedste og de mest modne. — Om Forvexling med nogen anden ædel Sten har der næppe været Tale. Dertil var Korallerne for let kendelige.

Hvorledes Stenen Koral dannedes, var omstridt. Mange mente, at den i Havet, under Vandets Overflade, var blød som alle andre Planter; men at den strax blev haard, naar den fiskedes op. Boetius de Boot [4]) anser dog dette for Fabel og mener, at Stenen Koral dannes derved, at en „stendannende Saft“ (succus lapidescens) lidt efter lidt gennemtrænger Koralplanten. Ogsaa heri viser Boetius de Boot sig som en Foregangsmand for sin Samtid.

Langt mere brogede var de Anskuelser, der i det 17. Aarhundrede næredes om *Perlernes* Natur og Oprindelse.

At disse ædle Stene, der ikke ret vel kunde forvexles med noget andet Naturprodukt, dannedes i visse Muslinger, dels i Havet, dels i det ferske Vand, vidste man fra ældgammel Tid. Men hvorledes de egentlig dannedes, derom stredes de Lærde.

---

[1]) En kort, men ret udtømmende Oversigt over Korallernes Historie haves i: J. V. Carus: Geschichte der Zoologie. München. 1872. 8° pag. 464 ff. Oplysninger kan — foruden i de speciellere Værker især fra det 17. Aarhundrede, som vil blive benyttede i det følgende, — ogsaa hentes i: Caspar Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis Tomi II. pars II. Züllichau. 1751. 4° pag. 169 ff.

[2]) Se f. Ex. John Gerarde: The Herball or generall Historie of Plantes. London. 1636. in Folio. pag. 1575 ff.; Fremdeles: Histoire générale des plantes. Tome II... Lyon. 1653 in Folio pag. 259. — Adskillige flere Exempler kunde let anføres.

[3]) Dette gælder kun i medicinsk Henseende. Ellers nævner Datidens Værker forskellige andre „Arter“ af Koraller: sorte, brune o. s. v. Se f. Ex. Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 305. Men da disse er uden kulturhistorisk Interesse, ser jeg bort fra dem her.

[4]) l. c. pag. 305.

Fra Plinius[1]) stammer den Forklaring, at Perlemuslingerne befrugtedes af Dug til visse Aarstider. Frugten blev Perlerne. Disse ligner jo ogsaa for en meget fantasifuld og naiv Betragter Duggen, som ligger over Græsset i den tidlige Morgen.

I det 17. Aarhundrede tages der dog til Genmæle mod denne Historie. Boetius de Boot[2]) siger „at denne Mening har aldrig syntes mig overensstemmende med Sandheden". Og Caspar Bartholin[3]) udtaler som sin Anskuelse: „at det aldrig er bevist, at de (Perlerne) avles af Dug".

Men hvorledes dannedes de da? Der var Forklaringsforsøg nok[4]). Et Par af de vigtigste skal omtales her.

1. Perlerne er Muslingens Æg. — Man kunde da antage Perlen for et sygeligt forstenet Muslingeæg eller — som den anden Mulighed — for et normalt, frugtbart Æg, hvoraf en ung Perlemusling kunde udklækkes. Syntes det for utroligt, at de haarde, massive Perler skulde kunne udklækkes som Æg, da havde man den Forklaring paa rede Haand, at Haardheden ikke var Perlernes normale Tilstandsform. Naar de sad i Muslingen, var de bløde som Æg. Udtagne i Luften hærdede de strax[5]).

De Mennesker, som i det 17. Aarhundrede forfægtede den Anskuelse, at Perlerne var Perlemuslingernes Æg, vilde sikkert med stor Begejstring have hørt om en Begivenhed, der skal være passeret

---

[1]) Plinius: Historia naturalis. lib. 9. cap. 35.

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 167: „Verum hæc Plinii de earum [ɔ: perlarum] conceptione & generatione opinio, veritati mihi consentanea nunquam visa est".

[3]) Casp. Bartholinus: Systema physicum. Hafniæ. 1628. 8° Blad 397 v: „Nunquam probatum ex rore nasci [perlæ]".

[4]) En Oversigt over disse haves i J. P. Eberhard: Abhandlung von dem Ursprung der Perle. Halle. 1751. 8° pag. 5 ff. — Sml. ogsaa K. Möbius: Die echten Perlen. Hamburg. 1858. 4° pag. 74 samt Th. v. Hessling: Die Perlmuscheln und ihre Perlen naturwissenschaftlich und geschichtlich beschrieben. Leipzzig. 1859. 8° pag. 289 ff. For de nyere Theoriers Vedkommende kan henvises til August Rubbel: Über Perlen und Perlbildung bei Margaritana margaritifera nebst Beiträge zur Kenntnis ihrer Schalenstruktur. Dissertation. Marburg. 1911. 8°.

[5]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 169. — de Boot benægter Rigtigheden af denne Paastand, idet han selv har taget haarde Perler lige ud af Muslingen og op af Vandet (l. c. pag. 171.).

i Aaret 1700 [1]): En Perlefisker bragte en Perle af stor Skønhed til „einem vornehmen Lieffländischen von Adel / und Königlichem Schwedischen *Major*", — en saadan Mands Ord maatte da vel staa til Troende.

Som nu den fornemme Major sidder og beundrer Perlen, ser han den til sin store Forbavselse lukke sig op og i, idet den viste sig „in Gestalt einer jungen Muschel".

I hvilken Tilstand den kgl. svenske Major har været, da han saaledes saa' Perlen klappe op og i, er jo nu ikke godt at vide. Men naar naturvidenskabelige Forfattere ikke strax betegner det hele som en Krønike, røber de derved deres, saavelsom hele Tidens, Mangel paa Indsigt i Muslingens Udviklingshistorie, — en Indsigt, som først langt senere er erhvervet.

2. Perlerne er Stendannelser i Muslingen. Ligesom Mennesket besværedes af Nyre- og Blæresten, forskellige Dyr af lignende Stendannelser i indre Organer, saaledes skulde der ogsaa i visse Muslingers Indvolde kunne dannes Stene under særlige Forhold. Disse Stene er Perlerne. Det lød jo meget plausibelt og syntes at bekræftes ved en nærmere Undersøgelse af Perlerne. Thi ligesom mange dyriske Sten (navnlig de saakaldte Bezoar-Sten, hvorom senere) bestod af det ene tynde Lag over det andet, saaledes var det ogsaa Tilfældet med Perlerne.

Denne Anskuelse om Perlernes Opstaaen, hyldes af en saa indflydelsesrig Forfatter som Boetius de Boot, der ligefrem siger, at Perlerne dannes „ganske ligesom der dannes Sten i Galde- og Urinblæren [2])". Herhjemme slutter Ole Worm [3]) sig i dette saavelsom i meget andet nøje til Boetius de Boot.

---

[1]) Her citeret efter Mich. B. Valentinus: Museum Museorum. Zweyte Edition. Franckfurt am Mayn. 1714. in Folio. pag. 497. — Beretningen er optaget i adskillige af Datidens og Eftertidens Skrifter. f. Ex. J. P. Eberhard: Abh. v. d. Ursprung der Perle. Halle. 1751. 8⁰ pag. 14; M. B. Walentinus: Aurifodina medica. Giessæ & Francof. 1723 in Folio. pag. 351; Caspar Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis tomus III Züllichau. 1753. 4⁰ pag. 402, samt flere andre.

[2]) Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8⁰. pag. 168: „...non secus, quam in fellis vesicula, & urinæ vesica lapides generantur".

[3]) Museum Wormianum. Lugd. Bat. 1655 in Folio pag. 109: „Rectius igitur sentire mihi videntur, qui Margaritas non secus in conchiliis generari autumant, quam lapides in aliis animalibus".

Det anførte maa her være tilstrækkeligt til at give et Indblik i, med hvilke Øjne det 17. Aarhundredes Mennesker betragtede det skønne Naturprodukt Perlerne, for saa vidt det angaar disses Oprindelse.

Til Slutning skal da kortelig omtales de Ændringer i Udseende, som man fra gammel Tid har iagttaget hos Perlerne. „Man sagt / vnd helt gewiss dafür / das / wenn die Perrlen alt werden / sie auch am gewichte abnemen / jhr ansehen vñ schöne gestalt verlieren . .[1])“, siger Wittich, og det 17. Aarhundredes Forfattere er enige med ham deri. — „Perlerne ældes“, siger Boetius de Boot[2]); „de ligesom ældes[5])“, mener Ole Worm[3]) og hentyder herved til, at de efter at være benyttede længe, maaske ogsaa uden dette, mister en Del af deres Skønhed. Talrige er de Midler, man benyttede for at gengive Perlerne deres Glans og Skønhed, lige fra at lægge dem i grovknust Ris, blandet med Salt, hvilket Raad allerede Wittich[4]) anfører, og til et saa kraftigt Middel som at give Duer dem at æde og lade Fuglens Kraase slide det yderste Lag af Perlen, for senere at slagte Duen og da genfinde Perlen i dens Indvolde, straalende skøn som før[6]). Der var ogsaa andre Raad. Boetius de Boot anfører nogle af dem i sin allerede oftere cite-

---

[1]) Johannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen . . . Leipzig. 1589. 4° pag. 52.

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 171 (Randnoten: „Senescunt Margaritæ“.).

[3]) Museum Wormianum: Lugd. Bat. 1655 in Folio. pag. 110: „Margaritæ . . . senescunt quasi“.

[4]) l. c. pag. 52.

[5]) Her kunde mindes om, at det endnu er Sprogbrug at tale om „alterskranke“ Perler: A. Eppler: Die Schmuck- und Edelsteine. Stuttgart. 1912. pag. 98. — Sml. Betegnelsen „todte Perlen“: Aug. Bürck: Vollständ. Handb. für Juweliere . . . Ilmenau. 1834. 8° pag. 526.

[6]) Dette Raad findes omtalt hos Boetius de Boot (Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647 8° pag. 171) og, sagtens laant herfra, hos Ole Worm (Museum Wormianum. 1655. in Folio. pag. 110). — Som noget hidtil ukendt gengiver Kluge (Edelsteinkunde. Leipzig. 1860. pag. 511) efter „Asiatic Journal“, Januar 1825, at man kan rense Perler og gengive dem deres forrige Glans ved at give Høns dem at æde. — Iøvrigt indeholder enhver Haandbog i Ædelsten-Kundskab noget om at gengive Perler deres Skønhed. Sml. Joh. Peter Eberhard: Abhandlung von dem Ursprung der Perle. Halle. 1751. 8° pag. 135; August Bürck: Vollständiges Handbuch für Juweliere . . . Ilmenau. 1834. 8° pag. 526. A. Eppler: Die Schmuck- und Edelsteine. Stuttgart. 1912. 8° pag. 98.

rede vigtige Bog [1]). Men det vilde her føre for vidt at fordybe sig i dette Emne.

Hvorledes disse Perlernes Ændringer i Udseende kom i Stand (paa Grund af den Bærendes Sveds Indvirkning? eller maaske andre Aarsager) er ogsaa et helt Spørgsmaal for sig, som jeg her maa lade ligge. I det 17. Aarhundredes og tilgrænsende Tiders Litteratur har jeg aldrig fundet knyttet nogen Forestilling om Ulykkesvarsler til disse Perlernes Ændringer, saaledes som det var Tilfældet med de meget omtalte Farveændringer af andre Ædelstene, hvorom senere. Saa meget mærkeligere er det da at finde, at der i Familien Danneskjold-Samsøe her i Landet skal have levet den Tro [2]), at naar en af Perlerne i et gammelt Familiesmykke mister sin Skønhed („dør"), da er et Dødsfald nær forestaaende i Familien. Det vilde være interessant om dette Spørgsmaal kunde blive nærmere belyst [3]).

D. Stene, der i det 17. Aarhundrede ansaas for ædle, mindre paa Grund af deres ydre Skønhed, eller slet ikke paa Grund heraf, men paa Grund af deres formentlige mærkelige Egenskaber.

Side om Side med de Mineraler, som Nutiden kalder Ædelstene, nævntes i det 17. Aarhundredes saavelsom endnu ældre Tiders Skrifter adskillige Stene, hvis Ydre ingenlunde var saa paafaldende smukt, at det kunde forskaffe dem Prædikatet: ædel, ja, som efter Nutidens Viden ofte slet ikke er at regne til Mineralriget. Naar disse Stene alligevel stod i Ære og Anseelse, var det paa Grund af de mærkelige Egenskaber, hvilke man dengang mente at maatte tillægge dem.

„Stenene", som ikke tilhører Mineralriget (Bezoar og lign.), skal omtales i et sidste Afsnit. Her skal omtales de af Ydre grove, men i Henseende til formentlige Egenskaber meget mærkelige Stene af Mineralriget.

---

1) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 171.

2) Jeg er Hr. Professor W. Johannsen og Hr. Museumsinspektør V. Hintze Tak skyldig for at være gjort opmærksom herpaa.

3) Jeg benytter Lejligheden til at takke Hds. Naade Lehnsgrevinde Krag-Juel-Vind-Frijs for ydet Hjælp i mit Forsøg paa at skaffe nærmere Oplysninger.

I de ældre Tiders Skrifter nævnes ofte „*Blodsten*“ (Lapis Hæmatites). Vilde man nu simpelthen gaa ud fra, at f. Ex. det 17. Aarhundredes Hæmatit var identisk med det Mineral, der i Nutiden bærer dette Navn, vilde man blive skuffet. Ganske vist beskriver f. Ex. Boetius de Boot[1]) Hæmatiten saaledes, at der ikke kan være Tvivl om, at han mener vor Tids Hæmatit. Men andre Forfattere giver ganske andre Beskrivelser af „Blodsten“. Robert Boyle[2]) fortæller saaledes, at han har set en som medicinsk Amulet meget virksom Sten, der kaldtes „Blodsten“: „tho' by its colour, and some other visible qualities, I should rather have taken it for agate“. — Ogsaa visse Jaspis-Arter gik under Navnet „Blodsten“: „Es wird aus *Hispaniola* ein newer vnd krefftiger Blutstein gebracht“, siger ned imod Aar 1600 Wittich[3]) og bekender aabent, at det er „eine art und geschlecht dess *Jaspis* / doch von mancherley farben / etwas dunckel / spricklechtig mit blutflecken . . . .“ Og en lignende Beskrivelse af „Blodstenen“ kan endnu træffes ned imod det 18. Aarhundredes Midte: „The Blood-Stone is green, veined or spotted with red and white“, siger Dingley[4]). Dette passer paa Jaspis.

Der har saaledes været 2 Grupper af Stene, som kaldtes „Blodstene“: først vor Tids Hæmatit, der har en vis Lighed med indtørret Blod[5]), og som — udrørt med Vand — giver en blodlignende Vædske. Men dernæst ogsaa Stene med røde Pletter eller Striber: „blodplettede“ Stene, og da navnlig Jaspis'er.

Men fælles for alle disse „Blodstene“ var det, at de mentes at kunne standse selv de hæftigste Blødninger. Den „blodplettede“ Jaspis og den røde virkelige Hæmatit har sikkert i denne Henseende været af samme Virkning. — Herom i et følgende Kapitel.

Af stor kulturhistorisk Interesse er ogsaa *Lapis nephriticus*, til hvilken intet dansk Navn findes. Tyskerne kaldte den i det 17. Aarhundrede „Lendenhelfer“, andre Nationer havde andre Navne,

---

[1]) Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 386.

[2]) Robert Boyle: Philosophical Works. Vol. III Lond. 1738. 4° pag. 593.

[3]) Johannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen . . . Leipzig. 1589. 4° pag. 28.

[4]) R. Dingley: Some Observations upon Gems . . . *i:* Philosophical Transactions. London. Vol. 44 for the Year 1747. pag. 505.

[5]) Saaledes Theophrast: Blodstenen har Navn af, at den ligner indtørret Blod. Se Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8° pag. 387 Noten.

hvilke alle, ligesom Navnet: Nephriticus, hentydede til Stenens formentlige Evne til at uddrive Nyre og Blæresten, hvorom senere paa sit Sted.

Atter her gælder det, at Nutidens Nephrit, et grønligt, sejgt og haardt Silikat, ikke er identisk med f. Ex. det 17. Aarhundredes, eller korrektere udtrykt: ikke alle de Stene, som i det nævnte Tidsrum gik under Navnet Lapis nephriticus, var den Art, som vi nu kalder Nephrit. Allerede fra Oldtiden var grøn Jaspis bleven forvekslet med Nephrit[1]. I det 17. Aarhundrede plejede man[2] at sige, at Lapis nephriticus var fedtet at føle paa, et Kendetegn, der i hvert Fald kun i ringe Grad gælder for den Sten, som nu kaldes Nephrit, og som sikkert ofte har ført til Forvexlinger med andre Stene, navnlig Spæksten (Steatit), hvis Farve kan være grøn.

Lærerigt er det at gennemlæse, hvorledes Caspar Bartholin[3] meget omstændeligt søger at vise, hvorledes Lapis nephriticus kan kendes fra alle de Stene, hvormed der kunde være Tale om at forvexle den. Man havde dengang ikke kemiske og optiske Undersøgelsesmethoder, maatte altsaa søge at hjælpe sig ved ydre Kendetegn. Caspar Bartholin skriver saaledes[4], i Tilslutning til Boetius de Boot[5], der atter her udøver sin Indflydelse paa dansk Videnskab, — at Lapis nephriticus er haardere end Jaspis og kan ikke poleres glat (exacte poliri). Fra den grønne Smaragd adskilles den derved, at „Smaragden er smukkere og mere gennemsigtig end Lap. nephriticus“. Imidlertid skriver Garzias [ab Horto], at der i Genua var en Nephriticus, om hvilken der kunde tvivles, hvorvidt det var en Smaragd eller ej, saa smuk var den“[6]. Fra Malachit

---

[1]) Rudolf Kobert: Ein Edelstein, der Vorzeit und seine kulturhistorische Bedeutung. Stuttgart. 1910. pag. 18 ff og: Fühner: Lithotherapie. Berlin. 1902. pag. 109 ff. med den i disse Bøger citerede Litteratur.

[2]) Se f. Ex. Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 259: „Semper enim ipsius [ɔ: lapidis Nephritici] superficies pinguis quasi oleo inuncta esset, videtur“.

[3]) Casp. Bartholinus: De lapide nephritico opusculum ... *i* Sammes: Opuscula qvatuor. Hafn. 1628. 8°.

[4]) l. c. Blad 6 r.

[5]) Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 259.

[6]) Caspar Bartholinus l. c. Blad 6 r: [Smaragdus] tamen nephritico est elegantior et magis diaphanus. Scribit interim Garzias, fuisse Genoæ nephriticum, de quo dubitabatur, anne Smaragdus esset, ob elegantiam.

skelnes Lapis nephriticus derved, at den første er „grøn som Katost, dog oftest med hvide Aarer, undertiden tillige med blaa eller anden Farve [1])."

Dette er kun Exempler, der viser, hvor vanskeligt, for ikke at sige umuligt, det i hine Tider var at konstatere, om en formodet lapis nephriticus ogsaa virkelig var ægte. Kendetegnene beroede paa et subjektivt Skøn: „haardere end Jaspis", — som maaske ikke havdes ved Haanden, eller hvis Ægthed var ligesaa vanskelig at konstatere. „Kan ikke poleres glat"; men hvad er „glat"? — „Er ikke saa smuk som Smaragd"; men hvad er „smuk"?

Naar man holder sig disse Vanskeligheder for Øje, vil det være forstaaeligt, at selv de Redeligste kunde være i Vilderede med Hensyn til, hvorledes Lapis nephriticus egentlig saa ud. At en saadan Forvirring var tilstede, derom haves der Vidnesbyrd fra Forfattere, der levede saa nær op ad det 17. Aarh., at de maa have haft dog noget Kendskab til Forholdene, og som paa den anden Side kunde begynde at kritisere ud fra større mineralogisk Indsigt. Saaledes skriver Baumer [2]), at „I Apothekerne opbevares forskellige grønlige Stene under dette Navn", og Krüniz [3]) giver nærmere Oplysning om, hvad det var for Stene. Der var „Seifsteine" (Smectites), formodentlig Steatit; der var „ein grüner Kiesel", Marmor, Talk, ja, selv Malachit og muligvis andre [4]). Disse Oplysninger er hentede fra Forfattere fra første Halvdel af det 18. Aarh., som Krüniz citerer. Hvilke Tanker han selv har gjort sig om Lapis nephriticus, fremgaar klart af hans Udtalelser [5]): „Der Nierenstein ist ein blätterricht-faseriger, glatter, dichter Stein, von mittelmässiger Härte, welcher im Feuer hart wird". Og længere fremme [6]): „Sie sind fett und schlüpfrig, wie Speckstein, anzufühlen". Denne Beskrivelse kan vel næppe passe paa andet end Steatit. Men hvorledes den da kan siges (pag. 417) at være „gemeiniglich zum Theil durchsichtig", er ikke let at forstaa. Saa meget er imidlertid vist, at Krüniz' „Lapis nephriticus" ikke har været identisk med Nutidens Nephrit.

---

[1]) Casp. Bartholinus: l. c. Bl. 6v: Malachiten er „malvæ instar viridis.., sed cum venis plerumqve albis aliquando coeruleo, aut alio colore intermixto".

[2]) J. W. Baumer: Historia natvralis lapidvm pretiosorvm omnivm... Francof. 1771. 8⁰ pag. 110: „In pharmacopoliis varias petras viridescentes sub hoc titulo asservari, quidem verum est".

[3]) I. G. Krünizi: Neues Hamburgisches Magazin IV 1768. 8⁰ pag. 414 ff.

[4]) f. Ex. Serpentin: Kluge: Edelsteinkunde. Leipz. 1860. pag. 454.

[5]) Krüniz l. c. pag. 417. § 3.

[6]) Krüniz l. c. pag. 423.

Den her skildrede Usikkerhed i Kendskabet til Nephrit'ens Egenskaber og Udseende skulde ikke blive mindre, naar man søgte at skaffe sig Klarhed over de stendrivende Egenskaber. Man kan jo let tænke sig, at en „Nephriticus“, hvis Udseende stemmede med de bedste Forfatteres Angivelser, ikke viste Spor af Virkning, og omvendt med en mere tvivlsom „Nephriticus“. Anvendelsen af Lapis nephriticus skal imidlertid først omtales i et følgende Kapitel.

Der kunde endnu nævnes flere Stene af denne Gruppe, hvilke har spillet en vis Rolle, og hvortil der ogsaa knytter sig nogen kulturhistorisk Interesse. Man kunde nævne *Heliotropen,* der i det 17. Aarhundrede ikke helt fejlagtigt regnedes for en Art Jaspis [1]). Og navnlig kunde der maaske være Grund til at nævne *Lazur-Stenen* (Lapis Lazuli), hvis himmelblaa Farve, ofte isprængt med Partikler, der ansaas for Guld, men i Virkeligheden er Svovlkis, tidligt har fanget Menneskesindets Interesse, idet den for en fantasifuld Betragtning kan minde om den stjærnebesatte Himmel. Alligevel skal jeg ikke komme nærmere ind paa disse Stene, da deres Rolle var mindre betydelig i det her studerede Tidsrum.

Som den sidste Sten i denne Gruppe maa derimod omtales *Aëtites,* „Ørnestenen“, der for mange Slægter har staaet som en udmærket Fødsels-Amulet. Det hedder f. Ex. hos Baricellus [2]): „welche gebährende Weiber denselbigen mit Silber vmbgeben / auff die Hüfft binden / die kommen jhrer Geburth sehr geschwind / vnd fast ohn alle Empfindnuss ab“. Et Spørgsmaal, hvortil der senere vil blive Lejlighed til at komme tilbage i denne Bog.

Meget udførlige historiske Oplysninger om „Ørnestenen“, der mentes at findes i Ørnens Rede, haves i F. L. Grundtvigs Monografi herover [3]). Det skal derfor kun lige nævnes, at man i det 17. Aarhundrede ved Aëtites forstod Konkretioner („Stene“), som ofte havde Form af Æg eller mere eller mindre fuldkomne Kugler. Ste-

---

[1]) Se f. Ex. Boetius de Boot: Gemmarum et lapidum historia. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8⁰ pag. 258—59.

[2]) Julius Cæsar Baricellus: *Thesavriolvs secretorvm:* Das ist / Bewärtes Schatzkām̄erlein allerley Geheymnussen... Franckfurt a. M. 1620. 8⁰ pag. 264.

[3]) F. L. Grundtvig: Løsningsstenen. Kbh. 1878. 8⁰.
En ældre Monografi er: J. L. Bauschius: De lapide aëtite schediasma. Lips. 1665. 8⁰.

nene skulde være hule. Ranglestenene fra Danmarks og Nordtysklands Skrivekridtformation regnedes til Aëtites. Men ogsaa andre Konkretioner, i hvis indvendige Hulhed der sad Krystaller, skildres og afbildes som hørende til Aëtiterne [1]). Iøvrigt er det ofte ikke let at faa at vide, hvorledes man identificerede en Sten som værende en Ørnesten. Aëtiter afbildes foruden i de af Grundtvig [2]) nævnte Bøger, ogsaa af Besler [3]). Hvad der har bevæget Besler til at sammenfatte alle disse ret forskelligt formede Stene som Ørnestene, er ikke ganske indlysende. For det Menneske i det 17. Aarhundrede, der vilde anskaffe en Ørnesten til Brug som Amulet, har det ikke været let at vide, om det nu ogsaa var en af de rette. Saa stærkt varierede det Ydre, ja, der var endogsaa dem, der kaldte visse af Havet opskyllede haarde vestindiske Frugter for „Aëtites" [4]).

Med Ørnestenen forlades de egentlige Mineraler. Som ret uren Konkretion af Kvarts, Kalkspat, Brunjærnsten eller lignende, kan den kun i uegentlig Forstand kaldes et Mineral, navnlig da man i ældre Tider ikke tog Hensyn til Konkretionens kemiske Natur. Forsaavidt den kaldes Ørnesten og troedes at findes i Ørnens Rede, nærmer man sig her til den sidste Gruppe af det 17. Aarhundredes ædle Stene, nemlig de i Dyr fundne, hvilke nu skal omtales.

E. Stene, som findes eller bl. a. i det 17. Aarhundrede mentes at findes i dyriske Organismer.

Det var, som allerede tidligere berørt, de ældre Tiders Anskuelse, at ogsaa i dyriske Organismer dannedes Stene, der trods deres ofte uanselige Ydre kunde kaldes „pretiosi": ædle og dyre Stene, i Betragtning af deres formentlige mærkelige Egenskaber. Perlerne ansaas, som nævnt, af nogle Forfattere i det 17. Aarhundrede for at

---

[1]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8⁰ pag. 375 ff.

[2]) pag. 109.

[3]) Continvatio rariorvm et aspectv dignorvm... qvæ collegit... Basilius Besler. [1622] in Folio. Tavle 13.

[4]) Grundtvig: Løsningsstenen. Kbh. 1878 pag. 107—08, hvor Ole Worms Anskuelser om denne opskyllede Frugt citeres.

høre til denne Kategori. Her skal nu omtales nogle af de i kulturhistorisk Henseende interessanteste dyriske ædle Stene: Bezoar-, Tudse- og Edderkop-Stenene. Endnu saa sent som 1727 kan man træffe Stene af denne Art omtalt under Kapitlet: „De lapidibus pretiosis, sive gemmis“ [1]).

Vigtigst er *Bezoar-Stenene.*

Navnet, der skrives paa mange forskellige Maader, skal være af persisk Oprindelse og betyde Modgift [2]). Bezoar-Stenene hører til de allerberømteste medicinske Stene ogsaa i det her særligt studerede 17. Aarhundrede. Man skelnede mellem orientalske og occidentalske Bezoar-Sten, af hvilke navnlig de første nød stor Anseelse i Lægekunsten, hvorom nærmere paa sit Sted.

De occidentalske Bezoar-Sten beskrives [3]) som graa Stene af indtil Barnehoveds Størrelse, bestaaende af det ene Lag concentrisk over det andet. En Afbildning findes hos Mercati [4]).

De orientalske Bezoar-Sten naaede aldrig de occidentalskes Størrelse. I Reglen afbildes [5]) de af Størrelse som en Hassel- eller Valnød [6]) De beskrives altid som bestaaende af mange concentriske Lag; „som et Løg“ [7]). Deres Farve var ret varierende: nærmende sig det graa, eller endogsaa sort; ofte med et gulligt eller grønligt Anstrøg [8]). Det her meddelte gælder de egentlige orientalske Bezoar-Sten, der hidrørte fra Bezoar-Geden. Men desuden bragtes i Handelen lignende ostindiske Stene, hidrørende fra Hulepindsvinet (de saakaldte

---

[1]) Christianus Vaterus: Physica experimentalis systematica.... Wittenb. 1727. 4° Ed. 3. pag. 436: Bufonites (ɔ: Tudse-Sten).

[2]) H. Führer: Bezoar-Steine *i:* Janus VI pag. 317 ff.

[3]) Se f. Ex.: Mich. Mercati: Metallotheca... Romæ. 1719. in Folio. pag. 173 ff. En Fortegnelse over Bezoar-Monografier fra ældre Tider findes hos Führer (Janus VI pag. 356) og i Caspar Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis Tom. III. Züllichau. 1753. 4° pag. 385, hvor i det hele taget adskilligt interessant vedrørende Bezoar kan læses.

[4]) Michaelis Mercati: Metallotheca. Opus posthumum... Romæ. 1719. in Folio. pag. 174.

[5]) Bl. a. hos Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 362.

[6]) Afbildningerne i Mercati Metallotheca. 1719. pag. 172 viser dog noget større orientalske Bezoar-Sten.

[7]) „Constat lapis [Bezoardicus] ex tunicis ... ut in cæpis videre contingit“ (Boetius de Boot l. c. pag. 361).

[8]) Boetius de Boot l. c. pag. 361.

piedra de porco [1]) og fra andre Dyr. Disse sidstnævnte Sorter spiller dog kun en forsvindende Rolle i Sammenligning med Gede-Bezoarerne og skal derfor ikke omtales nærmere her. Det samme gælder for de „Bezoar-Sten" fra europæiske vildtlevende Dyr eller Husdyr, hvorom der findes ikke faa Angivelser i den ældre Litteratur [2]).

Hvilken Oprindelse de her nævnte Stene havde, var endnu i det 17. Aarhundrede ret omdiskuteret. Meget gængs var den Paastand, der i Aarhundreder gengives fra Bog til Bog, at Bezoar-Stenene dannedes i Øjnene paa Hjorte, der havde ædt giftige Slanger. Typisk er Rollenhagens [3]) curiøse Gengivelse af denne ældgamle Fabel [4]): „Wann die Hirsch mit den Schlangen zusammen gangen / und sie gefressen hat / und mit Durst überfallen wird / sonderlich im Morgenlande / da sehr grosse Hirsche gefunden werden / sucht er also bald einen See oder fliessend Wasser / darin er sich bis ans Haupt hinein setze.

Nach des Königlichen Propheten Wort [5]): Wie der Hirsch schreyet

---

[1]) Efterretning om denne Sten findes bl. a. hos Engelbert Kæmpfer: Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum fasciculi V. Lemgoviæ 1712. 4° pag. 393. Kæmpfer maa antages at have tilvejebragt særligt paalidelige Efterretninger om Bezoar-Stenene, idet han selv har berejst de Lande, hvor de findes.

[2]) For at anføre et Par Exempler, der har Interesse for de nordiske Lande, da opfordrer Urban Hiärne (Een kort Anledning till atskillige Malm- och Bergarters ... efftersspöriande ... Anno 1694. 4°) til at give Agt paa [B 4 r] „Om man icke i Hästar / Boskap / Fåår / Swijn / &c har funnit stenar? NB. äro till Läkedom tienlige". — Endnu i 1730 skriver Bromell: (Inledning till nödig kundskap at igenkienna ... allahanda berg-arter. Stockholm. 1730. 8° pag. 50.): „Hos hästar / får / getter / swin och boskap / *genereras* ofta allahanda stenar inom deras inälfwer / hwaribland några högt werderas / emedan de uti godhet förmenas swara emot de utländska *Bezoars*-stenar ..." — Disse Udtalelser svarer ganske til, hvad der kendes fra Udlandet. Saaledes hedder det i Joh. Christ. Thiemen: Haus-, Feld-, Artzney-, Koch-, Kunst- und WunderBuch. Nürnb. 1700. 4° Bd. II pag. 1266, at den Sten (Hippolithus), som af og til findes i Hestens Indvolde „ist dem Occidentalischen Bezoar nicht sehr ungleich / hat auch solche Wirckung".

[3]) G. Rollenhagen: Warhaffte Lügen / von Geistlichen und Natürlichen Dingen. Wahrenberg. 1680. 8° pag. 89, efter Agricola.

[4]) En Afbildning af, hvorledes Bezoar dannedes i Hjortenes Øjne haves bl. a. i: Ortus Sanitatis. Moguntiæ. 1491. Folio. De Lapidibus hhiij v (U. B.).

[5]) ɔ: Davids 42. Psalme.

nach frischem Wasser. Wie ihn aber seine Natur leret / so trincke er aus dem Wasser nichts. Sondern dürste mitten im Wasser / wie der *Tantalus*. Denn so bald er das Wasser schmeckte / würde er für todt dahin fallen. Es lauffen ihm aber unter des viel Thränen aus seinen Augen / die allgemacht dick werden / zusammen rinnen / und bestehen bleiben / so gross als eine Castanien-Nuss. Dieselben fallen dem Hirsch aus den Augen / wenn er aus dem Wasser gehet. Das mercken die Leut / und lesen sie auff. Die sind das rechte *Belzahard [Bezoar]*...".

Rollenhagen selv tror ikke paa denne Fremstilling, bl. a. fordi Hjortene ikke æder Slanger. Punkt for Punkt søger han at gendrive Beretningen: „Es [1]) haben aber diese Scribenten sich ehrlich verwaret / das sie dazu setzen / es geschehe nicht allenthalben / sondern allein i den Morgenländern. Etwa zu Nirgendheim . . . ." Men det har faldet de svundne Aarhundreders Mennesker svært at slippe Troen paa Hjorte-Taare-Stenen som værende en Bezoar-Sten. Det ser man bl. a. deraf, at nogle — saasom Mercati [2]), der døde 1593 — opstiller en særlig Hjorte-Taare-Sten „der synes at være nær i Slægt med Bezoar-Stenene" [3]), hvis Oprindelse var en ganske anden, nemlig den, som vel alle betydeligere Forfattere ogsaa i det 17. Aarhundrede hyldede: at Bezoar-Stenene dannedes i visse Pattedyrs Indvolde. Hvilke Dyr det var, kan ikke besvares ens for alle Bezoar-Stens Vedkommende. Hvad den occidentalske Bezoar angaar, saa er allerede det 16. Aarhundredes Skribenter enige om, at den dannedes i visse peruanske Dyr. Indfødte og andre troværdige Mænd, der fra Cusco i Peru kom til Rom, har fortalt Mercati [4]), at occidentalske Bezoar-Sten fik man af Dyr, som kaldtes Vicogna, Guanacco og Tarruga. Andre, saaledes Ole Worm [5]) paa anden Haand, kalder Dyret Vicana. Utvivlsomt mener man de Lama-Arter, hvis Navne let genkendes i de nævnte gamle Betegnelser. Senere Zoologer [6])

---

[1]) pag. 93.

[2]) Michaelis Mercati: Metallotheca... Romæ. 1713. in Folio. pag. 177: „Proxima videtur esse bezoario lapidi Cervi lacryma..."

[3]) Sml. Museum Wormianum 1655 in Folio. pag. 111: „Lapis, qui in Canthis oculorum Cervi reperitur, etiam pro Bezoardico venditatur.."

[4]) Michaelis Mercati: Metallotheca... Romæ 1713. in Folio pag. 173 nederst.

[5]) Museum Wormianum: Amstelodami. 1655. in Folio. pag. 111.

[6]) [Buffon & Daubenton]: Histoire naturelle... du cabinet du roi. Tome 12 (Quadrupedes Tome IX) Paris 1764. 4° pag. 242 ff.

har kunnet bekræfte, at virkelig occidentalske Bezoar-Sten dannes i de nævnte Dyr.

At de orientalske Bezoar-Sten dannedes i en Art Geder, var det 17. Aarhundredes Forfattere enige om. Dette gælder de egentlige orientalske Bezoarer. De mindre hyppige Abe- og lignende Stene tilkendegiver ved deres Navn deres Herkomst.

Ligesaa almindeligt kendte Bezoar-Stenene var i det 17. Aarhundrede, ligesaa sjældent var det at have set Dyrene, som leverede disse, — eller rettere sagt: der var næppe nogen europæisk Naturforsker i det 17. Aarhundrede, som havde haft et fuldstændigt Exemplar til Undersøgelse. Hvad Naturaliesamlingerne ejede, var kun Bezoar-Gedens[1]) Horn eller en Tot af dens Uld, hvilket opbevaredes som store Sjældenheder Side om Side med Misfostre, mærkelige udenlandske Dyr, ethnografiske Rariteter og hvad der nu ellers havde Datidens Interesse.[2])

---

[1]) Andre Bezoar-Dyr f. Ex. det vestindiske nævnes ikke direkte. Dog kan det af og til ikke ses af Angivelserne, hvilket Slags Dyr det er, hvoraf man ejer noget. Sml. Noterne nedenfor.

[2]) I Neapel fandtes midt i det 17. Aarhundrede Bezoar-Dyrets Horn og Haar. Thomas Bartholin nævner det, aabenbart som noget af det mere interessante, en ung Studerende kunde faa at se i den nævnte By. (Th. Bartholinus: De peregrinatione medica ad... Oligerum Jacobæum... Hafn. 1674. 4° pag 25: Cornu Bezoar et pili ejusdem). — Selv i Leyden, hvor man dog skulde menes at have mange Forbindelser med Ostindien, haves kun Bezoar-Gedens Horn („Verscheyden Rarieteyten in de Gaelderije der Academie Kruyt-hoff te sien, in Leyden":Nr. 75 *Cornua Capri Lapidem Bezoardicum gerentis.* Fortegnelsen findes paa et Blad, indhæftet i det kgl. Bibliotheks Exemplar af G. Seger: Synopsis methodica rariorum... in Musæo... Olai Wormii. Hafn. 1653. 4°) — I Danmarks Hovedstad var saa meget af Bezoar-Dyret ikke stillet til Skue i det 17. Aarhundrede. I Privateje nævnes „Horn von *Bezoar Bock*" (*Specifikation* paa atskillige Metal oc Rareteter...", solgte fra en unævnt Ejer ved Auktion d. 21. Oktober 1684.). Selvom disse Horn har været ægte, beroede det paa en Privatmands Velvillie, om man kunde faa dem at se. — I Thomas Bartholins Museum, der kunde studeres i Anatomi-Huset, fandtes kun Bezoar-Dyrets Uld, om ost- eller vestindisk kan nu ikke mere ses (Thomas Bartholinus: Domus anatomica hafniensis brevissime descripta. Hafn. 1662. 8° pag. 55: Lana Animalis Bezoartici.). Vel var dette kun lidt af Dyret. Men om Sjældenheden vidner bl. a. den Omstændighed, at en saa ivrig Forsker og Samler med saa gode udenlandske Forbindelser som Ole Worm ikke ejede nogen Del af Bezoar-Dyret, med Undtagelse af Stenene, og derfor ogsaa paa sin Liste over Sager, som han ønsker

Naar selve Dyret, der leverede Bezoar-Stene, var saa vanskeligt at faa at se, maatte man hjælpe sig med Afbildninger. Det vestindiske Bezoardyr afbildes af Franciscus Hernandez[1]). Flere Afbildninger, ældre end det 18. Aarhundrede, af dette eller disse Dyr kender jeg ikke. Man synes at have interesseret sig mindre herfor. — Den orientalske Bezoar-Ged afbildes af Pomet[2]). Dette behøver dog ikke at betyde, at Forfatteren har set et saadant Dyr i levende eller død Tilstand. Der var endnu i det 17. Aarhundrede ikke noget særligt paafaldende i at supplere sin Viden ved Fantasiens Hjælp og forsyne sine Bøger med Afbildninger af Genstande, om hvilke intet eller næsten intet vidstes med Sikkerhed. Typisk iblandt mange Exempler er en Figur hos Athanasius Kircher[3]); han afbilder „Enhjørningen“ i Fiskeskikkelse, med Skæl og Finner, fuldstændig fri Fantasi. Saaledes konstruerede man dengang Illustrationer efter en foreliggende Text. Til denne Slags oplysende Afbildninger maa det 17. Aarhundredes Bezoar-Ged-Afbildninger sikkert regnes, at dømme efter Sparsomheden af det Materiale, som efter Litteraturens Angivelser kan ligge til Grund derfor. En Undtagelse danner dog muligvis Hernandez' Figur, idet han havde berejst Vestindien.

En Sten, der ansaas for at være i Besiddelse af saa sjældne Modgift-

---

sig fra Ostindien nævner: „Horner af det diur som Bezaar voxer i“. (Se min Afhandling: „Om Ole Worms Samlervirksomhed“ *i:* „Danske Studier“. 1912. pag. 134). — Heller ikke Kongens Kunstkammer ejede vistnok noget af Bezoar-Dyret (Bering Liisberg: Kunstkammeret København 1897 pag. 153 ff.) I Hertugdømmerne fandtes Bezoar-Gedens Horn i det gottorpske Kunstkammer. (Adam Olearius: Gottorffische Kunst-Cammer. Schlesw. 1666. 4° Tavle IX fig. 7), medens den i sin Tid bekendte Kieler-Professor Joh. Daniel Major i sin Samling ejer et Stykke, som kun med Tvivl henføres til Bezoar-Geden: „...ein schwartzes Horn / als ein *Musicali*scher Zincke / von *Bezoar*-Thier / oder vielmehr von einer benachbarten Arth / Indianscher *Gazelle,* oder Ziegen-Böcke“. (Kurtzer Vorbericht / betreffend D. Johann Daniel Majors... Mvsevm Cimbricvm... Plön. 1688. pag. 9.). Fra Tiden om Aar 1700 kendtes Bezoar-Horn i dansk Privateje. *Se:* Catalogus librorum varii generis... nec non rariorum naturalium... quorum auctio habebitur in ædibus Christiani Reitzeri... 1716. 8°. Naturalia Sectio I. Nr. 22.

[1]) Franc. Hernandez: Nova plantarvm, animalivm et mineralivm mexicanorvm Historia. Romæ. 1651 in Folio pag. 325.

[2]) Pomet: Hist. gén. d. drogues. Paris. 1694. Folio. 2. partie. pag. 10.

[3]) Athanasius Kircherus: Mundi subterranei Tom. II Amstelod. 1678. in Folio. pag. 67.

egenskaber som Bezoar-Stenen, hvorom nærmere i et følgende Afsnit, maatte naturligvis være stærkt udsat for Forfalskelse, ligesom de kostbare og smukke egentlige Ædelstene (i Nutids Betydning) var det. Disse sidste forfalskedes oftest ved Hjælp af farvet Glas. Dette er et helt stort Spørgsmaal for sig, et Afsnit af Glasmagerkunstens Historie, som det vilde føre for vidt at forsøge paa at skildre her, saa meget mere som det kun i uegentlig Forstand vedrører de ædle Stene. — Bezoar-Stenene derimod maatte naturligvis forfalskes paa anden Maade. Der existerer adskillige Anvisninger [1]) til at fabrikere „kunstige Bezoar-Sten“, hvis Egenskaber i Reglen roses i lige saa høje Toner som de ægtes. Man brugte til Fremstillingen forskellige Planter, Rav, Perler eller Fragmenter af ædle Stene, f. Ex. Rubin, Saphir, Topas og lignende. Alt dette dannedes ved Hjælp af Gelatine, som man lod tørre langsomt, til en Kugle, der kunde overtrækkes med Bladguld. Der kunde ogsaa tilsættes Moskus og Ambra samt flere andre Ingredienser, hvilke her forbigaas.

Saadanne „kunstige Bezoar-Sten“, der — som Gleditsch [2]) siger sidst i det 18. Aarhundrede — „leicht mehrere Kräfte haben [kann] als der wahre Orientalische *Bezoar*“, thi de indeholdt dog

---

[1]) Joannes Prævotius: Selectiora remedia, multiplici vsu comprobata ... Patavii. 1657. 8° pag. 48—49 gives Recept paa „Bezoar artificiale Meum“. — Jacobus le Mortius: Chymiæ veræ nobilitas & utilitas. Lugd. Bat. 1696. 4°, hvori findes: Chymia medico-physica ratione & experientia nobilitata“; pag. 172 omtales kunstige B., som ved at dyppes i tørrende Gelatine faar Lagstruktur ligesom de ægte. — E. Kæmpfer (Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum fasciculi V. Lemgoviæ. 1712. 4° pag. 397) omtaler Lapis de Goa, tilberedt af Jesuiter-Pateren Caspar Antonius. Den siges at bruges meget og med godt Held („Usus frequens et probatissimus ...). En lignende Lapis de Goa tilberedtes af Pater Nicolaus Momitius, der mærkede sit Præparat med Bogstaverne N. M. paa den ene Side og paa den anden en Ged eller andet 4 føddet Dyr. I Mich. B. Valentinus: India literata. Francof. a. M. 1716 in Folio. pag. 497 omtales paa anden Haand en kunstig Bezoar-Sten, udvendig forgyldt. Det opregnes i 30 § hvilke Sygdomme den helbreder. — Med Goa-Stenen beskæftiger man sig ogsaa i: Academiae Caesoreo- Leopoldinae Carolinae natvrae cvriosorvm Ephemerides ... Certuria III & IV Norimb. 1715. 4° Appendix pag. 86. — Kunstig Bezoar med Indhold af Rubin og lignende omtales i C. Neumann: Chymicæ medicæ dogmatico experimentalis tomus III. Zullichau. 1753. 4° pag. 381.

[2]) I. G. Gleditsch: Anleitung zu einer vernunftmässigen Erkenntniss der rohen Arzeneymittel. Berlin. 1767. 8° pag. 122.

Moskus eller i hvert Fald medicinske Planter o. l., maa helt ned omkring Aar 1800 have haft Interesse for danske Apothekere[1]).

Man var i det 17. Aarhundrede klar over, at en stor Del af de i Handelen gaaende Bezoar-Stene var ikke ægte[2]). Men at konstatere dette var ikke saa let. Prøver var der nok af. Schurtz[3]) anbefaler, støttende sig til ældre Litteratur, at jage en glødende Naal i Bezoar-Stenen. Giver den ingen Røg, saa er den ægte. En anden Prøve er[3]) at give et Menneske eller et Dyr Gift samt Pulver af Bezoar-Sten. Lever den forgiftede herefter, er Stenen ægte[4]). Atter en tredie Prøve[3]) gaar ud paa at prøve, om Pulver af Bezoar-Sten, udrørt med Spyt eller Vand, efterlader nogen Farve paa linned Tøj, hvilket den ægte skulde gøre. Endelig hørte til de mindre kendte Prøver den, at lægge en Bezoar-Sten i koldt Vand, der skulde begynde at koge, hvis Stenen var ægte. Sagtens mener man her den snurrende Lyd, der kommer, naar et porøst Legeme lægges i Vand, idet Luften drives ud af Hulhederne. — Der fandtes endnu andre Metoder til at kende ægte Bezoar-Sten fra falske. Men ingen af dem er synderlig exact, og skal derfor forbigaas her. Forvirring maatte det ogsaa afstedkomme, at orientalske og occidentalske Bezoarsten indbefattedes under ét ved Prøverne. Disse to Sorters kemiske Natur er ganske forskellig[5]). De maatte derfor forholde sig forskelligt f. Ex. overfor Prøven med den glødende Naal.

---

1) N. Tychsen: Theoretisk og praktisk Anviisning til Apothekerkunsten. Kbhvn. 1804. Bd. I pag. 748.

2) Se f. Ex. Jacobus Primerosius: De vulgi erroribus in medicina. Roterodami. 1658. 8° pag. 450.

3) G. N. Schurtz: Neu-eingerichtete Material-Kammer. Nürnberg. 1672. in Folio. pag. 52. Dette kun som et Exempel iblandt mange.

4) Man maa give Ole Worm (Mus. Wormian. pag. 111.) Ret i, at denne Prøve er den bedste, — men naar man foretog Prøven, var man udsat for saadanne Katastrofer, som da den dødsdømte Kok, der forsøgsvis fik Gift, døde trods Bezoar-Pulveret. (Efter Paré gengivet hos Franklin: La vie privée d'autrefois. Les médicaments. Paris. 1891. 8° pag. 157.).

5) „Janus" VI pag. 318.

Nu skal den næste „dyriske Ædelsten“, nemlig *Tudse-Stenen*, *lapis bufonius*, omtales lidt udførligere.

I Aarhundreder har Tudsen været anset for et af de giftigste Dyr[1]). Dens Hæslighed og natlige Færd gjorde den mistænkelig. Der fabledes om, at den fødtes af Troldkvinder med Djævelen som Fader. I det 17. Aarhundrede betragtede man en Tudse med samme Følelse af Skræk, som den en pludselig tilsynekommende giftig Slange nu om Dage foraarsager.

Det var nu i de svundne Aarhundreder, i hvert Fald et Stykke ind i det 18. Aarhundrede, en udbredt Anskuelse, at der i dette giftige Dyr dannedes en Sten, som bl. a. havde den mærkelige Egenskab at drage al Gift til sig, en Egenskab som ogsaa selve Tudsen mentes at have.

Tudse-Stenen[2]) beskrives og afbildes[3]) i Reglen som en i det ydre uanselig Sten af Halvkugleform med en Fordybning paa den plane Side. Andre[4]) beskriver den som Knappen paa et Sværd-

---

[1]) Angaaende dette Spørgsmaal kan henvises til: Wilh. Chr. Orphal: Musterung aller bisher mit Recht oder Unrecht für giftig gehaltenen Thiere Deutschlands. Leipzig. 1807. 8°. — Angaaende det 17. Aarhundredes Syn paa Tudsen se: Chr. F. Paullini: Bufo. Norimbergæ. 1686. 8°. — Johs. Schröder (Vollständige und Nutzreiche Apotheke.. Nürnb. 1693. in Fol. 5. Bog. pag. 9—10.) siger, at Tudsen er „das garstigste / gifftigste und abscheulichste Thier“. „Sie hat gegen dem Menschen eine solche Feindschaft / dass wenn selber sie aufhenget / und rauffet / sie vor lauther Wuth gegen selben stirbet“. — Her kunde ogsaa mindes om S. Bugges Ord (*Ethices Christianæ* Anden Part / Diure-Jagt... Kbh. 1663. 8°. Vers 98) om „Padden... Aff streng Forgifft oc Ædder fuld / Mennisken allerledist...“

[2]) Nogen Litteratur vedrørende denne er samlet af Wolfgang Franzius i hans: Historia animalivm. [Bd. I] Francof. & Leipzig. 1712. 4° pag. 777 og [Bd. II] pag. 3227.

[3]) Afbildninger findes i Mercati Metallotheca... Romæ. 1719 in Folio pag. 184. Endvidere i Boetius de Boot: Gemmarum & lap. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8° pag. 301, og i: Luidius: Lithophylacii Britannici Ichnographia... Londini. 1699. 8° Tavle XVI figg. 1382, 1395, 1399, 1414, 1415. — Johannes Schrøder: Pharmacopoeia medico-chymica. Francof. 1669. 4° Zoologia pag. 273 beskriver Tudse-Stenen som: „Gemma... bullæ instar, altera parte cava, altera convexa...“

[4]) G. Rollenhagen: Warhaffte Lügen / von Geistlichen und Natürlichen Dingen. Wahrenberg. 1680. 8° pag. 194: „wie ein halb klein Ey gross / gestalt wie ein Knopf am Schwerte / mit fünff schönen ausgestochenen Linien / Creutzweis gezieret...“

hæfte, prydet med flere Rader af smaa Forhøjninger og smaa Fordybninger.

Hvorledes denne mærkelige Sten, der kunde bæres indfattet i en Ring eller paa anden Maade, egentlig dannedes i Tudsen, derom gik der de forunderligste Beretninger. Saaledes skriver Rollenhagen[1]: „Es ist auch bey vielen gar gewis / dass die Kröten einen sonderlichen Reichstag halten / und wehlen eine zum Könige. Da setzen sie sich rings herumb / blasen die mit so starcken Gifft an / das ihr ein Stein auff dem Häupt wechst . . .“

Andre troede, at Tudsen bar en Sten i sin Mund. Ved passende Behandling skulde man kunne faa Dyret til at give Stenen fra sig[2]).

De to her gengivne Fortællinger om Tudsestenens naturlige Findested, var dog vistnok nærmest Menigmands Anskuelser. De Lærde troede, at Tudsestenen dannedes i Tudsens Hoved[3]), ganske ligesom der fandtes „Stene“ i mange Fiskes Hoveder (Otolither), — hvis man overhovedet troede, at de Stene, der gik under Navn af Tudsestene, virkelig hidrørte fra Tudsen. Thi endnu havde aldrig nogen Mand af uomtvistet Autoritet faaet lokket eller pint Stenen fra Tudsen. Ja, en Videnskabsmand som Holger Jacobæus[4]) har endogsaa ved egne Forsøg erkendt, hvor umulig den Methode er, der anbefales til at faa Tudsen til at give Stenen fra sig: nemlig at sætte Tudsen i et Bur i Solen flere Dage i Træk. Thi Dyret kan ikke taale Solens Straaler saa længe. Allerede i Løbet af et Kvarter (intra quadrantem horæ) dør den.

Stort bedre gik det ikke med Forsøgene paa at finde Tudse-Stenen inde i Tudsens Hoved. Holger Jacobæus[5]) har anatomeret Tudsen uden at finde nogen Sten i dens Hoved. Samme Erfaring har senere Lesser[6]) gjort. Det har aabenbart været et Spørgsmaal, som interesserede.

---

[1]) Rollenhagen l. c. pag. 192.

[2]) Saaledes fortæller Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 301, at han som Dreng satte en gammel Tudse paa et rødt Klæde og vogtede den en hel Nat. Men den spyttede ingen Sten ud. Siden da tror de Boot ikke, at Tudsestenen hidrører fra Tudsen.

[3]) Oligerus Jacobæus: De ranis et lacertis observationes. Hafn. 1686. 8° pag. 87: „. . . in capite illius tales lapides generari posse, haud omninò negaverim, velut in asellis, cyprinis aliisqve piscibus“.

[4]) Jacobæus l. c. pag. 86.

[5]) Jacobæus l. c. pag. 85.

[6]) Fr. Chr. Lesser: *Lithotholeogie*, Das ist: Natürliche Historie und geistliche Betrachtung derer Steine . . . Hamburg. 1735. 8° pag. 1117.

— Men naar de Stene, der solgtes under Navn af Tudsestene ikke fandtes i Tudsen, hvilken Herkomst havde de da?

Det var almindelig bekendt[1]), at „Tudsestene“ fandtes paa Marken, i Jordskorpens øverste, løse Lag eller paa Jordens Overflade, og dette gælder baade de smaa halvkugleformede Tudsestene og de større, der sammenlignes med Knappen paa et Sværdhæfte. Denne Sammenblanding af 2 eller maaske flere[2]) helt forskellige Arter Stene under samme Navn har gjort det meget vanskeligt for de ældre Tiders Mennesker at besvare Spørgsmaalet om Tudsestenens Herkomst tilfredsstillende. Naar Rollenhagen[3]) søgte at fastslaa, at Tudsestenene var „schlechte rund geschliffene Kiseling oder Feuerstein / die man im Acker findet / und auf die Büchsenhanen einschreubt“, da kan man ikke fortænke de Mennesker, som kun havde set de smaa konvex-konkave Stene i Ringene, i, at de forkastede denne Anskuelse og hældede til den af Merrett[4]) først fremsatte Forklaring: at de saakaldte Tudsesten er en Art Forstening, nemlig Kindtænderne af en fossil Fisk: Sø-Ulven. Denne sidste Anskuelse vinder efterhaanden Indpas i Litteraturen, dog ikke uden Modsigelse. Navnlig synes det at have voldt Vanskeligheder at forstaa, hvorledes man kunde finde Tudsestene, alias fossile Kindtænder, af Sø-Ulven langt fra Havet, paa Steder, hvor hverken Oversvømmelser eller „den almindelige Syndflod“ vides at have efterladt Spor[5]). — Alligevel sejrede Merrett's An-

[1]) Johannes Schrøder: Pharmacopoeia medico-chymica. Francof. 1669. 4° Zoologia. pag. 273; G. Rollenhagen: Warhaffte Lügen.. 1680. 8° pag. 193; C. G. Fischer: Pars I Lapidum in agro prussico sine præjudicio contemplandorum Diss. publica. Regiomont. 1715. 4°.

[2]) Thi mon den „*Lapis Bufonis* eller Tudsesteen, med en Mand i Harnisk, siddende paa en Tudse“, der omtales her fra Danmark i det 17. Aarhundrede og senere (Se: Fortegnelse over endeel Doubletter og udsatte Sager... som bortsælges paa det kongelige Kunst-Kammer.. Kbh. 1824. 8° pag. 42) Sml. Bering Liisberg: Kunstkammeret. Kbh. 1897. pag. 160.) har tilhørt nogen af de nævnte almindelige Slags Tudsesten?

[3]) Rollenhagen l. c. pag. 193.

[4]) Christophorus Merret: Pinax rerum naturalium britannicarum... Londini. 1667. 8° pag. 210: „Bufonius, *The Toad-Stone*, falso sic dictus, demonstravi enim coram serenissima Majestate regia... hunc esse dentes molares Piscis Lupi... Et Aurifices summa cum admiratione confessi sunt hosce molares esse veros lapides bufonios ab iis divenditos...“ Merret's Mening gentages i mange Skrifter.

[5]) C. G. Fischer: Pars I Lapidum in agro prussico sine præjudicio contemplandorum Diss. publica. Regiomont. 1715. 4° Observatio II § 5.

skuelse om Tudsestenen. Selv en saa kritisk Naturforsker som Linné[1]) slutter sig til den. Samtidig glider de store Sværdknap lignende saakaldte Tudse-Stene i Baggrunden. Den Formodning, at disse sidste Stene er forstenede Søpindsvin, antager fastere og fastere Form. Man[2]) kalder dem „Echinitis", „Echinometritis", „Spatagitis", „Brissitis" o. s. v. efter de forskellige Søpindsvin, som de lignede. Midt i det 18. Aarhundrede er det da kommen saa vidt, at Denso[3]) kan kort og godt omtale disse Stene som „den Kern des Seeigels" og slaa fast, at dette er ikke Tudse-Stene. Bl. a. deres Størrelse viser dette. Thi man har denne Slags Stene (forstenede Søpindsvin) saa store som de største Æbler: „Hilf Himmel! wie gross müsten die Kröten sein, die dergleichen, nur als einen Auswuchs, auf ihren Köpfen trügen?" [3])

I Tudse-Stenen haves atter et Exempel paa, hvor vanskeligt det 17. Aarhundredes Mennesker var stillede, naar det gjaldt om at faa at vide, hvorledes en meget omtalt Sten egentlig saa ud. Beskrivelserne afveg indbyrdes saa betydeligt, at de ikke afgav noget synderlig fast Holdepunkt. Og havde man endelig faaet fat paa en Sten, der syntes at være en Tudse-Sten, vilde det nok vise sig, at dens saa meget omtalte mærkelige Egenskaber som Modgift og andet, (hvorom senere) ikke ret vel lod sig konstatere.

Havde man da slet ingen Prøver, hvormed en Tudse-Stens Ægthed kunde fastslaas? Litteraturen tier ikke paa dette Punkt. Men Prøven er, i hvert Fald for et Nutidsmenneskes Øjne, af meget problematisk Værdi: „Die Probe dieses Steins", siger Baldæus[4]) „ist / als man denselben einer Kroten vorhält / und sie sich dagegen aufrichtet / und den Stein zu verschlingen begehret / so ist er gerecht". Og som et Ekko gentager Forsius[5]): „Om han (ɔ: Tudsestenen)

---

[1]) Linné: Systema naturae. Tom. III Lips. 1793. 8° pag. 390.

[2]) Mentzelius *i:* Ephemerides naturae curiosorum. Decur. II. An. IX. Observ. LXXII Anno 1690. 4° pag. 118 ff.; her cit. efter: W. Franzius: Historia animalium. Francof. & Lips. 1712. 4° [Tome II] pag. 3227.

[3]) Joh. D. Denso: Physicalischer Briefe 12. Sendschreiben. Stettin. 1751. 4° pag. 316. — Forf. formoder her, at de forstenede Søpindsvins graalige, vortede Udseende har givet dem Navnet Tudsestene, fordi de for en fantasifuld Betragtning kan ligne dette Dyr.

[4]) Ph. Baldæus: Wahrhaftige ausführliche Beschreibung der... Kusten Malabar und Coromandel... Amsterd. 1672. in Folio. pag. 162.

[5]) Sigfr. Aron. Forsius: Minerographia... Stockholm. 1643. 8° pag. 179—180.

rätt är / proberar man så / at når man honom håller för een Klotza / så rätter han sigh emoot honom / och fatter honom i munden / om hon kan“.

Hvor meget man kan stole paa en saadan Prøve, ses jo nu let. Maaske har det ogsaa kun været et populært Raad.

Var der et stort Spring mellem Bezoar-Sten og Tudse-Sten i Anseelse, saa var der et endnu større mellem denne sidste og *Edderkop-Stenen*, lapis arachnaeolithus. Der er det analoge Forhold ved disse tre Slags „Stene“, at medens Bezoar-Stenene virkelig findes i Dyr, og ingen tvivler derom, saa ytrer der sig allerede tidligt i det 17. Aarhundrede Tvivl om, hvorvidt Tudse-Stenene virkelig hidrører fra Tudser. Samme Tvivl gælder for Edderkop-Stenen, ja for disse sidste er det endogsaa saaledes, at man tvivler om, hvorvidt de overhovedet findes, i Modsætning til Bezoar- og saakaldte eller formentlige Tudse-Stene, der ikke sjældent fremvistes. Der var endnu saa sent som i Midten af det 18. Aarhundrede ingen naturvidenskabeligt kyndig Mand, der havde fundet Edderkop-Stenen i Edderkoppen, og Tiden har ikke gjort Forandring i dette. Vi nærmer os med andre Ord her Fabelens Stene; men en Fabel, der dog havde saa megen Rod i Virkeligheden, at der endnu i det 17. og et godt Stykke ind i det 18. Aurhundrede af og til dukker Beretninger op om, at en Edderkop-Sten er funden. Endnu i det nævnte Tidsrum kunde Talen om denne Sten ikke slet og ret affærdiges med et: „Det er kun Fabel“. Man følte sig, som det vil fremgaa af det følgende, ikke mere sikker i sin Tvivl om en saadan Stens Existens, end at man ved given Lejlighed efterforskede den i Edderkoppernes Legeme. Studiet af denne Stens Historie kaster paa sin Vis Lys over de svundne Aarhundreders Naturstudier. Derfor, og fordi denne Sten regnedes til de ædle paa Grund af sine formentlige sjældne Egenskaber, medtages den her.

Vel var Edderkop-Stenen endnu ingensinde funden i Edderkoppens Legeme. Men rundt om forevistes Stene, der sagdes at være Edderkop-Stene. De beskrives meget forskelligt. Franzius[1]) taler om en hvidlig Sten med talrige brune Stjærner eller Pletter, hvilken

---

[1]) Wolfg. Franzius: Historia animalium. Francof. & Lips. 1712. 4°. [Bd. II.] pag. 3593: Den formentlige Edderkop-Sten er „albicans, stellulis plurimis seu notis fuscis pictus“.

gik under det nævnte Navn. En anden Forfatter[1]) beskriver Edderkop-Stenen som himmelblaa med nogen grøn Farve iblandet eller som en graa Sten med sorte Smaapletter. — Alt som Tiden gik, blev det denne sidste Slags Sten (en Art Stjærnekoraller[2]), som ansaas for Edderkop-Sten, idet Tegningen paa dem lignedes ved en Edderkop med udstrakte Ben[3]).

Fra det 16. Aarhundrede modtog det 17. Troen paa Edderkop-Stenen. Midt i det 16. Aarhundrede beretter Encelius[4]) følgende: „Vi Tyske har en Slags meget stor Husedderkop, der har faaet Navn af Kors-Edderkop, uvist af hvilken Grund: i hvert Fald siger vi „ein Kreutzspinn", maaske paa Grund af dens Væv Form eller af dens Legemes Farver.

Det er en ond og skammelig Gærning at skade saadanne Edderkopper. De skal nemlig kunne drage al Gift i Husene til sig; i Pesttid ses de sjældent eller aldrig. — I disse Edderkoppers Hoved skal der findes en Ædelsten, som har en kraftig Evne til at ophæve al Gifts Virkning og til at modstaa Trolddom. Jeg har aldrig set den, ej heller vovet at søge efter den ved at anatomere Edderkoppen." Alligevel udtaler Encelius ingen Tvivl om, at en Sten med saa sjældne Egenskaber kan findes i Edderkoppen: „Thi[5]) vi ser jo, at endogsaa dennes Væv er af stor Virkning mod mangehaande Skader."[6]) —

---

[1]) Joh. Francus *i:* Ephemerides Naturae Curiosorum. Dec. II. Ann. V. Anni 1686. 4° pag. 463. — Benyttet ogsaa af Franzius: Hist. animal. 1712. 4° [II] 3593.

[2]) Brückmann: Abhandlung von Edelsteinen. Braunschweig 1773. 8°. pag. 350 siger, at det er Stjærnekoraller.

[3]) Brückmann l. c.

[4]) Christophorus Encelius: De re metallica. Francofurti. 1557. 8° pag. 219: „Nos Germani speciem aranei habemus domestici ingentis magnitudinis, quæ à cruce nomen inuenit, propter causam nescio quam: siquidem dicimus ein kreutzspinn: forsitan à texturæ forma, aut à coloribus corporis transversis. & piaculum est quasi tales araneos lædere. dicuntur enim attrahere omnia uenena in ædibus. & tempore pestis rarò vel nunquam conspiciuntur. In horum capitulis gemmam ferunt reperiri præsentissimam contra omnia uenena, & incantationes. uerùm illa[m] nunquam uidi, nec ausus fui dissecto araneo quærere".

[5]) Sammesteds: „...cum uidemus telas ipsas araneorum magni esse momenti ad quamplurima".

[6]) Blandt Almuen har Edderkopspind holdt sig som Husraad langt ned mod Nutiden. I min Moders Barndom brugte Tjenestefolkene i Ollerup ved Svendborg dette Spind til at standse Blødninger fra Snitsaar og lignende.

Et Aarhundrede senere har Naturforskerne ingen Skrupler ved at anatomere en Edderkop for om muligt at finde Edderkop-Stenen. Da fortæller (1667) Simon Paulli[1]) følgende, der skal gengives her in extenso som det livfulde Tidsbillede, det er:

„Det hændte Anno 1630, da jeg paa Tilbagevejen fra Frankrig for Studiernes Skyld opholdt mig i Wittenberg Sommeren over og dér boede hos min berømte Lærer Sennert, hvem jeg aldrig nævner uden Ærefrygt, — at en tvefarvet Kors-Edderkop havde sat sig i min Ven den Wittenberger-Raadmand Niels' Regnvandsbeholder. Da Dyret var meget stort (det var sikkert saa stort som en Muskatnød) faldt ikke blot jeg, men ogsaa Melchior Huffauf i Forundring derover; han var dengang Sennert's Assistent[2]), meget kyndig i Kemien. Vi blev enige, fangede Edderkoppen og indespærrede den i et stort Destillérglas. Efter vor fælles Lærer Sennerts Raad pulveriserede vi omhyggeligt noget Valerian-Rod, hvormed vi delvis fyldte Glasset, i det sikre Haab, at denne meget store Edderkop da vilde give en Sten fra sig[3]). Men Haabet bedrog os: vi fik ikke det mindste Gran af en Sten. Da vi jo imidlertid studerede Naturen og var interesserede i at faa Sandheden at vide, dræbte vi Edderkoppen og dissekerede den; men Sten indeholdt den intet Steds i sit Legeme. Vi er derfor overbeviste om, at det er Fabel og Snak, hvad Folk fortæller om Edderkop-Stenen"[4]).

---

[1]) Simon Paulli: Quadripartitum botanicum. Argentorati 1667. 4° pag. 163. — Gengivet in extenso i: J. C. Kundmann: Rariora naturae & artis. Bresslau & Leipzig. 1737. in Folio. Spalte 233—34. Ogsaa berørt af Franzius: Historia animalium. Francoft. 1712. 4° — [II] pag. 3593; J. H. Heucherus: Araneus homini perniciosus et salutaris. Diss. medica. Vitebergae Saxon. 1701. 4° § 34 ff., og andre. Beretningen synes at have interesseret levende.

[2]) Jeg oversætter „domesticus" saaledes og slutter mig altsaa heri til Kirstine Meyer: Temperaturbegrebets Udvikling gennem Tiderne. Kbh. 1909. pag. 68. Anm. 3.

[3]) Samme Virkning som Valerian-Rod med Hensyn til at faa Edderkoppen til at give Stenen fra sig mente nogle, at Salt havde. Se: J. H. Heucher: Araneus homini perniciosus et salutaris. Viteb. 1701. 4° § 34 og Kundmann: Rariora naturae et artis. 1737. in Folio. I Abschnitt. Artic. XXVIII Sp. 230. Man vidste ikke rigtig, hvorledes Stenen kom: „lapidem evomere, excernere, parere aut quocunque modo excutere", siger Simon Paulli: Quadripart. botan. 1667. 4°. pag. 163.

[4]) Simon Paulli: „Quadripartitum botanicum. 1667. 4°. pag. 163: „Evenit autem, *cum anno 1630 ex Gallia redux,* studiorum causa *Wittebergæ* æstivarem, ibidem ex adverso nunquam mihi sine veneratione nominando Præceptore *Celebratissimo* Sennerto habitans, ut aranea dis-

Og til denne Paulli uforgribelige Mening slutter Hoffmann[1]) sig. Men der har sikkert været dem i Samtiden, der betegnede denne Slutning som aldeles forhastet og uholdbar, idet de henviste til en Afhandling, der i Aaret 1686 blev offentliggjort i et af Datidens ansete Tidsskrifter[2]), og hvori det paastaas, at Stene findes i Edderkopperne om Efteraaret, ikke til enhver Aarstid.

I den nævnte Bog læser man om en Borger i Ulm, Tobias Rinninger, der mente at have en Edderkop-Sten, samt om en Skrædder sammesteds ved Navn Heinrich Sebastian Strohlin, der svor paa, at den Edderkop-Sten, han ejede, havde han faaet lokket fra en Edderkop, der holdtes indespærret en 8 Dages Tid. Stenen var af en Bønnes Størrelse, blaa med nogen grøn Farve iblandet, ikke ganske uigennemsigtig, men gennemskinnelig for Sol- og Kærte-Lys. I Anledning heraf indespærrede Dr. Francus en Del Edderkopper i et Glas, hvori lidt Salt var, og virkelig fik han efter 15 Dages Forløb en graa Sten med sorte Pletter, men kun én Sten af ti Edderkopper. Naar saa mange Forskere forgæves har prøvet paa at faa Edderkopper til at give Stenen fra sig, da er det fordi, den til Forsøgene valgte Aarstid har været uheldig. I Begyndelsen af Efteraaret, naar Sommeren dør, tror jeg, at der findes Sten i de fleste Edderkopper, slutter Francus[3]).

---

color crucigera impluvium mei hospitis Nicolai Senatoris Wittebergensis absedisset; quæ cum immensæ esset magnitudinis (æquabat certè nucleum nucis moschatæ) non solum me, sed quoque *Melchiorem Huffauf* tunc temporis *Sennerti* domesticum operationum chymicarum peritissimum, in sui admirationem rapiebat; Convenimus nos inter nos, capimus araneam, & vitro vasto concurbitino includimus, & ex consilio communis nostri Præceptoris Dni. Sennerti, radicibus Valerianæ perfunctoriè pulveratis, ex parte vitrum replemus, certa hac spe freti, certò certius hanc prægrandem araneam lapidem parturam, verum vanâ lactati, ne atomum quidem ullum lapilli apiscimur: Sed rerum naturalium Studiosi, & veritatis cupidi emaciatam araneam discindimus, at lapillo aut calculo nulla sui parte foetam. Fabulas ergo & meras esse nugas, quæ de lapide araneorum vulgus perhibet, edocti sumus —".

[1]) Fridericus Hoffmannus: Clavis pharmaceutica Schroederiana. Halæ Saxon. 1687. 4° pag. 703: „Fabulæ & nugæ sunt, quæ de *Lapide Araneorum* communiter perhibent".

[2]) Miscellanea curiosa sive Ephemeridum medico-phys. german. Academiae naturae curiosorum Decur. II. Annus V. Anni 1686. Norimb. 1687. 4° pag. 462 ff. — Et forkortet Referat findes i: W. Franzius: Historia animalium. Francof. & Lips. 1712. 4° V. pag 3593.

[3]) „... Scio quidem Arachnolithum doctos semper habuisse pro fabula; Fateor me quoque, an talismodi fuerit, subdubitasse..... .. Hæc dum molior fortè civis hinc meus Tobias Rinningerus talismodi lapidem

Saaledes diskuteredes der i det 17. Aarhundrede frem og tilbage om Edderkop-Stenens Existens. Sandheden var det yderst vanskeligt at erkende. Thi hvor fandt man den Naturforsker af uomtvistet Autoritet, der havde saa mange eller saa paalidelige Undersøgelser at støtte sig til, at Edderkop-Stenens Existens eller Ikke-Existens kunde slaas fast?

— Der gaar endnu et godt Stykke af det 18. Aarhundrede, før Spørgsmaalet om denne mystiske Sten dør hen. Det synes mig at have nogen Interesse at forfølge Sagen lidt videre.

Kort efter Aarhundredskiftet (1705) forsøgte Dr. Dillenius[1]) at faa fat i en Edderkop-Sten ved at indespærre en Edderkop. Han passede den bedste Aarstid. Det var, da Sommeren gik paa Hæld[2]). Men Edderkoppen sad i mere end 3 Maaneder og spandt, alt medens den langsomt døde. Og der kom ingen Sten. Saa fik en Søn af Dillenius, en medicinsk Student, den til Dissection. Men Edderkoppens Legeme indeholdt ingen Sten. I dens Spindelvæv laa derimod en ganske lille Sten, rund og hvidlig, let at knuse som en Bønne[3]). Om dette kan tænkes at være Edderkop-Stenen, derom udtaler Dillenius sig ikke.

Der gaar atter en rum Tid.

Da beretter Kundmann[4]) om, hvorledes han har efterforsket

---

relictis pedibus monstrat, qualemque usum habeat, ex me sciscitatur, miratus me nescire, doctosque pro nugis habere dixi. Paucis post septimanis Henricus Sebastianus Strôhlinus Sartor alium superiore minorem in medium protulit, & jurejurando se firmaturum, hunc ab aranea à se ante octiduum inclusa esse. Lapilli hi erant magnitudine fabæ, coloris ex coeruleo viridique misti, non admodum obscuri & opaci, sed ad Solis & candelae lumen transparentes, in ultimo hoc jucundissimum visu occurrebat ac si pedes lineis tenuissimis pulcerrimè [!] depicti fuerint; dignum profectò argumentum ulteriore inquisitione. Inclusi plurimos cum Sale communi quemadmodum edoctus fui, & ecce ex decem inclusis spacio 15. dierum unicum lapillum coloris cinerei punctulis nigricantibus distinctum omninò obscurum reperiebam, & scio, multos frustra tempore fortean incommodo mensium laborem sumsisse, hinc utplurimum in auctumni initio vel æstate exspirante in plerisque reperiri judico . ."

1) Academiae Caesareo-Leopoldinae Carolinae natvrae cvriosorvm Ephemerides... Centvria III & IV... Norimbergæ. 1715. 4°; Cent. III Observ. 44. pag. 97.

2) „æstate inclinante".

3) „... rotundum & albicantem ... leguminis instar fri[c]abilem."

4) Johan Chr. Kundmann: Rariora naturae et artis... Breslau & Leipz. 1737. in Folio. Spalte: 229 ff. — en Bog, der overhovedet er af Vigtighed for Studiet af Spørgsmaalet om Edderkop-Stenen.

Edderkop-Stenen. Han[1]) indespærrede 8 af de største Korsedderkopper i et temmelig vidt Glas. De sloges og bed hinanden, indtil der kun var „eine röthlichte Suppe“ tilbage og saa én Edderkop. Derimod indeholdt „Suppen“ ingen Stene, lige saa lidt som dette var Tilfældet med den sidste Edderkop, der ogsaa til Slutning døde og raadnede bort. Resultatet var saaledes meget magert. Men Kundmann fortæller dernæst en Oplevelse, der synes mig at have en vis Interesse derved, at man gennem den faar et Indblik i, hvorledes Troen paa Existensen af en Edderkop-Sten kan være opstaaet, og som tillige viser, hvor levende denne Tro var blandt Menigmand endnu langt ned imod det 18. Aarhundredes Midte paa et Tidspunkt, hvor de videnskabelige Skrifter forbigaar Edderkop-Stenen med en meget talende Tavshed.

Saaledes forskydes Anskuelserne fra Samfundslag til Samfundslag, medens ny Viden stadig lægges ind under Menneskets Herredømme, hæves til Skyerne som Sandhed, omformes, visner og synker til Bunds i det Mørke, hvorfra den kom, idet kun enkelte Sole vedbliver at lyse for Slægt efter Slægt. —

Kundmann[2]) fortæller følgende: „Diesen Monath aber trug sich mit einer Spinne gantz was anders zu. Denn als *Tit. Pleniss.* Herr *Notarius* von Fromhold auf dem Dohm vor Bresslau in einer Kammer, so gegen Norden gelegen, von seinem Bedienten, ein grosses Spinnen-Gewebe herunter nehmen lässet, so fället was heraus, welches der Bediente erst für eine Spinne ansiehet, da er aber mit dem Fuss sie zertreten will, ist das *Corpus* gantz hart, desswegen er sich nicht wenig freuet einen Spinnen-Stein überkommen zu haben“. Dog, kun i et kort Øjeblik syntes Fabelen at være bleven til Virkelighed. Da Kundmann fik den formentlige Edderkop-Sten taget lidt nærmere i Øjesyn, viste det sig, at det kun var en død og indtørret Edderkop. —

Saa kommer de Tider, da Edderkop-Stenen ikke mere nævnes, i Modsætning til Bezoar- og Tudse-Stenene, som dog ikke er gaaet helt i Glemme endnu langt ned i det 18. Aarhundrede.

---

[1]) Ogsaa andre efterforskede experimentelt denne Sten. Kundmann l. c.
[2]) J. C. Kundmann: Rariora nat. et artis... 1737 in Folio. Spalte 231.

Bezoar-, Tudse- og Edderkop-Stenene er ikke de eneste Stene med formodede sjældne Egenskaber, som man bl. a. i det 17. Aarhundrede mente at kunne finde i Dyr. Der var flere andre, f. Ex. *Kapun-Stenen* (Lapis alectorius) og *Svale-Stenen* (Lapis chelidonius). Men disse er dels af mere eller mindre fabelagtig Natur og dels af ringere kulturhistorisk Interesse, hvorfor de ikke skal omtales nærmere i denne Bog.

III.

„... Endydermere er de ædle Stene højst værdifulde paa Grund af visse uforklarlige og beundringsværdige Egenskaber.“ [1])

I Nutidens europæiske Kulturlande betragter man som bekendt, i hvert Fald i de oplyste Samfundsklasser, gennemgaaende [2]) egentlige Ædelstene, Halvædelstene, Perler, Koraller og lignende udelukkende som Smykkegenstande. I hvert Fald spiller Idéer, knyttede til ædle Stene, ingen nævneværdig Rolle nu mere.

Anderledes var Forholdet i det 17. Aarhundrede og tilgrænsende Tider. Da tillagde man de ædle, dyre Stene kraftige medicinske og andre Egenskaber. Da kunde, som man troede, Mennesket ved disses Hjælp træde i et nært Forhold til selve Satan, og den lykke- eller ulykkebringende „Influens“, der fra Himmellegemerne gik ud over Alverden, udøvede ogsaa sin Virkning paa de ædle Stene. Dette og lignende bliver det Opgaven at skildre i dette Kapitel.

Ikke alene vil de talrige Exempler, der fremdrages i det følgende, tilfulde bevise, hvor højt man satte de ædle Stene for disses formentlige mærkelige Egenskabers Skyld; men man har ogsaa direkte Udtalelser om dette Spørgsmaal. Det hedder hos Baccius [3]), at blandt de utallige Velgerninger og Gaver, som er skænkede Menneskeslægten af Gud og Naturen, indtager de ædle Stene ikke den ringeste Plads. Og at der ikke (alene) tænkes paa disse Naturprodukters Skønhed og Kostbarhed, fremgaar bl. a. af Bogens Titel: Om

---

[1]) Georg Caspar Kirchmaier: De gemmis. Vittebergæ. 1660. 4°. A 3 v: „... Tum maximè pretiosæ gemmæ sunt ob arcanas atque admirandas quasdam virtutes.“

[2]) Undtagelser af occultistisk og lignende Art gives. Der vil senere blive Lejlighed til at berøre dette i et afsluttende Kapitel.

[3]) Andreas Baccius: De gemmis et lapidibus pretiosis, eorumque viribus & usu tractatus. Francof. 1603. 8° pag. 13: „Ex infinitis beneficiis atque donis, à Deo & natura in humanum genus collatis, gemmæ & lapides, quos vocant preciosos, non minimum locum sibi vendicant“.

de ædle Stene og disses kraftige Egenskaber. — Noget senere udtaler Petrus Poterius[1]), at de ædle Stene maa skattes højt paa Grund af deres Skønhed, Haardhed etc., „for ikke at tale om de uforklarlige Egenskaber, hvormed de er begavede", og han sigter her til deres medicinske og lignende Virkninger.

Oswaldus Crollius[2]) mener, at: „Gleich wie die Corallen wunderbahrlich wachsen / also haben sie auch wunderbahrliche Gebeymnussen vnd *Secreta* in sich".

Det vilde ikke være vanskeligt at fremdrage andre lignende Udtalelser. De Linier, der staar som Motto over dette Kapitel, er et Exempel ydermere, ligesom de forannævnte hentet fra det 17. Aarhundredes videnskabelige Litteratur. Men ogsaa i mere populære Skrifter møder man denne Tanke lyslevende. Den franske Guldsmed Robert de Berquen[3]) udtaler sig ret udførligt og raisonnerende om Sagen. Hans Ord fortjener at anføres, karakteristiske som de er for det 17. Aarhundredes naive Betragtning af Naturen: „Pour moy comme j'ay tousjours cru qu'il n'y auoit rien au monde, qu'il n'apportast quelque vtilité notable à l'homme, fondé sur ce que toutes les creatures luy furent sousmises dès le commancement, & que comme les herbes mesme, que nous foulons aux pieds ont en elles des vertus toutes singulieres, que l'on y descouure tous les iours, pour la mesme raison ie tiens que les Pierres, dans lesquelles est renfermé tout ce qui peut meriter le nom de beau, en ont aussi, mais des effectives & tres rares, pour respondre à cette beauté si surprenante que nous y voyons". Og fremdeles hedder det i samme Bog (pag. 27): „Il est tres veritable, que puis que Dieu a donné de la vertu aux herbes & aus plantes, qu'il en a donné aussi aux Pierres précieuses & Perles . . ."

Saa store var de Forventninger, hvormed man i det 17. Aarhundrede saa hen til de ædle Stene.

---

[1]) Petrus Poterius Opera omnia medica, et chymica. Lugd. 1645. 8° pag. 512: „. . . vt interim eorum dotes, & occultas facultates prætercam".

[2]) Oswaldus Crollius: *Basilica chymica* oder alchymistisch königlich Kleynod. Franckf. 1623. 4° pag. 157.

[3]) Robert de Berquen: Les merveilles des Indes orientales et occidentales. Paris. 1669. 4° pag. 26.

Overalt, hvor man stødte paa noget usædvanligt, talte man i ældre Tider forskræmte om, at her havde vist *Djævelen* en Finger med i Spillet. Og de Tilfælde var ikke sjældne, da man mente at have konstateret en Pagt, indgaaet mellem Djævelen og Mennesker. Man var i hine svundne Aarhundreder ligesom Aanderne, de onde og de gode, nærmere end nu. Djævelen eller en Djævel kunde for en Tid som en lydig Tjener indesluttes i en eller anden Genstand, bæres omkring af et Menneske og give ham gode Raad. Det kan da egentlig slet ikke undre, at ogsaa de skønne, ædle Stene kom til at spille en Rolle i disse Fantasier.

Det berettes[1]) af den i sin Tid meget omdiskuterede Dr. Goclenius i Marburg, at der i Nürnberg levede en Mand, som ejede en Krystal, indsvøbt i Silketøj, i hvilken en Djævel havde taget Bolig. Ganske vist fortæller Goclenius dette kun paa anden Haand; men han tvivler ikke om Sandheden deraf, og den Mand, som havde Krystallen, siges at være en Mand af stor Autoritet. Der kan nu ikke være Tvivl om, at denne Krystal har været brugt til Spaadomskunster. Vi véd ogsaa fra anden Side, at noget saadant fandt Sted bl. a. i det 17. Aarhundrede. Men ikke altid var det „Mænd af stor Autoritet“, der gav sig af med sligt, tværtimod var det fordægtige Personer, der benyttede disse djævelske Kunster. Man læser hos Thomas Brown[2]) om det brogede Kompagni, der drog Landet rundt fra By til By, samledes ved Markeder for at falbyde Lægemidler etc. og i særlig store Skarer kom sammen paa Piazza i Venedig og Pont-neuf i Paris[3]). Der var „Nativiteten-Steller“, „Planeten-Leser / Gaukler / Geomantirer oder Erdkratzer / und andere Schwarzkünstler“, og der var endelig „Crystallseher“. Disse

---

[1]) R. Goclenius: Synarthrosis magnetica, *i:* Theatrum sympatheticum. Norimberg. 1662. 4° pag. 257: „Narrat Spenglerus, Norinbergæ quendam, præcipuæ autoritatis virum hujusmodi crystallum serico involutum habuisse, in eaque dæmonem habitâsse“.

[2]) Des vortrefflichen Engelländers Thomæ Brown...: *Pseudodoxia epidemica*... Franckf. u. Leipzig. 1680. 4° pag. 16.

[3]) Om det brogede Liv med Kvaksalvere osv. paa Pont-neuf i Paris i det 17. Aarhundrede haves en samtidig Notits af Jacob Bircherod, der i 1654 besøgte Stedet som Hovmester for en dansk Adelsmand. Der tales om de talrige „Charlatans, och huad der med fölger“, Tyve og Bedragere: „saa at mand vell haffuer sig at foresee“. (Optegnelserne findes i Universitets-Bibliothekets Haandskriftsamling, Additamenta Nr. 119. 4°. Bl. 68 v).

sidste foregav at kunne læse et Menneskes Skæbne i en Kugle af Krystal (Bjærgkrystal). Almuen troede dem. De fleste Lærde forkætrede dem. „Naturen har ikke givet Bjærgkrystallen Spaadoms-Evne“, siger omtrent ved samme Tid, som den Brown skildrer, Johannes Klein[1]): „derfor er det ikke Krystallen, men selve Djævelen, man raadspørger[2])“. Men trods de Lærdes Protester drog „die Crystallenseher“ rundt fra By til By[3]), mens Tiden skred. Endnu i 1755 finder Neumann[4]) det nødvendigt at udtale sig meget skarpt mod dem, der spaar ved Hjælp af en Krystal, og som paatager sig „den verliebten Mägden / vors Geld weiss machen, dass sie in solchen Kugeln ihren künftigen Schats zu sehen bekommen“. Slige Folk burde, med samt deres Krystalkugler, have med Rakkeren at bestille. — Man tør da formode, at endnu i det 18. Aarhundrede fandt Bjærgkrystallen[5]) en Anvendelse, der nu forlængst er glemt af de fleste Mennesker.

Det er nu saa heldigt, at der er bevaret en udførlig Beretning om, hvorledes dette „Crystallenguckerey“ blev foretaget i det 17. Aarhundrede, skildret af en intelligent Mand, der selv har overværet det, nemlig Forfatteren Johann Rist, der i første Halvdel af det XVII Aarhundrede under sin Huslærertid i Leipzig oplevede følgende[6]).

---

[1]) Johannes Klein: Disp. juridica de Gemmis. Præs: Tobias Reimers. 1679. 4° pag. 87.

[2]) „... Natura Crystallum divinandi arte haud instruxerit, ideoque non Crystallus sed ipse Diabolus consulatur.“

[3]) I England synes Krystallomanti at have været overordentlig brugt i ældre Tid, ja forøvrigt helt op til Nutiden. Sml. W. T. Fernie: Precious stones. Bristol 1907. pag. 207, hvor der citeres John. Melville: Manual af Crystalgazing. 1897, en Bog, som har været mig utilgængelig. — Ifølge Fernie (l. c. pag. 202), med W. Jones: Precious stones 1880 som Kilde, skal der i et Museum i Oxford opbevares en til Krystallomanti benyttet Bjærgkrystalkugle, som har tilhørt en Dr. Dee, der levede omkring Aar 1600.

[4]) Casp. Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis Tomi IV. Pars II Züllichau. 1755. 4° pag. 18.

[5]) At det var dette Mineral, gaar Neumann ud fra som givet. — Sml. ogsaa U. F. B. Brückmann: Gesammlete und eigene Beyträge zu seiner Abhandlung von Edelsteinen. Zwote Fortsetz. Braunschw. 1783. 8° pag. 104. ff., hvor magiske Bjærgkrystal-Kugler fra hedensk Oldtid omtales (Frankrig, Skotland).

[6]) Her gengivet efter: Petrus Goldschmid: Verworffener Hexen- und Zauberer-*Advocat*. Hamburg. 1705. 8° pag. 424 ff., hvor tillige findes udførlige Oplysninger om de Skrifter, hvori Rists Beretning er optaget. Et af disse [Erasmus Francisci: Neu-polirter Geschicht-, Kunst- und

Den fornemme Mand, i hvis Hus den unge Rist underviste en Søn, havde en Datter, som var forelsket i og genelsket af en ung hende fuldt ud værdig og jævnbyrdig Mand. Men Forældrene havde meget derimod. En gammel Kvinde trøstede Pigen og sagde, at hun skulde nok faa sin Elskede. Da den Gamle blev spurgt, hvorfra hun nu vidste det saa bestemt, svarede hun, at hun fra Gud havde den Naadegave at kunne forudsige skjulte Ting: „Und damit ihr daran nicht zweiffelt / so will ich / wenn eure Eltern nicht zu Hause seyn werden / die gantze Begebenheit in einer Crystalle zeigen [1])".

Da det snart efter traf sig, at Forældrene ikke var hjemme, skulde Krystallen raadspørges; men nu var Jomfruen bleven ængstelig og bad Rist være tilstede. Denne raadede hende indstændigt fra et saadant Forehavende: „allein das halff nichtes / sie wolte und muste endlich sehen in den Crystall / wie es mit ihren Liebhaber abgehen würde [1])". Saa gik da Rist ind paa at være tilstede.

Da de kommer ind i Kammeret, finder de Kvinden travlt beskæftiget: „Sie langte aus einen Körbchen ihre Sachen hervor . . . sie breitete ein blau seyden Tüchlein / darauf garstige Bilder von Drachen / Schlangen / und andern Ungeziefer genehet und gesticket waren über die Taffel / auf dieses Tuch setzete sie eine grüne gläserne Schale: darin legte sie einander goldfärbig seidenes Tuch / und endlich auf dasselbe eine grosse Crystallene Kugel / die sie doch auch gleichwol mit einen weissen Tüchlein bedeckte" [2]). Hermed var Forberedelserne til Ende. Kort efter begyndte den gamle Kvinde „bey sich selbst zu murmeln / sich auch wunderbarlich zu geberden" [3]). Da dette havde staaet paa i nogen Tid, tog hun Krystalkuglen ud af Skaalen „mit sonderbahrer *Reverence* und Ehrerbietung" [3]), kaldte Rist og Jomfruen hen til Vinduet og lod dem se ind i Krystallen.

I Begyndelsen saa de slet intet i denne; men snart efter traadte Jomfruen frem i Krystallen, iført prægtige Klæder, smykket som til Bryllup; men bleg og elendig saa hun ud. Dernæst ser de i Kry-

---

Sitten-Spiegel. Nürnberg. 1670. in Folio. pag. 64.] ledsager Beretningen med den interessante Bemærkning, at om end en Del af Krystallomantien er Bedrag: „Nichts destoweniger stehen dennoch auch viel solcher alten Sibyllen mit dem schwartzen Caspar in guter Vertraulichkeit" og kan ved hans Hjælp spaa i Krystaller.

[1]) Goldschmid Verworffener Hexen . . . *Advocat.* 1705. 8°. pag. 424—425.

[2]) Goldschmid l. c. pag. 425—426.

[3]) Goldschmid l. c. pag. 426.

stallen, hvorledes Brudgommen kommer gaaende over imod Bruden med grueligt Ansigtsudtryk: „da er doch sonst ein freundlicher Mensch war [1])“. Han havde Støvler og Sporer paa og en graa Rejsekappe „mit güldenen Knöpffen“ samt 2 nye Pistoler i Haanden. Den ene af disse satte han mod sit eget Bryst, den anden mod Brudens Hoved, og trykkede løs: „welches mit einem düstern und dumpfigen Schall geschahe“ [1]), hvorefter Tilskuerne forfærdede tumlede ud af Stuen, og Troldkvinden pakkede sig bort med sit Kram.

At det var Djævelen, der havde været paa Spil her, derom tvivler den gamle Beretning ikke: „Was der Teuffel in dieser Crystallen-Sehung *prognostici*ret hatte / traff bey nahe ein“ [2]). Forældrene vilde stadig ikke give deres Samtykke, men tvang Pigen til at ægte „einen Fürstlichen Bedienten“. Den forsmaaede Bejler kom til Stede paa Bryllupsdagen, skød paa Brudens Vogn, dog uden at saare nogen, og undløb, hvorefter Bryllupet fandt Sted: „Und hatte die Braut darnechst eine unglückliche und schmertzliche Ehe / dass sie auch endlich aus Graam und Bekümmerniss im dreyssigsten Jahr ihres Lebens starb“ [2]).

„Sehen wir also“, slutter den gamle Beretning [2]), „aus dieser Geschichte zum wenigsten gewiss / dass die *operation* bey der Crystallen-Guckerey von keinen anders / als dem Teuffel / kan herkommen“. Denne onde Aand kunde jo ogsaa let i Krystallen vise de kommende Begivenheders Gang; thi ham var det, der indgav den forsmaaede Brudgom de onde Tanker om Mord og Drab, mente man. —

— Spaadomskunsterne med Krystalkuglen er ikke det eneste Tilfælde, hvor Djævelen og de ædle Stene i ældre Tider mentes at have noget med hinanden at gøre. Det 17. Aarhundredes Litteratur véd adskilligt at berette for og mod dette Spørgsmaal.

I Aaret 1651 udgav Israel Hiebner von Schneebergk, „Mathematicus“ ved Universitetet i Erfurt, en mærkelig Bog [3]), der maa have vakt stor Interesse at dømme efter Udgavernes Antal [4]).

---

[1]) Goldschmid: Verworffener Hexen ... *Advocat.* 1705. 8°. pag. 426.

[2]) Goldschmid: l. c. pag. 429.

[3]) I. Hiebner von Schneebergk: *Mysterium sigillorum, herbarum et lapidum* oder vollkommene Cur und Heilung aller Kranckheiten, Schäden und Leibes- auch Gemüths Beschwerungen durch unterschiedliche Mittel ohne Einnehmung der Artzney. Erfurt 1651. 4°.

[4]) Erfurt 1651. 4°, Leipzig 1653. 4°, Erfurt 1696. 4°; ib. 1735. 4°.

Forfatteren udvikler heri de iatromathematiske Idéer [1]), at man „wenn [2]) man aus den *Nativ*itäten oder Geburts-Zeiten eine Kranckheit zuvorher erkannt und gesehen, dergestalt *präservi*ren [kann], dass entweder ein Kraut, Metall, oder Edelgestein zu gewissen Zeiten genommen, angehengt und bey sich getragen, nechst GOtt, ohnfehlbar aufzuhalten pfleget". Han mente nemlig, at de skadelige („antipatiske") Indflydelser, der udgik fra Planeter og andre Himmellegemer og foraarsagede Sygdomme i Menneskene, kunde „ledes ind i" den paahængte Amulet, medens derimod dennes Bærer gik fri [3]). Det gjaldt kun om at have den rette Amulet, som var præpareret paa rette Maade. At skaffe sig en saadan var imidlertid ingen let Sag, da der var talrige og meget indviklede Forholdsregler at iagttage angaaaende Aars- og Dagstid, paa hvilken Amuletten skulde forfærdiges, for ikke at tale om, at det naturligvis gjaldt om at have det rette Stof at gaa ud fra.

Var man bleven syg, før man havde kunnet beskytte sig ved Hjælp af en Amulet, saa mente Hiebner von Schneebergk, at de paahængte Ædelstene og lignende vilde drage Sygdommen ud af Legemet, og Mennesket vilde kommme sig fuldstændigt [3]). Da nu hver Planet foraarsagede ganske bestemte Sygdomme, maatte man mod hver bestemt Sygdom bruge en bestemt Amulet, der stod under den i det paagældende Tilfælde sygdomsvækkende Planets „Influens". Hiebner von Schneebergk's Bog oplyser om, hvilke Sygdomme hver Planet foraarsager, og hvilke Amuletter man skal anvende i de enkelte Tilfælde. Saaledes kan den, der er syg paa Grund af Saturns antipathiske Indflydelse helbredes ved at bære en Blyring, hvori indfattes en af de „wilde, schwartze und dunckele Steine" med Saturns Tegn [4]). Samme Sten og Ring kunde forøvrigt tage Lykken fra en Krigshær, naar den nedgravedes i dennes Lejr; den kunde ogsaa gøre Barsel let og beskytte mod alskens Trolddom. Enhver, der bærer den hos sig, naar han graver efter en skjult Skat, kan ikke skades af onde Aander. Ligeledes giver „Saturn-Seglet" sin

[1]) Angaaende disse maa henvises til: Karl Sudhoff: Iatromathematiker vornehmlich im 15. und 16. Jahrhundert. Eine Studie. Breslau. 1902. 8°.

[2]) Hiebner v. Schneebergk l. c. 1651. pag. 138. — Da kun Udg. af 1735. 4° [med lidt ændret Titel] findes i København, vedføjes her ogsaa dennes Sidetal for det paagældende Citat: pag. 149. ff.

[3]) Hiebner v. Schneebergk l. c. 1735. 4° pag. 149—50.

[4]) Hiebner v. Schneebergk l. c. 1735. 4° pag. 153.

Bærer Opfindsomhed „zu Erfindung verborgener Geheimnisse und tieffsinniger Kriegs-Liste“ [1]).

Under Indflydelse af Venus stod Tin og Perler. En Tin-Ring, hvori indfattedes en Perle, kunde derfor beskytte imod og helbrede Sygdomme, der mentes at være opstaaede ved Planeten Venus' Indflydelse [2]). Ydermere beretter Hiebner v. Schneebergk [3]): „Siegel *Veneris* machet grosse Lieb und Freundschafft zwischen Mann und Frauen, Jünglingen und Jungfern, vertreibet allen Hass, Neyd und alle Feindschafft, und, so einer seinem ärgsten Feind davon, sonderlich in rothem Wein, zumal in einfallender Influentz *Veneris* zu trincken giebt, wird er sein bester Freund werden, und thut ihm kein Arges mehr“. Dette kun som Exempler paa Hiebner von Schneebergk's Anskuelser om de ædle Stene.

Denne Forfatter stod ikke ene i det 17. Aarhundrede; baade Mænd, der gik forud, og Mænd, der fulgte efter, nærer lignende Anskuelser. Martin Delrio [4]) tager til Orde mod de Mennesker paa hans Tid, hvilke troede, at ædle Stene, hvori Himmeltegnene Vædderen, Løven eller Skytten var skaarne, kunde gøre sin Bærer elsket og afholdt af alle, at den, som bar en Ædelsten, hvori Tvillingernes, Vægtens eller Vandmandens Tegn var skaaret, vilde være en trofast Ven, holde Lovene o. s. v. o. s. v. [5]). — Og den allerede nævnte Professor Goclenius opregner [6]) en Del Ædelsten-Amuletter, betegnede som „Sigilla Rhagaelis“, „Sigilla Chaëlis“, „Sculpturæ Salomonicæ“ etc. Blandt andet hedder det: „En Falks

---

1) Hiebner v. Schneebergk l. c. Udg. 1735. 4°. pag, 173.

2) Som saadanne nævntes (Udg. 1735. 4°. pag. 7.): „Ritzen der Lippen. Lincke Brust, Lenden, Gemächte, Bruch, Mängel des Geruchs, unnatürlicher Schweiss,“ m. m.

3) Udgaven 1735. 4°. pag. 175.

4) Martinus Delrio: Disqvisitionvm magicarvm libri sex... Moguntiæ. 1603. in Folio. pag. 31.

5) „Aiunt ... nugones: Qui gemmam possideat, cui insculptus aries, leo, vel sagittarius; cunctis eum gratum & gratiosum fore;... cui gemini, libræ, aquarius, hos amicos fidos, legum tenaces ... fore ...“

6) Rod. Gocl[enius]: Tractatus de magnetica curatione vulneris, citra ullam & superstitionem & dolorem & remedij applicationem ... Marpurgi. 1610. 12°. pag. 68: „Falconis imago, si in Topasio fit, ad acquirendam benevolentiam Regum, principum & magnatum facit.“ — „Astrolabii imago si in Granato sculpta fuerit, virtus ejus erit, sanum reddere gestantem, & ab omnibus ægritudinibuvs, adversisque casibus in itinere liberum.“

Billede, skaaret i en Topas, er nyttigt til at opnaa Kongers, Fyrsters og store Herrers Gunst". Og fremdeles: „Hvis man skærer Billedet af et Astrolabium i en Granat, vil Stenen faa den Kraft at gøre sin Bærer sund og befri ham for alle Sygdomme og Uheld paa Rejser". Dette som Exempler.

Der var andre, der mente, at Planeternes Tegn, skaarne i ædle Stene, gjorde disse til meget nyttige Amuletter. Hos Reichelt[1]) afbildes saaledes en Amulet af Bjærgkrystal med Mars' Tegn og en Amulet af Jaspis med Merkurs Billede.

Alt dette lød jo meget forbavsende, og naar man spurgte om, hvorledes det kunde tænkes muligt, at ædle, dyre Stene, prydede med Himmeltegn eller behandlede paa anden mystisk Maade, kunde have de nævnte vidunderlige Virkninger, fik man i Reglen det Svar: Det er paa Grund af den Sympathi, der er imellem paa den ene Side hvert Himmellegeme og bestemte jordiske Ting, ogsaa ædle Stene, samt paa den anden Side Menneskelegemets Organer, ja Menneskets Liv i det hele taget. Der opstilledes ligefrem et Skema, hvoraf man kunde se, hvilke Himmellegemer og hvilke Ædelstene, der hørte sammen [2]), hvortil saa kunde komme Legemets Organer [3]). For Nutidsmennesker synes det Grundlag, paa hvilket man sammenføjede en Planet (eller andet Himmellegeme) og en Ædelsten, ofte alt for uendeligt løst, hvis „Begrundelse" overhovedet forsøgtes. Safir[4]) sammenknyttes med Solen ud fra nogle uklare Betragtninger over Skønhed m. m. hos disse to. — Tyrkis [5]) er blaa og kold som Saturn; altsaa saturnisk ɔ: Saturns Herredømme undergiven.

---

[1]) Julius Reicheltus Exercitatio, De amvletis, æneis figuris illustrata. Argentorati. 1676. 4°. Tab. 3. fig. 3. & Tab. IV fig. 10.

[2]) Saaledes i: Johannes Schröder: Pharmacopoeia medico-chymica sive thesaurus pharmacologicus. Francof. 1669. 4° pag. 27. ff. f. Ex. Saturn og Safir, — Jupiter og Hyacinth, Coral, grøn Jaspis, Safir, Smaragd — Venus og Aëtit, Beryl, Safir, Smaragd etc. — Som man ser, nævnes flere Stene under forskellige Himmellegemers Indflydelse. Usikkerheden var stor.

[3]) [Bartholomæus] Carrichter: Überaus fürtreflicher und viel verlangter Tractat... Das Buch von der Harmonie / Sympathie / und Antipathie... Nürnb. 1686. 8°. pag. 66. Bogen stammer dog fra Tiden før det 17. Aarhundrede.

[4]) Petrus Arlensis de Scudalupis: Sympathia septem metallorum ac septem selectorum lapidum ad planetas. *Trykt i:* Camillus Leonardus: Speculum lapidum... Hamburgi 1717. 8°. pag. 333 & 337.

[5]) Petrus Arlensis de Scudalupis l. c. pag. 323—24.

Vel kunde man slaa sig til Taals med Forklaringen om Planeternes „Sympathi“, naar det gjaldt Helbredelse af Sygdomme ved at bære ædle Stene (omend ogsaa i det 17. Aarhundrede flere Forfattere [1]) ved nærmere Eftertanke har indset, at det jo egentlig slet ikke er nogen Forklaring, men kun at skyde Sagen fra sig ved at give det uforklarlige et Navn); — men der var jo ogsaa adskilligt andet, — Fremgang i Verden, Herskerkunst, trofaste Venskaber, Kærlighed o. s. v. — der paastodes at kunne bevirkes af de ædle Stene, om det end i det 17. Aarhundrede blev mere og mere Skik at betragte sligt som umulig Overtro, saaledes som det senere skal nærmere udvikles i denne Bog. Det er derfor meget vel forstaaeligt, at mange Mennesker i det 17. Aarhundrede gav sig til at spekulere over Sagen: Var ikke de ædle med Planettegn forsynede Stenes paastaaede Virkninger saa forunderlige, at her stod man overfor noget overnaturligt, — noget Djævelens Værk? Hele denne hemmeligheds-fulde Fremgangsmaade med at indridse Himmeltegn og sære Figurer i ædle Stene og ved disses Hjælp prøve paa at fremkalde de mærkeligste Virkninger, — alt dette mindede paa en foruroligende Maade om Trolddomskunster. Hvad var Forskellen mellem at tegne Planettegn, Abracadabra og magiske, djævelske Formler paa et Stykke Pergament og ved at bære dette i en Snor om Halsen søge at opnaa Sundhed og Lykke, — og saa paa den anden Side at gravere Tegn, som paafaldende mindede herom, i Ædelstene? — Maatte man ikke i begge Tilfælde dømme det som „Teuffelswerck“, hvor imod blandt andre Adam à Lebenwaldt [2]) ivrer, naar han opregner alle disse „*Charactern*, Figuren / Sigillen / gestossenen Metallen / Kugel / Ringen / Spiegeln / Zetlen / mit Hebreischen Buchstaben vnd Schrifften / Planeten-Zeichen / und waiss mit was für Teuffelswerck“, hvorved Menneskene søger at vinde denne Verdens Goder, ja, oven i Købet praler deraf: „Der ist ein praff Kerl / der ist gewixt / der kan mehr

---

[1]) Se f. Ex. Franciscus Bayle: Dissertationes medicæ tres. Hagæ Comit. 1678. 8°. pag. 35, hvor Forklaringen ved Hjælp af Sympathi og Antipathi betegnes som „infame asylum, ad quod ... ignorantia se recepit“. Og lignende Udtalelser kunde let fremdrages fra anden Side. Netop dette Udtryk: „asylum ignorantiæ“ genfindes atter og atter i det 17. Aarhundredes Litteratur om dette Emne.

[2]) Adamus à Lebenwaldt: Erstes Tractätel / von dess Teuffels List vnd Betrug in der Hebreer *Cabala*, mit einem Vorbericht / wie der Teuffel bey dem Menschlichen Geschlecht auf vnterschiedliche Weiss eingeschlichen. Saltzburg. 1680. 8°. pag. 79.

als Pirnbraten / er hat den Teufel im Busen / im Hosen-Sack / im Finger-Ring . . .“.

Saa kunde det komme saa vidt, at det rent ud blev skrevet [1]): „Satan er det, der har lært Menneskene at indridse i de ædle Stene Himmeltegn, Billeder af forskellige Genstande og Dyr samt overtroiske Tegn, bestemte til magisk Brug. Sligt kan ingen Kraft have, uden fra Djævelen . . .“. Og gælder dette maaske kun Jøderne og fjærne Tider, saa taler den berømte Wittenberger Professor Daniel Sennert [2]) om sin egen Tid. Hans Anskuelse er det [3]), at hvis de ædle Stene har nogle kraftige Egenskaber fra Naturens Haand, saa virker de ogsaa uden, at Figurer indridses i dem. De benyttede Himmeltegn og lignende kan ingen Kraft have i sig selv. De kan muligvis paavirke Fantasien og derved bringe mærkelige Virkninger i Stand. Eller de benyttede Tegn kan ved Djævelens Hjælp blive kraftigt virkende. Figurerne tjener da til at minde de onde Aander om den Pagt, der er indgaaet med dem, der bærer den med Figurer prydede ædle Sten.

Her stak Djævelen Hestefoden frem.

Og det nytter ikke, fortsætter Sennert [4]), at de, som benytter Ædelsten-Sigiller og lignende, paastaar, at der er aldeles ikke Tale om nogen stiltiende Pagt med Mørkets Magter, idet det hele jo sker uden nogensomhelst Art Besværgelser. Thi saa maatte de først bevise, at Figurerne har Virkninger, som Ædelstene, Metaller og lignende ikke

---

[1]) Franciscus Imperatus: De fossilibvs opvsculvm. Neapoli. 1610. 4°. pag. 39: Først omtales Ædelstenene i Aaron's Brystsmykke: „Satana postmodum suadente, in ipsis [ɔ: gemmis] sculpta fuere sæpè coelestia signa, variè rerum animaliumque imagines, ac superstitiosi characteres, & sculpturæ ad magicos vsus destinatæ; quæ nullam vim habere queunt, nisi à dæmone“. — Sml. Petrus Goldschmid . . . Verworffener Hexen-und Zauberer-*Advocat*. Hamburg. 1705. 8°. pag. 378: „Es ist ein bekandtes / dass die Hexen und Zauberer allerhand *Amuleta* . . . gebrauchen / ihre Teuffels-Künste auszuüben / und diese *in specie* genennete Dinge werden von Gold / Silber / Edelgesteine / und andern *Materiali*en gemachet / und auch auf dieselbe gemahlet und geschrieben / oder gar in dieselbe mit Griffeln hinein gegraben / nach Anweisung ihrer teuffelischen Unterweisung“.

[2]) Daniel Sennert: De Chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu. Wittenb. 1619. 8°. pag. 614 ff.

[3]) Sennert l. c. pag. 617—19: „Gemmæque, si quas vires naturales habent, sub quacunque figura illas exserunt . . .“.

[4]) pag. 621.

har. Hvis de ikke kan bevise det, maa man stemple deres Amuletter som utilladelige og af Gud forbudte, med andre Ord: Djævelens og Mørkets Gerninger.

Sennert imødegaar de forskellige Indvendinger paa en Maade, der kan staa for Kritiken den Dag i Dag og vidner fordelagtigt om hans Skarpsindighed.

Lad nu ogsaa være, siger han [1]), at alle Skorpioner paa Jorden staar under Himmeltegnet Skorpionens Indflydelse. Men hvad vedkommer saa dette det Billede af en Skorpion, der ofte indgraveres i en Ædelsten-Amulet? En levende Skorpion og Billedet af en saadan er ikke det samme, og fordi den første maaske staar under Himmeltegnet Skorpionens Indflydelse og faar visse Egenskaber gennem himmelsk „Influens", saa er dette derfor ikke ogsaa Tilfældet med en Skorpions Billede.

Fremdeles indrømmer Sennert [2]), at Himmellegemerne udøver deres Indflydelse paa de jordiske Ting: ét Himmellegeme har Indflydelse paa Smaragden, et andet paa Diamanten o. s. v. Men naar det er Tilfældet, vil de i Stenene indgraverede Tegn være aldeles overflødige: den himmelske Influens vil naa frem til Ædelstenene, hvilken Form disse end har, og hvad enten disse er betegnede med Planet-Tegn eller ej. Og her er Sennert saa heldig at kunne beraabe sig [3]) paa selve Galenus.

At en Mand som Sennert aabent udtaler den Mulighed, at Djævelen kan være medvirkende Aarsag til de mærkelige Virkninger, som man mente at kunne frembringe ved Hjælp af ædle Stene med indridsede Himmeltegn etc., viser, hvor gennemsyret med Trolddomsfrygt Tiden var, og hvor opskræmt man blev ved alt hemmelighedsfuldt og uforstaaeligt. Man faar her tillige et godt Indblik i, hvor vidt forskellig fra Nutidens den Betragtningsmaade var, som man i det 17. Aarhundrede anlagde overfor de ædle, dyre Stene.

Tanken om, at muligvis Djævelen virker gennem de ædle Stene, dukker Gang paa Gang frem i det 17. Aarhundredes Litteratur. Man møder den, naar Talen bliver om ædle Stene, hvis Udseende ændres som Varsel om Ulykker, (hvorom senere). Og den kommer til Orde i vel det 17. Aarhundredes berømteste Stenbog, Boetius de Boot's

---

[1]) Sennert: De Chymicorum ... consensu ... 1619. 8°. pag. 614.

[2]) pag. 615.

[3]) l. c. pag. 617.

allerede oftere citerede Skrift. Jeg skulde ikke beskæftige mig længere hermed, hvis ikke denne sidstnævnte Forfatter udtalte sig meget klart og interessant om Spørgsmaalet og søger at udsondre, hvad der maa betragtes som fordægtigt eller rent ud Djævelens Værk, og paa den anden Side, hvad der er tilladeligt.

Boetius de Boot mener [1]) først og fremmest, at alle overtroiske Ceremonier ved de ædle Stenes Anvendelse er forkastelige. Og dernæst vender han sig (p. 86 ff) skarpt mod alle de Forestillinger om, at ædle Stene kunde gøre rig, afholdt og velset, lykkelig, sejrrig, forudseende, ja give Spaadomsevne og lignende, som Middelalderens Stenbøger [2]) er fyldte med, og som ogsaa det 16. Aarhundrede lige ned til Boetius de Boots's Tid fablede om [3]). Alt saadan noget maa man ikke vente at opnaa ved at bære visse bestemte Ædelstene, indfattede i bestemte Metaller og med bestemte Tegn indridsede. Thi slige Goder er Guds Gaver. Kun af hans Naade faar man dem (p. 96). At søge dem ad andre Veje, er at henvende sig til Mørkets stærke Magter, til Djævelen selv, som i dette Tilfælde virker med Ædelstenen som Redskab: „Djævelen [4]) bevirker og giver nemlig med Ædelstenen som Redskab, hvad der alene af Gud bør gives og udvirkes". Men saasom Djævelen er ond, kan han ikke gøre Mennesket en sand Velgærning. End ikke naar Mennesket tilsyneladende opnaar et Gode ved Ædelstenens (Djævelens) Hjælp, er det at lide paa. Thi det hele er kun en Snare, som Djævelen lægger for Menneskets Fod „for saaledes . . . let og ligesom gradvis at forlede Mennesket til Trolddom" [5]). Naar Djævelen nemlig mærker, at et Menneske lader sig blænde og stoler mere paa Ædelstenene, der skal kunne gøre ham rig, lykkelig etc., end paa Gud [6]), af hvis Haand han i Ydmyghed burde tage alle disse Naadegaver, da er Djævelens onde og snedige Plan lykkedes. Da har Djævelen Sjælen i sit Garn, og han har begyndt at tilvende sig den Ærefrygt og Tillid, som ret-

---

[1]) Boetius de Boot: Gemmar. & lapid. hist. 3. ed. Lugd. Bat. 1647. 8°. pag. 96 nederst.

[2]) Se f. Ex. Marbodæus: De lapidibus pretiosis Enchiridion. 1531. 4°.

[3]) Se exempelvis Franciscus Rueus: De gemmis aliqvot . . . Ed. secunda. Tigvri. 1566. 8°.

[4]) Boetius de Boot l. c. pag. 96: „Diabolus enim per gemmam facit et dat, quod a deo solo dari, vel fieri debet".

[5]) Boetius de Boot l. c. pag. 96: „ut hoc modo . . . facile, tanquam per gradus hominem ad malefaciam ducat magiam".

[6]) Boetius de Boot l. c. pag. 91 nederst.

telig tilkom Gud [1]): med andre Ord, Mennesket er forledt til at dyrke Mørkets Magter. Tilsidst vil da Djævelen svige alle sine Løfter; alle de Forhaabninger, som Mennesket, der stolede paa Ædelstenen (og Djævelen) nærede, vil blive til intet, og Sjælen føres bort til den evige Ild [1]).

Saa stor Fare var der paa Færde, naar man ved Ædelstenes Hjælp søgte at bringe overnaturlige Virkninger i Stand. Og vel at mærke: Boetius de Boot tvivler ikke om, at noget saadant kunde være muligt; han fordømmer det kun.

Tilbage bliver da de ædle Stenes formentlige medicinske og andre naturlige Virkninger, — et ikke ringe Omraade, hvor man trygt kunde bruge ædle Stene: udvendig paa Legemet, som især medicinske Amuletter, og indvendig som Lægemidler, med lige saa stor Ret som den, hvormed man anvendte alle andre Naturens og Guds Gaver som Vaaben mod Sygdom og Død før Tiden.

A. Ædle Stene, anvendte udvendig paa det menneskelige Legeme mod Sygdom osv.

Som Amuletter gjorde man ogsaa i det 17. Aarhundrede ret udstrakt Brug af de ædle Stene. Ja, ret beset bar man dengang maaske aldrig nogen ædel Sten, indfattet i en Ring eller paa anden Maade paa sit Legeme, uden at der laa andet og mere end et Smykkehensyn bag. I hvert Fald har Forholdet været saaledes ved Aarhundredets Begyndelse; thi der er ingensomhelst Grund til at antage, at Anskuelserne i det 17. Aarhundredes Begyndelse havde forandret sig synderligt fra det, som i 1581 kommer til Orde hos Lemnius [2]): „En Fingerring [3]) eller en Halskæde, prydet med en Ædelsten,

[1]) Boetius de Boot: Gemm. et lap. hist. 1647. 8°. pag. 96.

[2]) Lævinus Lemnius: De miracvlis occvltis natvrae libri IIII. Antverpiae. 1581. 8°, en Bog, som ogsaa herhjemme er bleven læst, ikke blot af Naturforskere, men ogsaa andre. Den citeres f. Ex. af Jens Dinnyssön Jersin: Om Miracler / Tegn oc Obenbaringer. Kiöbenhafn. 1631. Eij v. 8°.

[3]) Om Brugen af Ringe med ædle Stene som andet og mere end Smykker kan henvises til: Giacinto Gimma: Della storia naturale delle gemme. Tom. I. Napoli. 1730. 4°. pag. 173 ff. Samt til: Friedr. D. Ring: Die Ringe. Erlang. & Leipz. 1757. 8°. — Man mente i det 17. Aarhundrede [Thomas Brown: Psevdodoxia epidemica Franckf.

der er ikke mindre smuk end udrustet med kraftige Egenskaber[1]), — baade glæder Øjet, er smuk at se til og udøver sin heldbringende Virkning paa Legemet“ [2]).

Men, hvorom alting er, saa blev de ædle Stene i det 17. Aarhundrede brugte som Amuletter, oftere eller sjældnere maaske, men dog brugte. Det følgende vil vise dette nærmere. Man kunde diskutere om, hvorvidt denne eller hin specielle Virkning nu ogsaa virkelig kunde ventes af denne eller hin ædle, dyre Sten. Men de for det 17. Aarhundrede typiske Forfattere tvivler ikke om Principet: at det i visse Tilfælde kunde være gavnligt at bære ædle Stene paa sit Legeme. At gøre dette var ligesaa tilladeligt som at anvende andre ydre Midler i Sygdomme. Man drog her kun Nytte af de Kræfter, hvormed Gud mentes at have begavet ogsaa de ædle Stene til Menneskets Gavn. Og her var ingen Grund til at frygte Djævelens Argelist. Det var først, naar man indlod sig paa fordægtige Fremgangsmaader med mystiske Tegn etc. eller prøvede paa at opnaa Virkninger, der for en nærmere Undersøgelse maatte vise sig at være overnaturlige, — at der var Fare paa Færde.

Først henimod Aarhundredets Slutning faar den Tvivl og Kritik

---

& Leipz. 1680 4°. pag. 716], at Ringen skulde bæres paa den venstre Haands 4. Finger „aus Ursachen / dass er eine gewisse Gemeinschaft mit dem Hertzen habe / und dass eine sonderbare Adere oder Sehne / oder Puls-Ader zu demselben / von Hertzen hergehe ...“. Paa denne allerede i Oldtiden (se J. Langius: Epist. med. volvmen tripart. Francof. 1589. 8°. pag. 794.) forekommende Idé tror Brown selv ikke.

[1]) Saadanne Halskæder med ædle Stene: „Am halse zu tragen vor ein blöde vnd dunckel Gesichte“ afbildes i: G. Bartisch: *ΟΦΘΑΛΜΟΔΟΥΛΕΙΑ* Das ist / Augendienst. Newer vnd wolgegründter Bericht Von vrsachen vnd vrkentnüs aller Gebrechen / Schäden vnd Mängel der Augen... Dresd. 1583. in Folio. Bl. 35–36.

[2]) Lævinus Lemnius: De miracvlis occvltis natvrae. 1581. 8°. Lib. II cap. XXX pag. 210: „Itaque annuli gestamen, aut monile non minus decenti quàm efficaci gemma decoratum & oculos oblectat, aspectuque gratum est, & vim salubrem in corpus exerit“. — Paa ganske samme Maade hedder det hos Johannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen... Leipzig. 1589. 4°. Fortalen, at rige og fornemme Folk „sich sehr befleissigen der Edlen gesteine / nicht allein vmb jhres schönen glantzes willen / sondern vielmehr wegen viel vnd mancherley kreffte vnd tügend / so jhnen von der Natur / zum theil wieder die gifft / zum theil wieder aller hand kranckheit vnd gebrechen sein eingepflantzet...“.

af disse Forestillingskredse, som længe havde rørt sig saa smaat i Krogene, rigtig Vind i Sejlene. Sten for Sten nedbrydes da den stolte Bygning, som det 17. Aarhundredes og endnu ældre Tiders Tro paa de ædle Stenes kraftige Egenskaber er. Men herom i et følgende Kapitel.

Før der gaas over til den speciellere Fremstilling af Ædelsten-Amuletternes Anvendelse, skal dog forudskikkes et Par Ord om Begrebet: Amulet. Dette har nutildags en Klang af Overtro. Amuletter hører ikke mere til de officielle Lægemidler. Anderledes var Forholdet i det her studerede 17. Aarhundrede. Man finder i Datidens Skrifter Amuleta forklarede som „et udvendig paa Legemet anvendt naturligt Lægemiddel“ [1]), ganske analogt med alle andre Medikamenter. Dog var det ofte Skik at sondre [2]) mellem de naturligt virkende, tilladelige Amuletter saasom Pæonrod og lignende, Arsenik, Kviksølv, ogsaa Ædelstene [3]), — og paa den anden Side de utilladelige, trolddomsagtige Amuletter f. Eks. Sedler med Abracadabra og lignende magiske Formler, hvormed Tidens populære Lægebøger var fyldte, og som brugtes meget af alle. Disse sidste Amuletter er absolut forkastelige, selv om de muligvis havde nok saa kraftige Virkninger. Det var Djævelens og Mørkets Gærninger, ved hvis Hjælp ingen Kristen burde søge at genvinde sin Sundhed; thi — som Sennert siger [4]); — „man bør ikke gøre noget ondt for at opnaa noget godt“. Som overalt i det 17. Aarhundrede lurer Trolddomsfrygten ogsaa bag

---

[1]) Se f. Ex. Jacobus Wolff: Curiosus amuletorum scrutator ... Francof. & Lips. 1692. 4°. Scrutin. amuletor. medicum pag. 23: „... externum atque naturale medicamentum“.

[2]) Wolff l. c pag. 538 ff. Paa lignende Maade udtaler mange andre sig. Her skal blot exempelvis nævnes et Skrift af den i sin Tid bekendte Pariser-Læge Joannes Renodæus: Institvtionvm pharmacevticarvm libri qvinqve. Parisiis. 1608. 4°. pag. 16, hvor Amulet-Spørgsmaalet belyses meget klart, ogsaa berørende Stene med formentlige mærkelige Egenskaber: Aëtites.

[3]) Saaledes sondrer Untzer mellem de naturligt virkende, tilladelige Epilepsi-Amuletter f. Ex. Pæon-Rod, Elsdyr-Klove og Smaragd i Modsætning til de utilladelige trolddomsagtige Sigiller. [Matthias Untzer: *ΙΕΡΟΝΟΣΟΛΟΓΙΑ* chymiatrica. Hoc est epilepsiæ .. descriptio ... Halæ Saxon. 1616. 4°. pag. 239] — Dette kun som Exempler.

[4]) Daniel Sennert: De Chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu. Witeb. 1619. 8°. pag. 614, hvor han kritiserer de Anskuelser, som Paracelsus nærede angaaende Sigiller og lignende Amuletter. („non sunt facienda mala, ut eveniant bona“.)

Brugen af Amuletter. Var der det mindste mistænkelige ved dem, da burde efter nogles Mening [1]), den kristne Læge ikke gribe til saadanne Midler. —

„Ja / sprichstu / ich od' die meinen möchten sterben.

Warlich es were tausentmal besser / in Gott gestorben / denn durch Zauberey leben . . Was hat dann gewonnen / der am Leibe Nutz / vnd an der Seelen Schaden nimbt? Hat er nit das kleine gesucht / vnd das grosse verlohren?" [2])

Til de aabenlyst tilladelige Amuletter ɔ: Lægemidler, anvendte udvendig paa Legemet, hører de ædle Stene, naar de brugtes, saaledes som de havdes fra Naturens Haand eller blot underkastede uvæsentlige ydre Omdannelser: Slibning og lignende. Dette skal nu nærmere paavises.

I mange af det daglige Livs Forhold kunde man i det 17. Aarhundrede gøre Brug af ædle Stene, anbragte udvendig paa Legemet, eller disse spillede en vis Rolle som formentlig gavnlige eller skadelige.

Først ved Barselfærd.

Da hedder det hos Korndorfer [3]), hvis Bog udgaves i 1645 af „einem der *philosoph*ischen Geheimniss Liebhabern", — at Barselkvinder skal lægge ædle Stene fra sig: „dann weil der *coagulirte Sulphur* des Steins etwan mit seiner vergifften *influentz* viel stärcker ist denn des Weibes Stärcke / so sind sie beyde Mutter und Kinde schädlich". Hvorledes dette nærmere skal forstaas, er ikke let at sige. Ellers var det lige fra Oltidens Dage en almindelig Tro, at tværtimod ædle Stene, baarne paa det nøgne Legeme, er gavnlige for Barselkvinder, gør Fødselen let. Dette gælder baade Diamant, Smaragd, Jaspis og andre. Grundtvig [4]) har samlet en Del

---

[1]) Exempelvis kan læses: Vitus Riedlinus: Lineæ Medicæ. [Annus secundus]. Aug. Vindel. 1696. 8°. pag. 626: „... nec, ubi vèl minimæ superstitionis subest suspicio, ad amuleta deveniet Christianus Medicus ...".

[2]) Antonius Prætorius: Von Zauberey vnd Zauberern gründlicher Bericht ... Heydelberg. 1613. 8°. pag. 33.

[3]) Bartholomæus Korndorfer: De tinctura gemmarum. s. l. 1645. 8°. Avjr.

[4]) F. L. Grundtvig: Løsningsstenen. Kbh. 1878. 8°. pag. 97. Note 3.

Oplysninger herom. Ogsaa fra anden Side kendes denne Tro. Eberhard[1]) vender sig med Kritik mod de ældre Tiders Tro, at „eine schwangere Frau muss beständig einen Demantring am Finger tragen, so ist sie vor allen unglücklichen Zufällen sicher ...“ Ligesaa Hoffmann[2]).

Den egentlige Fødsels-Amulet af Stenriget var dog Ørnestenen, Aëtites. Bar man den i en Snor om Halsen, skulde den kunne hindre for tidlig Nedkomst. Bunden til Laaret, naar Fødselens Tid nærmede sig, skulde den have Evne til at gøre denne let. Men straks efter Fødselen maatte man tage Aëtiten bort, da der ellers var Fare for, at Stenen skulde trække Uterus ud.

Den, der søger nærmere Oplysning om Ørnestenen, maa søge til Grundtvigs[3]) allerede citerede Bog med dens mægtige Stofsamling. Noget Nyt om Aëtiten ser jeg mig dog i Stand til at fremdrage, nemlig et Par Eksempler paa, hvorledes det 17. Aarhundredes Læger virkelig troede paa Ørnestenens Virkning under Svangerskab og Fødsel.

Riedlin[4]) fortæller følgende Selvoplevelse: En Adelsdame (Matrona quædam nobilis) havde gentagne Gange aborteret. Al anvendt Medicin[5]) var uden Virkning. Først da hun prøvede at bære en Aëtit som Amulet, forløb Svangerskabet normalt „og hun fødte en sund lille Datter, der allerede har levet i 2 Aar i bedste Velgaaende“.[6]) —

Albrecht[7]) beretter noget lignende: En Dame blandt hans Pa-

---

[1]) Johann Peter Eberhard: Abhandlungen von physicalischen Aberglauben und der Magie. Halle. 1778. 8°. pag. 14.

[2]) Fridericus Hoffmannus: Opus de methodo medendi. Lipsiæ. 1668. 4°. pag. 365.

[3]) F. L. Grundtvig: Løsningsstenen. Kbh. 1878. 8°. — Sml. ogsaa W. T. Fernie: Precious stones ... Bristol. 1907. pag. 341 ff.

[4]) Riedlinus: Lineæ medicæ. [Annus quartus]. Aug. Vind. 1698. pag. 246 ff.

[5]) Man kunde til at hindre Abort bruge Maar-Testikler og Bjørnekløer foruden Diamantring paa Fingeren og lignende. Se: Fridericus Hoffmannus: Opus de methodo medendi. Lips. 1668. 4°. pag. 365. — En Del Amuletter til dette Brug nævnes ogsaa i: Jacobus Wolff: Curiosus amuletorum scrutator. Francof. & Lips. 1692. 4°. pag. 30 ff.

[6]) Riedlinus l. c. pag. 248: „... filiolam sanam & jam per biennium sat bene valentem ... edidit“.

[7]) Joh. Petrus Albrechtus: De Lapidis Ætitis virtute contra abortum, *i:* Miscellanea curiosa sive Ephemeridum ... naturae curiosorum Decur. II Annus IX Anni 1690. Norimb. 4°. pag. 136 ff.

tienter aborterede 6 Gange trods alle anvendte Midler. Da hun 7. Gang var gravid, prøvede Albrecht at lade hende bære en Aëtit i en rød Silkepose om Halsen. Svangerskabet forløb da normalt.

Men hvad sker? fortsætter Meddeleren. Da Tiden var fuldkommen, at hun skulde føde, kunde hun ikke, men laa i flere Dage hen i Livsfare. Aëtiten, som hun bar, tænkte ingen paa. Først da Albrecht kom og fik denne Amulet fjærnet, kunde Fødselen gaa for sig. Saa kraftig en Evne til at hindre Fosteret i at forlade Moders Liv havde denne Sten.

Hvad Under da, at Ørnestenens Ry var stort i det 17. Aarhundrede, — en kostelig Guds Gave til den lidende Menneskehed. Meget brugt blev Stenen [1]). Det berettes, at den i hine Tider ligefrem opbevaredes paa Raadhuset i tyske Byer for at udlaanes til Barselkvinder [2]).

Selvom Fødselen var overstaaet, var Moderen ikke derfor udenfor Fare. Ofte ramte Barselfeberen hende. Da kunde der atter blive Brug for ædle Stene, omend disse naturligvis ikke var de eneste Midler, som man forsøgte at benytte.

I alle Slags Febre kan Bjærgkrystallen anvendes udvendig paa det menneskelige Legeme. Naar den Febersyge holdt den kolde Krystal i sin Haand, føltes en vis Lindring. Man benyttede i dette Øjemed Bjærgkrystallen, formet som en Kugle [3]) eller som et

[1]) Dog synes ikke alle det 17. Aarhundredes Forfattere at have sat tilstrækkelig Pris paa denne for Kvinderne saa nyttige Sten. I: Jacobus Bordingus...: Enarrationes doctissimæ quæ commentariorum vice esse possunt... Rostockii. 1605. 8°. findes pag. 473 ff et „consilium VII. De præcavendo abortu & promovenda conceptione Illustrissima quadam foemina“, hvor Aëtit aldeles ikke omtales, hvor nær det end ligger at vente det. — Men maaske vilde den fornemme Dame ikke nøjes med et saadant Raad, som enhver Kælling kunde give? Maaske fordrede hun ganske andre Beviser paa Lægens Lærdom og Kunst? — Heller ikke i: En kaart Underviissning Om Barsel-Qvinder Og Jorde-Mødre... Kiøbenhafn. 1688. 8° nævnes Aëtiten, hvordan saa end dette skal forklares.

[2]) Colerus: Oeconomia ruralis et domestica. Francof. 1692. in Folio. Bd. I pag. 459 og Bd. II pag. 314. — Grundtvig: Løsningsstenen. Kbh. 1878. pag. 99.

[3]) Se bl. a. Casp. Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico experimentalis. Tom. IV. Pars. II. Züllichau. 1755. 4° pag. 18.

Haandtag [1]): „Naar Bjærgkrystallen holdes i Haanden", siger Boetius de Boot [2]), „forfrisker og køler den dem, der lider af heftig Feber, især naar den er tilstrækkelig stor og af Kugleform og ofte dyppes i Rosenvand, naar den er bleven varm af den Syges Haand".

Man kunde ogsaa lade den Syge tage en Bjærgkrystal i Munden: „. . . anbragt under Tungen stiller den de Febersyges Tørst" [3]) siger Boetius de Boot, og Forsius [4]) gentager som et Ekko: „Thet warder skrifwit om Crystallen / at när man i en stoor törst håller honom vnder Tungan / så fördrijfwer han Tørsten".

Jeg anser — som ogsaa Führer [5]) — det ikke for usandsynligt, at man har valgt netop Bjærgkrystallen som kølende Middel udvendig paa Legemet, fordi man endnu i det 17. Aarhundrede (Sml. denne Bog Side 19) ikke ganske havde frigjort sig fra den fra Oldtiden stammende Mening, at Bjærgkrystallen opstaar af Is, der dybt i Fjældet hærder til Sten. Hvis ikke den Forestilling, at Bjærgkrystal og Is staar i et vist Forhold til hinanden, mere eller mindre bevidst laa bagved Anvendelsen som kølende Middel for Feberpatienter, er det ikke let at indse, hvorfor man valgte netop denne Sten, da den (efter Datidens Anskuelser) ingenlunde var den koldeste af alle. Jeg vil slet ikke tale om Diamanten, som troedes at være den allerkoldeste Sten („kold i 4. Grad") [6]). Brugen af den var naturligvis stærkt indskrænket ved dens Sjældenhed og Lidenhed. Men end ikke som theoretisk bedre end Bjærgkrystallen til det nævnte Brug nævnes den, mig bekendt. Langt mindre forstaaeligt er det, at man ikke lige saa godt anvender Granat, der ogsaa kunde haves i store

[1]) Thomas Bartholinus: Epistolarum medicinalium centuria IV. Hafn. 1667. 8°. Epistola 75: „Plurima crystalli Italici frusta in Musæo asservo. Unum longuisculum manubrii forma, febricitantibus percommodum, ad æstum leniendum, si manu teneatur".

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. & lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 222: „manibusque detentus [crystallus] acuta febre correptos recreet, & refrigeret, præsertim si satis magnus fuerit, ac sphæricæ figuræ, sæpeque in aqua rosarum mergatur, ubi à manu ægri incaluerit".

[3]) Boetius de Boot: Gemm. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 222: „sub lingua positus sitim febrientium sedet".

[4]) S. A. Forsius: Minerographia. Stockholm. 1643. 8°. pag. 118.

[5]) Führer: Lithotherapie. 1902. pag. 60.

[6]) Angaaende de ædle Stenes „Kuldegrader" kan henvises til: f. Ex. J. J. Weckerus: Antidotarivm speciale. Basil. 1601. 4°. Spalte 56 ff. samt: Theodorus Corbeius: Pharmacia simplicium et compositorum bipartita. Francof. 1656. 4°. pag. 577.

Stykker og ligesom Bjærgkrystallen ansaas for „kold i 2. Grad“ [1]). Der synes at være en særlig Grund, hvorfor Bjærgkrystallen blev foretrukken som udvendigt kølende Middel for Feberpatienter, selvom sagtens nok den Omstændighed, at det nævnte Mineral forholdsvis let kunde faas i store Stykker og formes efter Behag, har været medvirkende. Jeg tror, at bagved ligger den ældgamle Forestilling om, at Bjærgkrystallen egentlig er en Slags Is. At man virkelig har haft denne nu forglemte Idé i Minde, naar Talen var om at bruge Bjærgkrystal som kølende Middel for Feberpatienter, derom vidner Caspar Neumannn's [2]) Ord: „Ich halte dafür, wenn die gählige Kühlung nicht gefährlich wäre, dass man weit besser mit einem gantz einfältigen Stücke Eiss, als mit diesem Plinianischen Fabel-Eise reussiren“.

Det skal dog ikke forties, at der kendes en enkelt Angivelse af, at andre ædle Stene end netop Bjærgkrystallen kunde bruges i det omtalte Øjemed. Caspar Bartholin [3]) siger, at Agat „kan bruges af Feberpatienter i Munden og i Haanden ligesom Bjærgkrystal“. Men denne Angivelse er aldeles enestaaende, og trods ivrig Efterforskning i talrige Skrifter har jeg intet andet Steds fundet noget lignende udtalt; det er altid Bjærgkrystal, der nævnes til dette Brug.

Mod voldsomme Blødninger (Næseblod og lign.) mente man i det 17. Aarhundrede at have et godt Middel i at bære visse ædle Stene udvendig paa Legemet eller holde dem i Haanden. Edderkop-Stenen [4]) kunde bruges i dette Øjemed; men navnlig gælder dette de saakaldte „Blodstene“, ved hvilket Navn — som allerede nævnt — ret forskellige Mineraler betegnedes. Blodstenenes Anseelse som blodstillende Middel var meget grundfæstet i det 17. Aarhundrede. Jeg skal her nøjes med at henvise til, hvad Robert Boyle [5]) be-

[1]) Th. Corbeius: Pharmacia simplicium et compositorum bipartita. Francof. 1656. 4°. pag. 577.

[2]) Casp. Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis Tomi IV. Pars II. Züllichau. 1755. 4°. pag. 19.

[3]) Casp. Bartholinus: Systema physicum. Hafniæ. 1628. 8°. Bl. 391: „Febricitantibus in ore & manu, ut crystallus“.

[4]) I. H. Heucherus: Araneus homini perniciosus et salutaris. Viteb. Saxon. 1701. 4°. § 34: „omnes hæmorhagias incantamenti instar sistere credunt“. Se ogsaa: W. Franzius: Historia animalium. Francof. & Lips. 1712. 4°. [Bd. II.] pag. 3594. —

[5]) Robert Boyle: Specimen de gemmarum origine et virtutibus. Hamburg. 1673. 8°. pag. 198.

retter om disse Stenes formentlige Virkninger: En lærd Mand i hans Bekendtskabskreds led af voldsomt Næseblod, mod hvilket intet kunde hjælpe. Tilsidst prøvede han da det Raad, som en gammel Kone gav ham: at bære en Blodsten i en Snor om Halsen. Han kom sig, og det skønt han efter sit eget Udsagn ikke i mindste Maade troede paa Stenens Kraft. — Vistnok er det den samme Sten, hvorom Boyle et andet Sted [1]) fortæller, at dens blodstandsende Evne var saa stærk, at den, som bar Stenen, maatte lægge den fra sig, naar han skulde aarelades, da Blodet ellers ikke vilde flyde.

Beretninger af denne Art og fra saa anset Side, har naturligvis bidraget stærkt til „Blodstenenes“ Anseelse.

Aldrig saa snart havde det lille Barn begyndt sit Liv, før man kunde faa Brug for ædle Stene til andet end Pynt, om man ellers havde Raad dertil.

Det hedder saaledes hos Wittich [2]), hvis Bog ogsaa i det 17. Aarhundrede jævnlig citeres, at Smaragd, som man bærer i en Snor om Halsen, er god mod „den fallende Syge“: „darumb die hohen Potentaten ihren jungen Kindern diese Steine offt anzuhengen pflegen / damit sie für der schweren not [3]) gesichert sein mögen“. Og de Koral-Halsbaand, som brugtes saa meget, var ikke alene Smykkegenstande [4]).

Smaragd maa ellers have været et udmærket Middel mod Epilepsi, „fallende Syge“. „Bæres den i en Fingerring“, siger Boetius de Boot [5]) „forhindrer den efter alle Forfatteres overensstemmende Vidnesbyrd „Epilepsi“, og den skal have den Egenskab, at hvis Sygdommen er saa voldsom, at den ikke kan overvindes af Ædelstenen, da brydes denne i Stykker“.

[1]) R. Boyle: De specificorum remediorum cum corpusculari philosophia concordia... Genevæ. 1686. 4°. pag. 62.

[2]) Johannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen... Leipzig. 1589. 4°. pag. 37.

[3]) Med dette Navn betegner den ældre tyske Litteratur, hvad der med et populært dansk Navn kaldes „fallende Syge“.

[4]) Thomas Brown: Pseudodoxia epidemica. Franckf. & Leipzig. 1680. 4°. pag. 849.

[5]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 199: „digitis etiam gestatus comitialem morbum impedire omnes authores asserunt, eamque habere facultatem, ut si morbus ita vehemens sit, ut superari à gemma non possit, eam in partes diffringi“.

Men ofte er Skuffelsen bleven det eneste, man opnaaede. Det 17. Aarhundrede kunde med Rette tilskrive en Del mislykkede Forsøg paa at helbrede Epilepsi ved Hjælp af Smaragd-Amuletter den Omstændighed, at man dengang sammenfattede saa mange forskellige Sygdomstilfælde under Navnet Epilepsi. Var det Epilepsi, naar Ulrik Gyldenløve midt i det 17. Aarhundrede under sin Rejse i Spanien „fiel . . . nieder *Epilepticus*“ paa Grund af Fraadseri og Drukkenskab, saaledes som Otto Sperling beretter det? [1]) Maatte ikke en Smaragd — kunde man med Rette raisonnere ud fra Tidens Viden — have ganske andre Virkninger overfor et saadant Tilfælde end overfor et epileptisk Anfald med Krampe osv.? Var det ikke muligt, at man syntes at have sporet Virkning i det ene Tilfælde og ikke i det andet?

Vi føres herved over til en Diskussion af, hvor det kunde være, at Troen paa de ædle Stenes Kræfter kunde holde sig saa længe. Men dette gemmes bedst til et følgende Kapitel, og jeg vender mig atter til de ædle Stene, anvendte som Lægedomsmidler udvendig paa det menneskelige Legeme, og slutter da Omtalen af de ædle Epilepsi-Midler med at gengive en højst mærkelig Brug af Diamant i dette Øjemed.

Man læser hos Kertzenmacher [2]) følgende: „Mit einem Diamant in die lincke Hand, in dem Goldfinger [3]) im dritten Gliede, wund durchgerissen, dass es blutet, vergehet die schwere Krankheit, und hilfft gewiss“. — Jeg lægger ikke synderlig Vægt paa denne Angivelse, da Bogen bærer et meget upaalideligt Præg [4]). Alligevel har jeg ment det værd at medtages som Exempel paa, hvad man endnu i Aaret 1720 kunde faa at læse om de ædle Stene og disses mærkelige Egenskaber, selvom det kun staar i en lille populær Bog, og selvom de mest oplyste Mennesker paa dette sene Tidspunkt næppe har troet det.

---

[1]) Publiceret af Gigas *i:* Revue Hispanique, tome XXIII New York & Paris. 1910. (Særtryk pag. 17.).

[2]) Des berühmten *Alchimis*ten *Petri* Kertzenmachers *Alchimia* . . . . s. l. 1720. 8°. pag. 145. — Levede ca. 1570.

[3]) Sml. hvad der foran er sagt om den efter det 17. Aarh.'s Anskuelser mest formaalstjenlige Ringfinger.

[4]) Bogen fortæller saaledes (pag. 147), at „Dioscorides“ er en Sten!: „welcher Stein auf das Hertz geleget, ist gut vor das Hertzpuffen —“.

Ogsaa for den voxne Alders Plager var de ædle Stene gavnlige. Først de Sten-Lidelser, som atter og atter nævnes i det 17. Aarhundredes Litteratur. Blandt de talrige Midler, man anbefalede, nævnes ogsaa ædle Stene, baarne udvendig paa Legemet: „De Stene, som i vore Dage bæres som Middel mod Sten-Lidelser", siger Libavius [1]) „er enten Jaspis'er eller Smaragder (der gives flere forskellige saadanne) . . . at disse formaar at uddrive Stenene af Legemet, er bevist ved iagttagne Tilfælde" [2]). Dog er det muligt, at Virkningen kun kommer i Stand ved Fantasiens Hjælp, mener Libavius. I hvert Fald synes Stenene ikke altid at være virksomme. Det vides saaledes fra anden Side [3]), at Libavius selv ikke har kunnet finde Lægedom for sin Sten-Lidelse ved at bære de nævnte Stene paa sit Legeme.

Det er muligt, at den af Libavius her omtalte „Jaspis" er et Mineral af den Art, som senere oftest kaldes Lapis nephriticus. I saa Fald har han prøvet den Amulet mod Sten-Lidelser, der i hele det 17. og en stor Del af det 18. Aarhundrede nød størst Ry. [4]) Af de ikke sjældne, men ensformige Beretninger om de stendrivende Egenskaber, som Lapis nephriticus formentlig lagde for Dagen, skal kun nogle enkelte her fremdrages.

Jan de Laet, der har Interesse for os Danske ved sit Venskab med Ole Worm, hvis Naturalie-Kabinet han har forøget med forskellige Genstande, sendte den 4. Marts 1643 [5]) en Nephriticus til denne med Bemærkning om, at denne Sten har ofte lindret hans Hustrus Stensmerter. Ogsaa ad anden Vej vides det, at Jan de Laet troede paa den stendrivende Virkning af Lapis nephriticus: „Jeg kan", skriver han [6]), „ud fra sikre Erfaringer, høstede i min Hustrus Syg-

[1]) Andreas Libavius: Syntagmatis selectorvm vndiquaqve et perspicue traditorvm Alchymiæ arcanorum tomvs I. Frcf. 1615. in Folio. pag. 28.

[2]) „Qui lapides hodie contra calculum gestantur, aut iaspides sunt, aut smaragdi (varii enim ostenduntur) . . . Posse vero [deiicere arenas lapidesqve] comprobatum exemplis est".

[3]) J. Hornung: Cista medica. Noribergæ. 1626. 4°. pag. 93: Brev fra Libavius til Sigism. Schnitzer, dateret: Coburgi. 15. 8. 1612.

[4]) Et Hovedværk for denne Stens Historie er: R. Kobert: Ein Edelstein der Vorzeit. Stuttg. 1910, hvori der er samlet Oplysninger bl. a. om, hvornaar Lap. nephriticus kom i Brug i Europa.

[5]) Olai Wormii et ad eum doctorum virorum Epistolæ. Hafniæ. 1751. pag. 823.

[6]) Joannes de Laet: De gemmis et lapidibus libri duo. Lugd. Bat. 1647. 8°. pag. 84: „Ego ex certa experientia, quam sæpe feci in uxore, affir-

dom, forsikre, at en aflang, flad Sten, jeg har, af middelmaadig Tykkelse, næsten honningfarvet og meget fedtet paa Overfladen, har den samme heldbringende Virkning, naar den bindes under Haandfladen, som den, hvorom Monardes[1]) fortæller". Men til andre Tider kunde han ingen Virkning spore hos Stene, der ansaas for Nephrit.

Trods disse og sagtens mange andre Uheld ved Anvendelsen af Lapis nephriticus nød denne i hele det 17. Aarhundrede stort Ry som stendrivende Middel. Sennert[2]), hvis Ord havde Vægt for hans Tid, nævner som noget lige sikkert konstateret og lige forbavsende Magnetens Evne til at pege mod Polen og Nephrit-Stenens Evne til at sønderbryde Sten i det menneskelige Legeme, naar man bar den udvendig paa dette. Man har da formodentlig bortforklaret negative Forsøgsresultater som begrundede i fejlagtige Mineral-Bestemmelser, — en Dør, som var vid nok til, at adskilligt kunde fjærnes derigennem.

Var der nogen Sygdom, der prægede det 17. Aarhundrede, saa var det „Pesten". Denne (eller disse) smitsomme Sygdomme blussede med kortere eller længere Mellemrum op rundt om i Europa og spredte Rædsel videnom, naar den krævede Tusinder af Menneskeliv som sit Bytte. Hjælpeløse stod man overfor den frygtede Pestilentze.

Hermed være nu ingenlunde sagt, at man ikke havde Lægemidler baade til Præservation og Kur. Datidens Skrifter nævner tværtimod talrige saadanne. At omtale dette nærmere er ikke min

mare possum, lapidem quem habeo oblongum & planum, modicéque crassum, coloris pene mellei, superficie valde pingui, sub carpo alligatum brachio, eadem illa felicissime perfecisse, quæ scribit Monardes...".

[1]) Monardes beretter om en Adelsmand af sit Bekendtskab, der ved at bære en Nephriticus blev befriet for Stensmerter under Grus-Afgang. Naar Stenen lagdes bort, ophørte Afgangen af Grus, og Smerterne begyndte igen. (Nicolaus Monardes: De simplicibvs medicamentis ex occidentali India delatis. Antv. 1574. 8°. pag. 51.). — Beretningen er gengivet in extenso i Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 261.

[2]) Dan. Sennertus: De Chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu. Witteb. 1619. 8°. pag. 390: „...quis crederet Magnetem ad polum conuerti, ...lapidemque Nephriticum extra appensum calculum frangere, nisi id experientia comprobasset?".

Opgave her. Dertil vilde desuden kræves mange Sider, hvor jeg kun kan ofre Linier. Kun skal her peges paa, at ogsaa de ædle Stene spillede en Rolle, og det ikke den ringeste, som Pestmidler. Dette gælder Bezoar-Stenen, saaledes som det senere, paa sit Sted, vil blive omtalt. Det gælder Edderkop-Stenen [1]), hvis man mente at eje en saadan. Men først og fremmest gælder dette de egentlige Ædelstene i Nutids Betydning: Rubin, Safir o. s. v. Om disses formentlige gavnlige Virkninger i Pestens Dage vidner adskillige af det 17. Aarhundredes betydeligere Forfattere. Exempelvis siger Fr. Hoffmann [2]) i sin engang meget benyttede og ansete Bog: „Ved at bære en Rubin beskytter man sig mod Pest . . .“. Og mange andre Forfattere udtaler sig paa lignende Maade, omend enkelte er noget mere reserverede [3]).

Stolede man ikke tilstrækkeligt paa den enkelte Stens Virkning, kunde man forsøge en Amulet, der i Følge Croll [4]) skulde indrettes paa følgende Maade, til Brug mod Pest:

Man skal lade lave et „Hertzlin oder Häusslin“ af ægte Guld. Midt igennem dette skal der gaa et Rør med talrige Smaahuller i Rørvæggen. „Dieses Häusslins vorder theyl sey ausswendig mit einem schönen Orientalischen vnd wolgefärbten Sapphier gezieret / vnd rings vmb denselbigen herumb mit vier Krotten oder Spinnen Steinen / dass es gleichsamb ein Creutz mache / versetzt.“ Det er velbetænkt, at netop de sidste Stene anbefales: „Dann diese Spinnen haben kleine Steinlin / welche an dem Halss getragen der Pestilentz gewaltig zuwider“. — Bag paa Amulet-Hjertet skal der sidde en Hyacinth „einer gnugsamen Grösse“.

---

[1]) J. H. Heucherus: Araneus homini perniciosus et salutaris. Diss. Viteb. Saxon. 1701. 4°. § 34: „. . . in febribus & pestilentia salutarem celebrant“. — „Caeterum tempore pestilentiae . . eundem lapillum utilitatis multum habere, vel eam ob causam pernegandum nonduco, cum & alios animantium lapides idem efficere constet“. — Heraf kan dog ikke ses, om der er tænkt paa den udvendige eller indvendige Brug.

[2]) Fridericus Hoffmannus: Clavis Pharmacevtica Schroederiana. Editio secunda. Halæ Saxon. 1687. 4°. pag. 154: „Rubinus gestatus . . . à peste præservat“.

[3]) Saaledes: Philippus Grülingius: Sonderbarer Tractat von der Peste. Nordthausen. 1659. 4°. pag. 23, hvor det hedder: „Am Halse / Hertz und Händen Corallen / Perlen und Agtstein tragen / auch an Fingern Smaragd / Hyacinthen und Sapphir haben (wer es vormag) ist auch nicht undienstlichen“.

[4]) Osvaldus Crollius: Basilica chymica. Franckf. 1623. 4°. pag. 213.

Naar Amulettens Ydre er forfærdiget saaledes, skal man tage en levende Tudse, hvilken skal hænges op ved sit højre Bagben, til den er saa tør, at den kan stødes til Pulver. Dette Pulver skal med den „aller schärpffsten Essig“ æltes til en Dejg, hvormed Amulet-Hjertet fyldes indvendig. Det gennemhullede Rør, der gaar gennem Hjertet som en Kanal, skal derimod fyldes med et Stykke Linned, vædet „mit dem *menstruo primo virginis decimum quintum annum nondum excedentis*“. Paa denne Maade skaffer man sig, efter Croll's Mening, en særdeles kraftig Amulet mod Pesten. [1])

Men mellem Bøgernes Theorier og Virkeligheden var der et stort Svælg. Trods de store Forhaabninger, hvormed de ædle Stene og talrige andre Midler mod Pesten nævntes, drog denne med uhyggeligt korte Mellemrum fra By til By gennem Europas Lande og vandt overalt en rigelig Høst, alt medens de lærde Doctores diskuterede, hvad Pesten var. Skrækslagne flygtede man fra de befængte Steder, medens de, der maatte blive tilbage, ofte i Fortvivlelse lod Haabet fare og dømte alle de højtpriste Midler at være unyttige og forgæves i saadanne Guds Vredes Tider, som man mente, at det var, — Tider, da Gud svang Tugtens Ris over den syndige Menneskehed. Da er det sikkert gaaet mangen En ligesom Martin Fabricius[2]), der i Aaret 1633 lod en Bog udgaa i Rostock, af hvis Titel det ses, at han tilsidst er kommen til den Anskuelse: „das die Forma / *Essentia*, vnnd Natur der Peste keinem Menchen / sondern allein GOtt bekant; Vnd das daher noch keine gewisse / vnd *specifica remedia* dargegen erfunden sind“. Her træder Mismodet En lyslevende i Møde.

Imidlertid, — den Patient, som vil leve, prøver alle mulige Midler. Derfor er de ædle Stene blevne brugte mod Pesten baade ud-

---

[1]) At man i det 17. Aarhundrede virkelig brugte en Amulet, som maa have haft i hvert Fald en Del tilfælles med den her beskrevne (hvis den ikke var identisk dermed), fremgaar af: „Reformation Oder Ernewerte Ordnung dess Heyl. Reichs Statt Franckfurt am Mayn / die Pflege der Gesundheit betreffend ... Beneben dem Tax vnd Werth der Artzneyen ... Franckf. a. M. 1656. Heri nævnes (Medicam. Taxt. pag. 28) et „Hertz Schild“ eller „*Amuleta contra pestem Crollii*“ til en Pris af 20 Kr[eutzer]. Et „Gifftschiltlein“ at bære mod Pest, bestaaende af en rød Bomuldstøjpose, hvori bl. a. Ædelstenfragmenter var, anbefaler B. Timæus von Guldenklee (Epist. et consilia. Lips. 1665. 4°. pag. 328).

[2]) M. Fabricius: *ΠΑΡΑΔΟΞΟΝ ΛΟΙΜΩΔΕΣ*. ... Rostockii. 1633. 4° Hjelmstjernes Samling Nr. 1543. 4°.

vendig paa Legemet, som allerede nævnt, og indvendig, saaledes som det i et følgende Kapitel skal berøres. Der var jo dog et Haab om, at nogle af de lærde Forfattere havde Ret i deres Lovtaler over de ædle Stenes kraftige Egenskaber, omend Virkeligheden oftest syntes at modsige dem.

Ja, endogsaa naar Pestbylderne slog ud, og Døden stod for Døren, kunde man i sin Vaande endnu en Gang søge Redning ved Hjælp af en Ædelsten, nemlig Safiren, hvis man var saa lykkelig at være i Besiddelse af et saadant Klenodie.

Fra det 16. Aarhundrede tog det 17. den Anskuelse i Arv, at Safiren helbreder Pestbylder. „Saphyr heilt *Anthracem*, ist ein Experiment", siger Paracelsus[1]).

„Vi ser med egne Øjne stærke Egenskaber hos Stenene. Ser vi ikke Magneten tiltrække Jærnet? Safirerne helbrede Pestbylder, og lignende. Det vilde være vanvittigt at nægte sligt", hedder det i Aaret 1533 i en Bog, betitlet „Speculum lapidum"[2]).

„[Saphir] låter icke *anthracem* växa i Pestilentie tijdh", gentager Forsius[3]) et Aarhundrede senere, og selv den berømte van Helmont beskæftiger sig indgaaende med denne Safirens formentlige Evne, som han aabenbart selv tror paa. Han udtaler[4]), at hvis man med en Safir berører den Byld, hvormed Pesten tilkendegiver sig, og tegner en Kreds om Bylden med Ædelstenen, da vil Stenen, ogsaa efter at den er ophørt med at berøre det syge Legeme, drage al Giften, der er spredt i dette, til det Sted, der blev berørt. Her danner den stærke Pest-Gift en sort Plet; men Hjærtet, som truedes, vil blive skaanet for Giftens Indvirkning; thi gennem Bylden udtømmes Giften. — Og, vel at mærke, dette er ikke en populær Overtro, men hentet fra en af det 17. Aarhundredes ansete Videnskabsmænds Skrifter.

Saaledes som omtalt paa de foregaaende Sider var de Forvent-

---

[1]) Paracelsus: Ander Theil der Bücher vnd Schrifften . . . durch Joh. Hvservm. Basel. 1589. 4°. pag. 216.

[2]) Specvlvm lapidvm clarissimi artivm et medicinae doctoris Camilli Leonardi Pisavrensis . . . Avg. Vindelicor. 1533. 4°. pag. 10r: „. . virtutem in lapidibus proprijs oculis vide(a)mus. Nonne videmus Magnetem ferrum attrahere? Saphiros quoque antraces curare, ac similia in multis. Non sanæ mentis esset qui talia negaret".

[3]) S. A. Forsius: Minerographia. Stockholm. 1643. 8°. pag. 89.

[4]) J. Bapt. van Helmont: Ortvs medicinae. Lugd. 1667. in Folio. pag. 460.

BEKJENDTGJØRELSE.

Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet har under 12te April 1855 og 27de Juni 1878 bifaldet følgende Bestemmelser til Ordens Opretholdelse ved det offentlige Forsvar af Afhandlinger for Erhvervelsen af akademiske Grader, nemlig:

1. Forsvarshandlingen styres af Fakultetets Dekanus eller af en anden dertil af Fakultetet udnævnt Professor. Styreren giver Ordet og paaser, at Handlingen foregaar paa en værdig Maade; han kan paalægge en Opponent at ophøre, og i fornødent Fald afbryde Handlingen. Styreren deltager ikke selv i Disputationen. Foruden de officielle Opponenter ere de Medlemmer af Fakultetet, under hvis Videnskabs Fag Disputatsens Æmne hører, og som ej have lovligt Forfald, pligtige til at overvære Forsvarshandlingen.
2. Berettigede til at optræde som Opponenter ere ordentligvis kun akademiske Borgere uden Hensyn til Livsstilling, samt Kandidaterne fra det polytekniske Institut og det forrige kirurgiske Akademi. Andre, som ønske at opponere, maa derom forud henvende sig til vedkommende Fakultet.
3. De, som ville opponere, have at melde sig hos Fakultetets Dekanus *inden* Begyndelsen af Handlingen; dog kan Styreren ogsaa give Tilladelse under selve Handlingen, men uden at betage dem, som tidligere have meldt sig, Forretten.
4. Der tilstaas ordentligvis hver af Opponenterne ex officio $1\frac{1}{2}$ Time og hver Opponent ex auditorio $\frac{3}{4}$ Time, derunder indbefattet den Tid, Doktoranden behøver til at give Svar; dog kan Styreren, for saa vidt som Antallet af de anmeldte Opponenter tillader det, tilstaa en længere Tid. Hele Handlingen maa ikke vare over 6 Timer.
5. Foranførte Bestemmelser skulle indtil videre trykte medfølge enhver Disputats.

Dette bekjendtgjøres herved til Efterretning for alle Vedkommende.

Konsistorium, den 3dje Juli 1878.

C. Holten

(L. S.)

Goos.

ninger, hvormed mangt et Menneske har set hen til de ædle Stene Rubin og lignende, naar det rygtedes, at nu var Pesten atter udbrudt. De maatte være berettigede dertil ud fra Tidens ansete Lægers og Naturforskeres Udtalelser.

Den Mand, der i det 17. Aarhundrede foretog en Rejse til Vogns eller til Hest, saaledes som Tidens besværlige og ofte farefulde Rejsemaade var, burde ikke forsømme at bære en Ring eller noget andet Smykke, hvori en Tyrkis var indfattet; thi denne Sten havde efter enstemmige Udtalelser af Forfattere af Autoritet den mærkelige Egenskab at kunne afværge Skade for sin Bærer, hvis denne styrtede med Hesten eller lignende.

Den i sin Tid saa bekendte Læge van Helmont[1]) udtaler, at hvis den Mand, der bærer en Tyrkis, udsættes for et voldsomt Fald, vil Tyrkisen tage Stødet paa sig og sønderbrydes, medens Bæreren gaar fri. En Adelsmand, Don Carlos Spinella, har fortalt van Helmont en saadan Oplevelse: Paa Jagten styrtede han med Hesten, men kom uskadt derfra. En Tyrkis derimod, som han havde i sin Ring, viste sig bagefter at være sønderbrudt: „Jeg kunde fortælle ti lignende Tilfælde", slutter van Helmont, „men det sagte maa være nok; thi deraf fremgaar det, at denne Ædelstens Evne til at beskytte mod Skade og til at tage Stødet paa sig, er stor" [2]), og det[3]), hvad enten man falder ned paa Jorden, Sten eller andet, eller falder i Vandet, og Stenen beskytter, selvom man slet ikke tror paa, at den kan gøre det, ja, selvom man end ikke véd, at man har den paa sig. Derimod bliver den uvirksom, hvis man med Villie styrter sig ud; „thi det er at friste Gud" [4]).

Boetius de Boot[5]) fortæller noget lignende: Da han havde

---

[1]) Joannes Baptista van Helmont: Opera omnia. Francofurti. 1682. 4°. pag. 763.

[2]) J. B. van Helmont l. c. pag. 763: „possem adhuc decem casus similes referre; sed dicta sufficiant, quoniam exinde constat, gemmæ virtutem magnam esse præservandi à læsione & transferendi ictum in se . . .".

[3]) Sammesteds: „Denique fit effectus Turcoidis non credenti, imo non cogitanti se gestare, vel nescienti. Deinde contingit idem effectus, non solum cadenti à præcipite loco super terram, saxum &c, sed etiam cadenti aquam, frangitur gemma".

[4]) Sammesteds: „. . . et tentat Deum suum".

[5]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 267 ff.

taget Doctorgraden i Padua og nu var paa Vej til Böhmen til Hest, styrtede han uheldigt med Hesten i Mørket, men tog ingen Skade og fortsatte Rejsen.

Næste Morgen, da han vadskede sine Hænder, opdagede han, at en Tyrkis, som sad i hans Fingerring, var brudt i 2 Stykker. Det største af disse lod han paa ny indfatte i en Ring.

Nogle Aar senere prøvede han at løfte en Byrde, som oversteg hans Kræfter. Han troede at have brækket et Ribben ved den svære Anstrengelse; men det viste sig, at han var sluppen omtrent uskadt derfra. „Samme Dag saa' jeg til min Forbavselse, at min Tyrkis atter var brudt i tvende Stykker“ [1]).

Boetius de Boot mener dog, at det ikke er sikkert, at Uheldene og Tyrkisens Brud staar i noget Aarsagsforhold til hinanden, da ikke alle er enige herom [2]): „Saa meget er imidlertid vist“, mener Boetius de Boot [3]), at denne Ædelsten ikke kan hindre Skade ved ulykkelige Fald eller tage den paa sig som Følge af Egenskaber, hvormed den er udstyret fra Naturens Haand. Det maa derfor tilskrives en hemmelighedsfuld Virksomhed, det vil sige, gode Aander eller onde, hvem Gud giver Tilladelse til at virke [gennem Tyrkisen] eller befaler dette. Hvis Stenen kun virker efter Besværgelser eller

---

1) Boetius de Boot: l. c. pag. 267—268: „...cum Patavio ubi Doctoratus gradum acceperam, eques redirem in Bohemiam ... deprehendo casum, & in ipso casu me ex sella in viam proiicio ... Sed incolumis eram, nihilque prorsus damni acceperam, rursusque ascenso equo iter persequor. Mane dum manus lavarem Turcoiden in duo frusta fractam deprehendi ... Maiorem itaque gemmæ partem alteri annulo committo, ac iterum per aliquot annos gesto. Cum vero quodam die ... onus aliquod elevare supra vires tentarem, subito ossa pectoris strepitum & sonitum quasi costa diffringeretur, ediderunt, ... Dubitabam, num aliquid ruptum esset ... [men der var ingen Skade af Betydning sket] Ac eodem die, non citra admirationem, Turcoidem meam iterum in duas partes ruptam animadverti ...“.

2) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 268: „An autem casu infortunium, & gemmæ fractio, simul concurrant, incertum, aliis aliter opinantibus“.

3) l. c. pag. 268—269: „Hoc certum est, naturaliter casus noxam gemmam hanc neque impedire, neque in se transferre posse. Occulto itaque agenti, id est, spiritibus bonis, vel malis, Deo volente, vel permittente ... huiusmodi vires tribuendæ sunt. Si accesserit superstitio, malis, si nulla, bonis. Ego sancte affirmare possum, me nunquam (qui non facile tantas vires, ut vulgus facit, gemmis tribuo) credidisse, ut nec nunc credo, tale quid naturaliter Turcoidi posse contingere“.

lignende, maa Resultatet tilskrives onde Aander, ellers gode. Jeg kan oprigtigt forsikre, at jeg, der ikke saa naivt som Folk i Almindelighed tillægger Ædelstenene stærke Egenskaber, aldrig har troet, ej heller nu tror, at noget saadant kan ske med Tyrkisen paa Grund af de Egenskaber, hvormed den er udstyret fra Naturens Haand“ [1]).

Disse theoretiske Udviklinger af Boetius de Boot har deres Interesse som kulturhistorisk Vidnesbyrd om, hvor forskelligt man betragtede ædle Stene i det 17. Aarhundrede og nu. Men de er her forsaavidt af mindre Interesse, som de ikke berører Sagens Kærne: at Boetius de Boot tror det muligt, at Tyrkisen — hvordan det nu end sker — kan have de føromtalte Virkninger, — eller hvis man vil være meget kritisk, at han dog har været saa opfyldt af sin Tids Anskuelser om denne Sten, at han strax giver sig til at spekulere over den Omstændighed, at hans Tyrkis gentagne Gange sønderbrydes, samtidig med at han selv mod Forventning slipper uskadt fra et Fald og lignende.

Naar Boetius de Boot skriver Tyrkisens formentlige Virkning paa det overnaturliges Regning, er han ikke ene om dette. Saaledes taler Goclenius[2]) om det taabelige i strax at gribe til Djævelen som Forklaring, naar noget tilsyneladende ufatteligt sker i Naturen, og han taler i samme Aandedræt om Tyrkisens mærkelige Egenskaber.

Men naar det ikke var paa overnaturlig Vis, at Tyrkisen virkede, hvorledes da? —

Petrus Arlensis de Scudalupis[3]) har en Forklaring paa rede Haand: det hele gaar ganske naturligt til. Forklaringen af Tyrkisens mærkelige Brud, naar dens Bærer styrter, maa søges deri, at Tyrkisen er meget kold og vil ikke modtage Varme: hellere sønderbrydes den. Idet den, som bærer Tyrkisen, styrter ned, kommer

---

[1]) Boetius de Boot mener med andre Ord, at Tyrkisens formentlige Evne til at værne sin Bærer for Skade ved pludselige Fald ikke kan sidestilles med visse adstringerende og lignende Egenskaber. Det drejer sig her om Virkninger, som ikke kan ventes fra en død Genstand, altsaa om noget udenfor Naturens Virksomheds-Omraade liggende: noget overnaturligt.

[2]) Rod. Goclenius: Tractatus de magnetica curatione vulneris... Marpurgi. 1610. 12°. pag. 59: „Itaque vesanum est diabolicis machinamentis protinus asscribere, quæ à nostris sensibus sunt remotiora...“.

[3]) Petrus Arlensis de Scudalupis: Sympathia septem metallorum ac septem selectorum lapidum ad planetas. (Slutn. af 16. Aarh.). *[Trykt i:* Leonardus Speculum lapidum... Hamb. 1717.] 8°. pag. 324 ff.

hans Blod i heftig Bevægelse af Skræk, og stor Varme opstaar heraf. Denne Varme stræber efter at forlade Legemet gennem dets Porer og paavirker alt, hvad den møder paa sin Vej. Naar Tyrkisen, som er meget kold, kommer i Berøring med den heftige Varme, kan den ikke staa imod, men sønderbrydes. Dette, slutter Forfatteren, er Aarsagen til, at Tyrkisen sønderbrydes, naar dens Bærer styrter, selvom andre vil paastaa, at det kommer af en occult Egenskab[1]. —

Man har her et karakteristisk Exempel paa, hvorledes man i de fremfarne Aarhundreder søgte at forklare de Fænomener, man mente at have iagttaget, ud fra Tidens Viden. Mennesket kunde dengang, ligesaa lidt som nu, slaa sig til Taals med, at saaledes er det; men vil vide hvorfor. Da hænder det af og til, at Bestræbelserne gaar ud paa et give Forklaring paa Fænomener, hvis virkelige Existens ikke er tilstrækkelig uomstødeligt fastslaaet. Tyrkisen er ikke det eneste Exempel, Historien har at opvise, og vil ikke blive det sidste.

— De nævnte Forfattere staar ikke ene med deres Anskuelser om Tyrkisens Evne til at beskytte sin Bærer. Spener[2]) har samlet en Del Oplysninger. Blandt andet faar man hos denne Forfatter at vide, at Tyrkerne besætter Hestenes Seletøj med Tyrkiser for at beskytte Rytteren, hvis han skulde styrte med Hesten. Ogsaa her viser det sig, naar man søger tilbage i Tiden, at de ædle Stene éngang var andet og mere end Smykker. —

Troen paa Tyrkisens mærkelige og beskyttende Egenskab overlevede det 17. Aarhundrede. Det hedder i Aaret 1702[3]) at: „Il y a encore des personnes, qui croyent la Turquoise capable de preserver

---

[1]) „Turchesia frigidissima qualitate est prædita. Semper enim in quovis calido existat, nunquam calorem intrinsecum recipiet, imo potius frangitur, ... cum deferens Turchesiam cadit, spiritus ex accidente alterantur, alteratio illa ex ebullione sanguinis præ timore devenit, calorem maximum in membris causatur, calor ... per meatus & poros prodire conatur ... quicquid reperit inficit et turbat ... Turchesia frigidissimæ naturæ ab extrema caliditate tacta, resistere non valens frangitur & rumpitur, quia colorem insitum sustinere non valet. Hæc est causa illius fractionis, quicquid coeteri dicant, hoc ei ex occulta virtute insitum esse".

[2]) J. J. Spenerus: De gemmis errores vulgares. Lips. 1687. 4°. Sectio I. Historica. § 29. muligvis kun gældende Tiden før 17. Aarhundrede.

[3]) Histoire critique des pratiques superstitieuses, qui ont seduit les Peuples & embarrassé les Sçavans ... Par un Prêtre de l'Oratoire. Amsterdam. 1702. 8°. pag. 293.

des chûtes". Men man mærker her tydeligt, hvorledes det foregaaende Aarhundredes lærde Mænds Anskuelser paa dette Omraade nu er bleven Overtro, som rettelig burde forlades.

Den sidste Gang, jeg har fundet Tyrkisen nævnt i den her omtalte Henseende, er endnu i Aaret 1715, da Réaumur[1]) finder det Umagen værd at paatale tidligere Tiders Anskuelser om Tyrkisens beskyttende Egenskaber som fejlagtige.

Drukkenskab og Løsagtighed er to af „Fandens fire fornemmeligste Døtre", — som det hedder i en dansk opbyggelig Bog[2]) fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Hermed frister, efter Tidens Syn derpaa, Djævelen den skrøbelige Menneskehed.

Men Gud er god, kunde den naturkyndige trøste. Heller ikke overfor denne Djævelens List har han ladet Mennesket ganske værgeløs.

Til at forhindre Beruselse, i hvilken Tilstand ellers saa meget kan bedrives, har man mange Midler. Zacutus Lusitanus[3]) nævner en Del Planter bl. a. Kaal, som ogsaa her i Danmark paa Kristian IVs Tid var benyttet saaledes[4]). Og man havde den ædle Sten: Amethysten, som alt fra Oldtidens Dage[5]) havde Ord for at beskytte mod Beruselse. Naar den lagdes paa Navlen, skulde den kunne drage Vin-Dunsterne til sig og hindre dem i at omtaage Hjærnen.

Vel synes det, som om denne Sten allerede længe før det 17. Aarhundredes Udgang har mistet sin Anseelse i denne Henseende[6]) — (Man havde vel kun altfor ofte haft rig Lejlighed til at konstatere

---

[1]) Histoire de l'Académie royale des Sciences. Année 1715. Paris. 4°. pag. 199.

[2]) Jacob Albretsòn: Om Fandens Fire fornemligste Døttre... Kbh. 1614. 8°. [Hjelmstjernes Sml. Nr. 993].

[3]) Zacutus Lusitanus: De praxi medica admiranda libri tres. Amstelod. 1634. 8°. pag. 452. Ligesaa: Vitus Riedlinus.. Lineæ Medicæ.. [Annus primus]. Aug. Vindel. 1695. 8°. pag. 283, her bl. a. „den chinesiske Urt The". Sml. ogsaa for en noget ældre Tids Vedkommende: Lævinus Lemnius: De miracvlis occvltis natvræ libri IIII. Antverpiae. 1581. 8°. pag. 179—181. Her nævner bl. a. Vedbenden (Hedera). Ligesaa Wolffgang Hildebrand: New augirte... *Magia naturalis*... Erffurdt. 1614. 4°. pag. 15 ff.

[4]) Sigvart Grubbes Dagbog. 4. 5. 1598. Danske Mag. 4. R. 2. pag. 387.

[5]) Se f. Ex. Führer: Lithotherapie. 1902. pag. 53 ff.

[6]) Se f. Ex. Th. Brown: Pseudodoxia epidemica... 1680. 4°. pag. 523.

dens Uvirksomhed i Tidens store Drukkenskab) — men man skulde dog tro, at i hvert Fald nogle Mennesker troede derpaa, naar en Læge som Paul Ammann[1]) finder det Umagen værd at gendrive denne Paastand i sin Bog endnu i Aaret 1675.

Dette faar nu at staa hen. Maaske troede de oplyste Mennesker i det 17. Aarhundrede, i hvert Fald dettes sidste Halvdel, ikke paa, at man i Amethysten havde et Middel til at beskytte sig mod Drukkenskaben, hvormed Djævelen fristede saa mangen til syndig Færd, — eller at man deri havde et Middel til ret ustraffet at drikke af stærkt Øl og Vin uden Beruselsens ubehagelige Følger.

Saa var det i det 17. Aarhundredes Begyndelse ganske anderledes almindelig anerkendt, hvad der berettedes om visse Ædelstene og den Gudinde Venus.

Det hed sig, at Smaragden[2]) kunde bevare den, som bar den, for Fristelser af Venus. Ganske vist var der andre, som mente, at Erfaringen modsagde dette, saaledes Ranchinus[3]); men denne sidste tror til Gengæld paa en saadan Virkning af et Koral-Smykke[4]). Atter andre[5]) nævner Rubinen som Anti-Aphrodisiacum.

Det hed sig fremdeles om Smaragden, at om den bringes i altfor intim Berøring med en Person in coitu, da springer den i Stykker: „Smaragden warder lätzligha bräkt ändoch at han dyr är. Ty när een Jungfrw mister sin mødhom / eller någhor hafwer Smaragder hoos sig / när han drijfwer okyskheet / så brista the sönder", siger Forsius[6]),

---

[1]) Paulus Ammannus: Brevis ad materiam medicam ... manuductio. Lipsiæ [1675]. 8°. pag. 25.

[2]) Det samme sagdes om Safiren, baade i ældre Tid og det 17. Aarhundrede: „.. Sænghen ther wij haffue ær giort aff saphir oc tackt met dyre steene som all lægommens lysth fordriffue kand". Historien om Jon Præst, Fjelstrup's Optryk 1898 viiij. — „Dicitur tamen Veneris tentigines gestata prohibere..." Boetius de Boot. l. c. 1647. 8°. pag. 185.

[3]) F. Ranchinus: Opvscvla medica. Lugd. 1627. pag. 452.

[4]) Stik modsat Mening havde atter andre: „Coralia Venerem stimulare sunt qui credunt... Aiunt autem has illis vires esse, si collo aut brachio adalligata gestentur. Quod si ista se habet, haud scio cur foeminis licentia permittatur coralia collo & brachiis gestandi, cum vel sine illis satis appetentes videantur": J. L. Gansius: Coralliorvm historia. Francofurti. 1630. 8°. pag. 166.

[5]) Fr. Hoffmannus: Clavis pharmarcevtica Schroederiana. Ed. sec. Halæ Sax. 1687. 4°. pag. 154: „Rubinus gestatus ... libidinem coërcet".

[6]) S. A. Forsius: Minerographia... Stockholm. 1643. 8°. pag. 94.

støttende sig til adskillige udenlandske Forfattere[1]). Ja, denne og andre ædle Stene kunde aabenbare, hvad Tiden benævnte Hor, (man kaldte Smaragden „adulterii proditor“ [2])). Thi for det første troede man, at disse Stene mistede deres Skønhed og Glans, naar de bares af en som udsvævende anset Person. Dette gælder „omtrent alle ædle Stene“, udtaler Boetius de Boot[3]), og det mentes efter en ældre Anskuelse at skyldes de paagældende Personers „hæslige Uddunstninger“, som paavirkede de rene og ædle Stene[4]). — Men dernæst[5]) skulde Smaragden kun springe i Sønder, hvis den bares af et Menneske, som udøvede et illegitimt coitus. Thi den ædle, rene Sten taalte ingen Urenhed.

Disse sidste Idéer stod dog ikke ganske uanfægtede. Boetius de Boot mener[5]), at det ikke kan tænkes, at en Sten som Smaragden kan mærke, hvornaar det drejer sig om illegitime Handlinger, og hvornaar ikke, for kun i det første Tilfælde at springe i Stykker, — „hvis der ikke i Smaragden bor en overnaturlig Egenskab, som ikke kan opfattes med Forstanden eller begrundes“ [6]).

Atter her nærmer de ædle Stene og det overnaturlige (gode og onde Aander) sig hinanden, saaledes som det 17. Aarhundredes fra vor Tid vidt forskellige Syn paa Sagen var.

---

[1]) Se f. Ex. Rod. Gocl[enius]: Tractatus de magnetica curatione vulneris Marpurgi. 1610. 12°. pag. 42: „Smaragdum adversus febres valere ... autores non levis autoritatis tradunt, imo frangi, si a veneno vincatur, rumpi quoque in prima virginei pudoris excussione ...“ — samt de i de følgende Noter citerede Skrifter.

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 199.

[3]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 185.

[4]) Lævinus Lemnius: De miracvlis occvltis natvræ libri IIII. 1581. 8°. pag. 211: „... qui se adulterio contaminant, thorumque legitimum ac genialem commaculant, tum qui vago sordidoque concubitu se polluunt nunquam speciosas nitidasque gemmas circumferant, sed fuliginosas & nubilas, tum qvæ inquinamenta comtrahant ex foedo halitu, quæ cum ab illis tum scortis emanant ...“

[5]) Boetius de Boot l. c. 1647. 8°. pag. 199—200.

[6]) pag. 200: „... nisi metaphysica facultas ipsi insideat aliqua, quæ nulla ratione investigari possit“.

Som det sidste i dette Afsnit vil jeg da lige berøre den Tro, at indbyrdes stridende Ægtefæller kunde blive forsonede ved Hjælp af visse ædle Stene og da navnlig en Tyrkis. „Den menes af nogle at kunne ophæve Fjendskab", skriver Boetius de Boot[1]) „og at kunne genoprette Kærligheden mellem Mand og Hustru".

Endnu et Stykke ind i det 18. Aarhundrede har denne Tro aabenbart holdt sig blandt Folk. Forfatteren til „Der auffrichtige Jubelier"[2]) har kun en spøgefuld Bemærkning tilovers herfor: „Wann dem so väre, solten die *Consistoria* selbige [ɔ: Tyrkiserne] Schockweiss verschreiben, und die zanckende Eheleute, welche ihnen so manche heisse Stunden machen, damit beschencken".

Der kunde endnu nævnes adskilligt, som man i det 17. Aarhundrede mente at kunne vente vilde bevirkes af de ædle Stene, man havde i sin Ring eller i andre Smykker. Der er snart sagt ikke den Sygdom, som man ikke finder nævnt i det 17. Aarhundredes Sten-Bøger som helbredelig ved Hjælp af ædle Stene, baarne udvendig paa Legemet. Dette gælder hele Skalaen lige fra saa ubetydelige Lidelser som Børne-Orme, der skal kunne helbredes ved at bære en Tudse-Sten[3]), og Støv i Øjet, der skal kunne fjærnes ved at holde en Safir mod Øjet — thi „Wer[4]) nur solche Edlegesteine ansihet / dessen Augen werden erfrewet. Vnd mehrest / sagt man / dass Saphyr / wann er vber einem Aug erwarmet / jhm Krafft geb von sich ausszuwerffen den Sand oder Staub / so zwischen sein Auglied vnd Apffel gefallen" — det gælder, siger jeg, hele Skalaen fra det ubetydelige til det alvorligere saasom Tungsind, der kan behandles bl. a. ved at lade Patienten bære en Rubin paa sig[5]). Og det var ikke

---

[1]) l. c. pag. 270—271: „à nonnullis inimicitias extinguere, ac inter virum, & uxorem amorem reconciliare creditur". — Muligvis refererer dog dette „à nonnullis" sig til Forfattere, som gik forud for Boetius de Boot, ikke til „nogle af de Mennesker, som levede samtidig med ham —".

[2]) Der auffrichtige Jubelier. Franckf. a. M. 1729. 8°. pag. 59.

[3]) Theatrum sympatheticum auctum. Norimb. 1662. 4°. pag. 23. „Lapis bufonis puero appensus certo experimento lumbricos necat & expellit...".

[4]) Jac. Schallingus: *ΟΦΘΑΛΜΙΑ* sive disqvisitio hermetico-galenica de natvra oculorvm ... Erffurdt. 1615. in Folio pag. 125.

[5]) Se f. Ex. Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 1647. 8°. pag. 146.

blot i al Almindelighed, at man udtalte sig. Nej, man mente at kunne henvise til bestemte Tilfælde, hvor den ædle Sten havde vist sig gavnlig. Man hører (ganske vist fra det 16. Aarhundrede)[1]) om en Ven af Petrus Arlensis de Scudalupis, der led af „røde Øjne“ og ikke kunde lindres af noget Middel. Det var i Venedig. Først da han i 3 Uger hver Dag berørte Øjnene med en ædel Opal, kom han sig, ja, fik endogsaa herefter et meget stærkere og skarpere Syn.

Og Levinus Lemnius[2]) fortæller om en Tudsesten, der opbevaredes i hans Familie og mange Gange havde vist sig i Besiddelse af en Evne til at bringe Hævelser og Smerter, foraarsagede af giftige Dyrs Bid, til at svinde; „thi den drager al Gift til sig“. Man skulde blot holde Tudsestenen mod det syge Sted.

Det berettes[3]) — nu fra det 17. Aarhundrede — fremdeles om en østrigsk Adelsmand, der ikke havde kunnet finde Lindring for sin Søvnløshed, førend han fandt paa at bære en Diamant, indfattet i Guld, paa sin venstre Arm, ovenfor Albuen, saaledes at Stenen stadig berørte den nøgne Hud. — Og saa fremdeles.

Dette Kapitel kan ikke ret vel sluttes, uden at der meddeles

[1]) Petrus Arlensis de Scudalupis: Sympathia septem metallorum... [*i:* Camillus Leonardus Speculum lapidum. Hamburgi. 1717. 8°] pag. 193: „Unum refero, quod Venetiis cuidam amico meo contigit: Tali oculorum rubedine adeo cruciabatur, ut nullo linimento ... levamen sentiret, ex tactu tandem veri Opali singulis diebus per tres hebdomadas ita sanus evasit, ut non tantum perfectam & pristinam sanitatem recuperavit, sed visum valde corroboratum & fortificatum acquisiverit“.

[2]) Lævinus Lemnius: De miracvlis occvltis naturæ libri IIII. Antverpiæ. 1581. 8°. pag. 213. (Sml. J. Rudolphus Camerarius Sylloges memorabilivm et mirabilivm natvræ arcanorvm ... Noribergæ. 1614. 8°. C2r.): „Hæret atque asservatur in familia Lemniana Bufonius lapis, qui magnitudine nucem avellanam superat, quem multoties expertus sum, tumores atque inflationes à venenatis bestiis illatas discutere crebro ittritu contactuque. Habet siquidem eam naturam, qua etiam bestia imbuta est, ut omne virus eliciat consumatque. Si enim sorex, aranea, vespæ, scarabæi, glires vlli parti insederint, damnumque intulerint, confestim á nostratibus ad hoc remedium concurritur, admotoque parti affectæ lapillo, dolor mitescit, tumorque subsidit“.

[3]) A. Spigelius: De Semitertiana Libri Quatuor. Francof. 1624. 4°. pag. 104. — Beretningen aftrykt in extenso i: J. Lindestolpe: Liber de venenis. 1739. Francof. et Lips. 8°. pag. 113. Note q.

noget om, hvorledes visse ædle Stene, baade gennemsigtige og uigennemsigtige, endnu i det 17. Aarhundrede mentes at kunne varsle deres Bærers nærforestaaende Sygdom eller Død.

Hvad først de uigennemsigtige og ret bløde ædle Stene angaar, saa fortæller Wittich[1]) om de røde Koraller følgende Selvoplevelse:

„Das auch die Corallen mit den *affectibus Cordis* einen *mirabilem consensum* haben müssen solches hab ich selbst / neben andern leuten / an zweyen unterschiedlichen Personen gesehen vnd erfahren / als erstlich an einem Gottseligen Jüngling / *Bernhard Erasmo* / dess Ersamen wolweisen Herrn *Adami Erasmi* / Bürgermeisters allhie zu Arnstadt / seligen Sohn". Da dennes Død stundede til, saa' man de røde Koraller, han bar, forandres mærkeligt: „Es verwandelten sich aber die Corallen also / das sie erst gar weiss / hernach zumteil todtgelb wurden / vnd endlichen schwartze flecke bekamen". — „Als ich aber von seiner Schwestern einer gefragt wurde / was solches bedeute / kondte ich derauff nicht viel gutes *prognosticiren* / mochte sie auch nicht erschrecken / sondern sagte / sie solte jhrem Bruder die Corallen ablösen / vnd hinweg thun / dem es würde sich mit jhm nunmehr zu einem seligen ende schicken. Darnach er vmb drey vhr zur vesper / obbemeltes tages / fein Christlich vnd sanffte / ja seliglich verschiedt . . ."

Med sit naive, tilforladelige Præg vandrer denne Beretning over i det 17. Aarhundredes Skrifter. Den gengives af Khunrath[2]) uden Kildeangivelse. Denne Forfatters Bog har tilhørt Kong Kristian den 4des Hof-Kemiker Dr. Peter Payngk. Exemplaret opbevares nu i det kgl. Bibliotek i København. Historien om Korallernes vidunderlige Farveændringer som Varsel om deres Bærers nærforestaaende Død er indstreget, vidnende om Læserens levende Interesse herfor. Indtil noget andet bevises, hælder jeg til den Anskuelse, at det er Peter Payngk selv, der har foretaget Indstregningen som et Vidnesbyrd om, at ogsaa i det 17. Aarhundrede havde slige Beretninger Interesse for Læger og Naturkyndige.

Endnu et godt Stykke ind i det følgende (18.) Aarhundrede, nærer ogsaa Lærde endnu den Tro, at Korallerne ved Farveændringer vid-

[1]) Joannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen. Leipzig. 1589. 4°. pag. 56.

[2]) Conr. Khunrath: Medulla destillatoria . . . Hamburg. 1638. 4°. pag. 134.

ner om deres Bærers Tilstand. Colonne[1]) mener, at han i Rom har set Børns Koral-Halsbaand blive blege, naar Børnene led noget ondt: „Ce qui ne m'étonne pas beaucoup, car ces sortes de pierres étant fort tendres & poreuses, elles peuvent bien être alterées par les exhalaisons du corps".

Mindst ligesaa mærkeligt er, hvad Riedlin[2]) fortæller om Lazur-Stenen, dog kun paa anden Haand:

En Købmand havde fortalt ham, at han var bleven befriet for langvarig Halspine ved at bære en Lazur-Sten paa sig: „og for yderligere at bekræfte dennes mærkelige Egenskaber, tilføjede han, at han for nogle Aar siden havde laant sin Nabo Bagerens lille Datter, der led stærkt af Krampe, en saadan Sten og raadet Moderen til at lægge den paa Barnets nøgne Bryst. Da dette skete, ikke blot forandrede Stenen sin Farve og mistede den smukke himmelblaa Farve; men brødes endogsaa midt over, hvilket straks blev udlagt som Varsel om det værste. Uden Grund var dette ikke, idet Døden paafulgte kort efter" [3]).

Købmanden havde gemt Stumperne af denne mærkelige Sten; men uheldigvis kunde han ikke finde dem mere, da han vilde vise Riedlin dem. Om det er dette, der har gjort sidstnævnte mistænksom, eller Historiens Ufattelighed, skal jeg lade være usagt. Nok er det, at Riedlin slutter Beretningen med at sige, at „ligesom én Svale ikke gør Sommer, saaledes er heller ikke denne eneste Observation nok til at bevise, at Lazur-Stenen altid varsler om Døden paa denne Maade" [4]). Men han haaber ved Samarbejde med andre at komme til fuld Klarhed over dette Spørgsmaal.

Det fremførte er typiske Exempler paa det 17. Aarhundredes Stilling til Spørgsmaalet om de ædle Stenes forunderlige Egenskaber.

---

[1]) Colonne: Histoire naturelle de l'univers. Paris. 1734. Tome II pag. 285.

[2]) Riedlinus: Lineæ medicæ. [Annus 4.] 1698. 8°. pag. 296—297.

[3]) Riedlinus l. c. pag. 296: „utque magis singulares ejus vires confirmaret, simul adjecit, se ante aliquot annos pistoris cujusdam Vicini filiolæ acriter cum convulsionibus conflictanti talem lapidem mutuo dedisse, utque pectori nudo imponeret mater, suasisse, quo facto, lapidem non solum colorem mutasse, & elegantem coeruleum exuisse, verum & in medio ruptum fuisse, unde statim pessima quæque ominati fuerint, nec frustra, morte haud ita diu post subsequente".

[4]) Riedlinus l. c. pag. 296—297: „Sicuti vero una hirundo non facit Ver, ita nec unica hæc observatio sufficiet ad probandum, quod semper hoc modo Lapis Lazuli mortem prænunciet".

Det er gaaet i hvert Fald mig saaledes under Fordybelsen i denne Periodes Bøger om dette Emne, at det hele til Tider har syntes mig saa fantastisk, at jeg tvivlede om, hvorvidt det var andet og mere end theoretiske Betragtninger, — Hjærnespind uden Kontakt med Virkeligheden. Hvad Wittich og Riedlin saavelsom andre Forfattere, der dels allerede er nævnte, og dels senere vil blive det, fortæller om de ædle Stene, giver da fast Bund under Fødderne. Disse naive Interiører fra en forlængst hensvunden Tid vidner klart om, at de ædle Stenes forunderlige Egenskaber var dengang for Menneskene et Spørgsmaal med lige saa stor Virkelighedsbetydning som mange af Nutidens Problemer.

Den uigennemsigtige Ædelsten, om hvilken det i det 17. Aarhundrede maaske oftest, næst de røde Koraller, fortælles, at den mister sin Farve og Skønhed eller dog viser kendelige ydre Forandringer, naar dens Bærer er syg eller trues af Døden og anden Fare, — er Tyrkisen. Denne Sten maa i det hele taget være bleven betragtet med undrende Blikke af Datiden, saa mærkelige Egenskaber, der tillagdes den i mange Henseender. Ja, nogle Mennesker[1]) har ogsaa set paa den i Rædsel, da de formoder, at det var Djævelen, som varslede gennem Stenen, og at dette ikke gik naturligt til.

Ligesom i ældre Tider[2]) hed det ogsaa nu i det 17. Aarhundrede, at Tyrkisen kunde forandre sit Udseende under visse Omstændigheder. Boetius de Boot[3]) anser det for uomtvisteligt, at denne Ædelsten ved Farveændring og lignende tilkendegiver sin Bærers Sundhedstilstand. Han mener at have iagttaget noget saadant paa sig selv. Mange andre Forfattere i det 17. Aarhundrede udtaler lignende Anskuelser om Tyrkisen. Snart sagt enhver Stenbog indeholder en Notits herom. Noget nyt bringer de imidlertid ikke og forbigaas derfor her ganske.

Tvivlere manglede dog ikke. Hermann Grube[4]) har i Aare-

---

[1]) Petrus Servius: Diss. de vngvento armario sive de natvrae artisqve miracvlis. Romæ. 1643. 8°. pag. 176. — Servius hører ikke til disse.

[2]) Se f. Ex. Franciscus Rueus: De gemmis aliqvot... Tiguri. 1566. 8°. Blad. 55.

[3]) Boetius de Boot: Gemmar. et lapid. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 269-270.

[4]) Hermann Grube: De transplantatione morborum. Analysis nova. Hamburgi. 1674. 8°. pag. 82: „Id tantum dixero, integros per annos gestasse me in annulo hanc gemmam citra ullam coloris mutationem“.

vis baaret en Tyrkis i sin Fingerring, uden at han kunde iagttage nogen Forandring i dens Farve. Men Grube staar ret isoleret. Selv en saa betydelig Forsker som Robert Boyle[1]) kommer ud fra theoretiske Betragtninger (hvilke senere skal fremsættes) til den Anskuelse, at det maaske ikke er umuligt, at Tyrkisen kan ændre Farve efter sin Bærers Tilstand: „Nay, I begin to doubt, whether it may not, in some cases, be true, that the right turquoise will change colour as the wearer is sick or well; and manifestly lose its splendor at his death“.

Staar det saaledes til med en Mand som Boyle, kan man sikkert roligt gaa ud fra, at de fleste af hans Samtidige, som var mindre kritiske og mindre videnskabeligt skolede, har troet fuldt og fast paa denne Tyrkisens mærkelige Egenskab, saa meget mere som disse Anskuelser holdt sig langt ind i det 18. Aarhundrede, om man kan tro Colonne[2]), der fortæller, at hans Moder i sin Fingerring bar en meget smuk Tyrkis: „dans laquelle on lisoit (pour ainsi dire) ... l'état de sa santé, suivant les changemens de couleur ...“.

Vel maatte det lyde meget forunderligt, at ædle Stene som Koral, Lazursten og Tyrkis ved given Lejlighed kunde forandre deres Udseende uden nogen letpaaviselig ydre Aarsag. Men disse Stene var dog forholdsvis bløde og lod sig paavirke af Varme, af Syrer og lignende, saa at ogsaa derved deres Farve og andre Egenskaber ændredes. Langt mere uforklarligt og vidunderligt maatte det lyde, naar det paastodes, at en ædel Sten som Rubinen, der var upaavirkelig af stærk Varme og mange andre ydre Virkemidler, til Tider kunde forandre Glans og Farve og derved varsle Sygdom eller Død for den, som bar den. Og dog var dette en udbredt Anskuelse endnu i det 17. Aarhundrede.

Det var iøvrigt ikke en ny Opdagelse af dette Aarhundrede. Allerede midt i det 16. Aarhundrede skriver Cardanus[3]), at „Carbunculus“ [ɔ: de røde, klare Ædelstene], som man bærer paa den nøgne Hud, blegner, naar den, som bærer den, er syg eller har faaet Gift: „Det har jeg iagttaget mere end én Gang“ [3]).

---

[1]) Robert Boyle: Philosophical Works. 2. Ed. London. 1738. 4°. Vol. III pag. 150.

[2]) Colonne: Histoire naturelle de l'univers. Paris. 1734. 8°. Tome 2. pag. 284.

[3]) Hieronymus Cardanus: De svbtilitate libri XXI ... Noribergæ. 1550 in Folio pag. 178: „... hoc non semel obseruaui“.

I det 17. Aarhundredes Begyndelse mente man at have gjort en lignende Iagttagelse. Da beretter Gabelchover[1]), at da han den 5. December i Aaret 1600 med sin Hustru rejste fra Stuttgart til Calw (en By i Würtemberg), bemærkede han undervejs, at en Rubin, som han bar, indfattet i Guld — en Gave fra hans kære, nu salig Hustru — mistede sin Skønhed og blev mørk. Dette forbavsende Fænomen varede flere Dage, hvorfor han blev meget bange og lagde Ringen med Ædelstenen fra sig. Faa Dage derefter blev Hustruen dødelig syg og døde. Derefter fik Rubinen sin forrige Glans og Skønhed tilbage.

Det er interessant at forfølge dette Spørgsmaal lidt videre. Aarhundredet er ikke rundet til Ende, før Sagen forklares som noget ganske naturligt, der ikke behøver at indgyde Rædsel. I 1687 fortæller Spener[2]) nemlig følgende, som han har hørt af en paalidelig Mand (ex viro bonæ fidei): „Meddeleren, der var Juveler, stod en Dag og vadskede sine Hænder uden at lægge en Ring med en Rubin fra sig. Snart efter, da han havde spist Frokost, saa' han til-

---

[1]) Beretningen findes trykt som Note i Andreas Baccius: De gemmis et lapidibus pretiosis ... tractatus. Francof. 1603. 8°. pag. 63: „Notatu vero dignum est, Rubinum verum Orientalem, coloris crebra mutatione & obscuritate, homini ipsum gestanti, certum aliquod infortunium, & calamitatem non diu abfuturam, denunciare ... Id quod ... proh dolor ipse expertus fui. Cum enim 5. Decembris, anni 1600, post CHRISTVM natum, cum dilectissima & suauissima mea coniuge, Catharina Adelmannia piæ memoriæ, Studgardia Calvvam proficiscerer, obseruaui in itinere manifestissimè, Rubinum pulcherrimum, quem annulo aureo inclusum ab eadem dono acceptum in manu gerebam, semel atque iterum splendidissimum colorem fere prorsus amisisse, & pro splendore, obscuritatem, & luce tenebras, acquisiuisse: quæ nigredo & obscuritas non solum per vnum vel alterum diem, sed aliquot perdurauit, adeo, vt vehementer perterritus, annulum ex digito remouerim, & in cistam recondiderim. Vnde non raro coniugem admonui instare vel mihi vel illi insigne periculum ... Neque sane animus meus me fefellit, vt quæ intra paucos dies lethali morbo correpta fuerit, qui ipsam ad mortem vsque comitatus est. Post mortem vero pristinus splendor sua sponte denuo rediit". — Denne Beretning er optaget i flere af det 17. Aarhundredes Bøger, saaledes i: Boetius de Boot: Gemm. & lap. hist. 1647. 8°. pag. 146—47, i: Fr. Hoffmannus: Clavis pharmacevtica Schroederiana. Ed. 2. Halæ Sax. 1687. 4°. pag. 154—55, og i: Spenerus De gemmis errores vulgares. Lips. 1687. 4°. § 9.

[2]) Spenerus De gemmis errores vulgares. 1687. 4°. Sectio II Physica § 12.

fældigvis, at Rubinen, der ellers straalede som en sand Øjenlyst, havde mistet al sin Glans og var bleven fordunklet. Da han troede paa andres Beretninger om lignende Tilfælde, var han fast overbevist om, at en Ulykke truede ham, hvorfor han tog Ringen af Fingeren og lagde den i et Skrin. Otte Dage efter døde hans Søn, der laa syg af Kopper. Han mindedes da, hvad han havde iagttaget paa sin Rubin, tog denne frem af Skrinet og saa', at den havde faaet sin forrige Glans tilbage. Herved bestyrkedes han i sine Anskuelser om Rubinens Spaadomsevne. Senere hændte det atter, efter Haandvask, at Rubinen i Ringen mistede sin Glans. Han ængstedes derfor atter for, at en ny Ulykke truede ham. Men da hans Formodning ikke slog til, og intet ondt skete, efterforskede han Aarsagen til denne Forandring ved Ædelstenen og finder da, at en Draabe Vand var trængt ind mellem Stenen og „Foliet“ (som Juvelererne kalder det), og denne Draabe var Aarsag til Forandringen i Stenens Udseende. Naar Vandet fordampede, vendte den forrige Glans tilbage“.[1]) —

Saaledes ændres Menneskenes Anskuelser selv i Løbet af et kort Spand af Tid. Ny Viden gaar sejrrig frem over sine Forgængere. Men Hjulet ruller stadig videre.

Megen Sorg og Bekymring kunde have været sparet, om Juvelerens Iagttagelse af Draaben bag Ædelstenen var sket noget før.

---

[1]) Spenerus: De gemm. error. vulg. 1687. 4°. Sect. II § 12: „Erat gemmarius... Hic cum aliqvando manus lavaret, & annulum in digito haberet, mox prandio sumpto, forte rubinum suum annulo inclusum alias mira oculorum delectatione fulgentem, observat, omnem splendorem amisisse, & obfuscatum esse. Cum igitur aliorum relationi credens sibi firmiter persuaderet, aliquod infortunium sibi instare, remoto ex manu annulo, & in cistam reposito, accidit, ut elapso octiduo, unus ex filiis, variolis tum laborans, moreretur. Unde recordatus phænomeni circa rubinum observati, illum ex cista depromptum denuo aspicit, ac splendorem pristinum recepisse eum observat. Quæ res opinionem de virtute præsaga rubini confirmavit. At dum postea iterum manus lavaret, & inter prandendum forte illum iterum intueretur, splendorem gemmæ denuo obscuratum deprehendit. Quare nova sollicitudo animum subiit, novum imminere sibi infortunium. Verum postea opinione fallente, dum nihil adversi contigit, in mutationis hujus causas inqvirens, experitur, aqvæ guttulam, qvæ inter rubinum & folium, ut vocant gemmarii, penetraverat, lucis obscuratæ in illo causam exstitisse, & ista deinde exhalante, splendorem qvasi rediisse.“

Saa fantastiske end de her gengivne Beretninger om visse Ædelstenes Ændring af deres Udseende lyder for et Nutidsmenneske, saa godt faldt de i Traad med det 17. Aarhundredes Maade at betragte disse Naturprodukter paa. De ædle Stene[1]) var, mente man, mærkeligt følsomme for Døgnets vexlende Tider og anden Indvirkning, saa bestandige de end var overfor fysiske Reagentier. Om Chrysolithen hedder det midt i det 17. Aarhundrede, at den „shineth brightest in the morning“ [2]). — Ogsaa Himmellegemers forskellige Stilling i Forhold til Jorden kunde give sig Udslag i periodiske Ændringer af visse ædle Stenes Udseende. Saaledes beretter Petrus Servius[3]) med stor Forundring om en Sten, der ejedes af Pave Leo X, og som efterlignede Maanens Farve og Lys, blev hvid og straalende, naar Maanen var i Tiltagende, men fordunkledes, naar Maanen var i Aftagende. Ikke mindre vidunderlig var den Sten, som Clemens VII skal have ejet[4]), hvilken havde en gylden Plet (auream habens maculam), der flyttede sig efter Solens Op- og Nedgang.

Selv om dette var Paastande, der havde været fremme længe før det 17. Aarhundrede, saa var det dog, endnu i dette Tidsrum, ikke at betragte som Fortids Fabel. Tværtimod gav lærde og oplyste Mennesker sig af hermed. Servius' citerede Udtalelser viser, at Tvivl desangaaende ikke fandtes hos ham. Thomas Bartholin[5]) omtaler Leo Xs og Clemens VIIs Maane- og Sol-Sten, ikke for at tilbagevise dem til Fabelens Rige, men for at lade dem indgaa i nogle Betragtninger over Stenenes Lys. Og endelig berører ogsaa Athanasius Kircher, den lærde Jesuit, i et af sine Skrifter[6]) samme Stene. Ja, denne sidste Forfatter søger endogsaa at give en naturlig

---

[1]) Noget lignende gjaldt forøvrigt Guldet, der mentes at blive koldt ved Daggry: „De auro alioqui dicitur, quod contra diem circa diluculum frigescat, id quod experiri possunt ii, qui aureos gestant in digitis annulos . .“ (Caspar Amthor: Chrysioscopion... Jenæ. 1632. 4°. B 3 r.

[2]) Sir Hugh Plat: The jewel house of Art and Nature . . . London. 1653. 4°. pag. 219.

[3]) Petrus Servius Diss. de vngvento armario . . Romae. 1643. 8°. pag. 43: „Quid mirabilius Leonis Decimi Pont-Max. gemma, quæ Lunae colorem lumenque aemulata, albescit ac splendit, crescente Luna; senescente vero, obscuratur —“?

[4]) I Følge Cardanus, som citeres af Sevius og andre, f. Ex. Athanasius Kircher: Magnes . . . Ed. 2. Colon. Agripp. 1643. 4°. pag. 650.

[5]) Thomas Bartholinus: De lvce animalivm libri III Lugd. Bat. 1647. 8°. pag. 7.

[6]) Athan. Kircherus: Magnes . . ., Ed. 2. Colon. Agripp. 1643. 4°.

Forklaring[1]) paa Fænomenet ved Hjælp af nogle ret dunkle theoretiske Betragtninger over Vædskedraaber, indesluttede i Mineraler. Han véd, at der er iagttaget bevægelige Draaber (rettere: Draaber med bevægelige Luftblærer) i visse Bjærgkrystaller[2]). Herpaa bygger han da en Theori om, at Solens og Maanens Straaler skulde sætte disse Draaber, der formodes at være af Vand eller Kviksølv[3]), i Bevægelse (fordampe dem?) og derved fremkalde Fænomenet med Ændringen af Stenens Udseende. Det hele skulde saaledes gaa ganske naturligt til, og der er her ingen Grund til at forklare Sagen ved mystisk Sympathi mellem Stenene og Himmellegemerne, slutter Kircher[4]). Skønt Athanasius Kircher's Forsøg paa Forklaring er forfejlet alene af den Gruud, at det, han vil forklare, er et Fantasifoster, har det dog sin Betydning, idet det er et Led i den stigende Oplysnings Forsøg paa at forklare Naturens Fænomener ved naturlige Aarsager og Virkninger, — en Bestræbelse, som ogsaa kommer til at omfatte de ædle Stene med alle deres formentlige mærkelige Egenskaber, men som tillige efterhaanden maa dræbe Troen paa disse. —

Ogsaa Robert Boyle[5]) er inde paa Spørgsmaalet om ædle Stene, som periodisk ændrer Udseende, og han er tillige den første, der søger at bringe Klarhed over Sagen ved nøjagtige Observationer og Maalinger. Det drejer sig om en Tyrkis, der ejedes af en af Boyle's Bekendte, hvem det forekom, at Tyrkisens Pletter lidt efter lidt flyttede sig fra et Sted til et andet paa Stenen og snart var større, snart mindre. Boyle tegnede Stenen nøjagtigt fra Tid til anden[6]), og ved at sammenligne Tegningerne mente han at kunne konstatere, at Pletterne skiftede Plads. Noget lignende har „an experienced jeweller“ fortalt Robert Boyle[7]).

---

[1]) Kircherus: Magnes ... 1643. 4°. pag. 654 ff.

[2]) Om Kvarts-Krystaller med Libeller (et éngang omdisputeret Emne) kan efterses: U. F. B. Brückmann: Gesammlete und eigene Beyträge zu seiner Abhandlung von Edelsteinen. Braunschweig. 1778. 8°. pag. 103 ff.

[3]) A. Kircherus: Magnes. Ed. 2. Colon. Agripp. 1643. 4°. pag. 655.

[4]) Kircherus: l. c. pag. 655: „neque necesse est hi cad occultas causas, & nescio quos abditos consensus sympathiasque confugere“.

[5]) Robert Boyle: Philosophical Works. 2. ed. London. 1738. 4°. Vol. I. pag. 461 og Vol. III. pag. 151.

[6]) Boyle: Phil. Works. 2. ed. Vol. I. 4°. pag. 461.

[7]) Boyle: Phil. Works. 2. ed. 1738. I. pag. 461.

Disse Forandringer i Udseende gælder efter Boyle's Mening vistnok ikke Tyrkisen alene: „perhaps, more hidden agents may make impressions upon these hardest of bodies [ɔ: f. Ex. Diamant]. In a diamond-ring which I constantly wear, I have often seem'd to observe a manifestly greater clearness and sparkling at some times than at others“ [1]). Men saa er man atter inde paa det subjektive Skøns Omraade, hvor saa meget uvirkeligt efterhaanden kan faa Navn af Sandhed. —

Jeg har saa forholdsvis udførligt beskæftiget mig med denne Side af Ædelsten-Studiet i Fortiden, fordi man derigennem faar et Indblik i, hvor lidet overraskende det egentlig maatte forekomme det 17. Aarhundredes Mennesker, naar det fortaltes, at visse ædle Stene kunde varsle Sygdom og Død. Paavirkninger, der udgik fra det syge Legeme, men som unddrog sig den grovere Iagttagelse, kunde meget vel tænkes at bringe disse følsomme Naturprodukter til at ændre Udseende som en ganske naturlig Virkning af naturlige Aarsager. —

En „klogere“ Eftertid har ofte villet reducere det hele til Fabel. Men jeg vil forsøge at godtgøre, at ikke alt behøver at være Fantasi i de henrundne Aarhundreders Anskuelser om de ædle Stenes Ændring af Udseende. Vel maa man indrømme, at de gamle Beretninger ofte er kritikløst nedskrevne og ofte synes at bero paa Overdrivelser og Misforstaaelser. Navnlig gælder dette, naar det siges, at Stenene fik deres forrige Farve tilbage, selvom dette ikke er umuligt. Heller ikke tror nogen nu, at der var en virkelig Aarsagssammenhæng mellem Gabelchovers Hustrus Død og hans Rubins Ændring af Udseende, — hvis dette sidste overhovedet er sket. Men vil man være retfærdig, kan man heller ikke gaa ret meget videre i sin Kritik. Det kan ikke benægtes, at der kan ligge virkelige, omend misforstaaede, Iagttagelser til Grund for Beretningerne navnlig om visse Ædelstenes Farveændringer.

Hvad først de uigennemsigtige Ædelstene angaar, saa er Tyrkisens Farve meget variabel. Stor Interesse har her, hvad en Nutids-Mineralog som Bauer [2]) skriver: „Bei manchen Türkisen ist die blaue Farbe sehr unbeständig. So werden viele Steine aus dem Megharatal am Sinaï und aus Neu-Mexiko, bald nachdem sie aus den Gruben genommen sind, matt und blass, und die Farbe ist nach kurzer Zeit ganz verschwunden. Überhaupt soll die blaue Farbe

---

[1]) Boyle: Phil. Works. 2. ed. Vol. I. 4°. pag. 462.
[2]) Max Bauer: Edelsteinkunde. Leipzig. 1909. 4°. pag. 488.

ziemenlich unbeständig sein und allmählich am Sonnenlicht ausbleichen, wobei das Blau gleichzeitig eine grüne Nuance annimmt . . . Durch den Schweiss soll die Farbe besonders stark angegriffen werden. An der Sonne gebleichte oder sonst beim Tragen als Schmuckstein in ihrer Farbe veränderte Steine nehmen zuweilen ihr früheres schönes Blau wieder an, wenn man sie mit Ammoniak behandelt oder auch befettet, ja, wie man sagt, schon dadurch, dass ein Ring mit dem Stein nach der inneren Handfläche zu getragen wind, so dass er vielfach mit der etwas fettigen, aber nicht mit Schweiss bedeckten Hand in Beröhrung kommt. Aber diese Farbenerneuerung ist nich dauerhaft, das frisch hergestellte Blau verschwindet bald wieder . . ."

Ogsaa ved kunstigt Lys ændres Tyrkisens Farve, saaledes at denne nærmer sig det Grønne[1]).

Mere behøves der vel egentlig ikke for at forklare, hvorledes det 17. Aarhundredes Beretninger om de farveændrende Tyrkiser er opstaaede. En Tyrkis, der f. Ex. bleges af Sved, kort før dens Bærer bliver syg, vilde dengang sikkert anses for et Varsel. Det beroede paa Iagttageren, om Fænomenet skulde tilskrives overnaturlige Aarsager, eller om man skulde tænke paa Sved[2]) eller „saline exhatations" [3]) som Grunden til Ændringen. I alle Tilfælde var der en Forbindelse mellem Stenens Ændring af Udseende og Bærerens sig nærmende Sygdom. —

Man kan saaledes ved nærmere Prøvelse, ikke pure forkaste den Tanke, at der maa ligge virkelige Iagttagelser til Grund for det 17. Aarh.'s Beretninger om, at Tyrkisen kan ændre sit Udseende. Men de Varsler, der toges af disse Fænomener, maa nu regnes for Fantasi.

Langt de uforklarligste synes ved første Øjekast Beretningerne om, at visse gennemsigtige ædle Stene kunde ændre deres Udseende. Nu er det ikke altid saa let at se, om der har været tænkt paa en virkelig Farveændring eller blot paa en — som det synes Iagttageren

---

[1]) Allerede Franciscus Imperatus (De fossilibvs opvscvlvm. Neapoli. 1610. 4°. pag. 44) vidste dette: „Turchesia... optima nocturno tempore mages ad viridem vergit colorem, quam diurno...".

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 269.

[3]) Robert Boyle: Philosophical Works. 2. ed. London. 1739. 4°. Vol. III. pag. 150.

— ringere Glans og Skønhed. Dog tales der til Tider ogsaa udtrykkelig om en Farveændring, saaledes som det er udviklet i det foregaaende. Selv dette sidste er ikke uforeneligt med Nutidens mineralogiske Viden. Man kender faktisk klare, farvede Krystaller (Ædelstene), der under visse Omstændigheder eller betragtede paa ganske bestemt Maade ændrer deres Farve paa en saadan Maade, at det maatte synes de ældre Tiders Mennesker meget gaadefuldt, hvis de har kendt nogle saadanne Stene, hvad der ikke forekommer mig usandsynligt.

Saaledes bliver en mørkt-vingul Topas fra Urulgafloden farveløs ved at udsættes for Dagslyset[2]). Ogsaa visse Granater (fra Långsbanshyttan i Sverige) bleges i Lyset[1]). Dette samme gælder visse grønne Chrysopras'er og røde Vanadinit'er. Ligeledes visse Hyacinthkrystaller fra Fichtelgebirge og fra Ceylon[3]). — Sikkert er dette Tilfældet med endnu flere Mineraler. Det vilde være mærkeligt, om ikke et saadant Mineral, der bleges i Dagslyset eller ved svag Varme, var blevet iagttaget ved en eller anden Lejlighed. Indtraf da kort efter en Ulykke for Stenens Ejer, laa det dengang saa lige til at knytte en Aarsagsforbindelse, som Nutiden ikke kan anerkende.

Men disse Mineraler, der bleges, faar aldrig deres Farve igen, vil man indvende. — Maaske beror Beretningerne om, at det sidste er sket, paa Misforstaaelser. Men det kan ikke nægtes, at ogsaa disse Betretninger meget vel kan have deres Rod i gjorte Iagttagelser. Den farvede Ædelsten kan under visse Omstændigheder have syntes Iagttageren blegere eller anderledes farvet end ellers — med eller uden Grund; Mennesket er vel overhovedet ikke i Stand til at afgøre, om en Farvenuance er blegere end en anden, set kort i Forvejen, hvis man ikke har en fast Maalestok, og hvis Forskellen ikke er meget stor. — Ved at gaa fra Mund til Mund er da Beretningen om, at en Ædelsten ved en given Lejlighed har været (ɔ: syntes) blegere end ellers, bleven forandret til: den mistede sin Farve (da Ulykken nærmede sig), men fik den siden igen.

[1]) Kokscharow: Materialien zur Mineralogie Russlands. Bd. 4. St. Petersburg. 1862. 8°. pag. 34. — Her cit. efter E. Weinschenk: Vergleichende Studien über die dilute Färbung der Mineralien *i:* Zeitschr. f. anorgan. Chemie. XII. 1896. pag. 377.

[2]) W. Hisinger: Versuch einer mineralogischen Geographie von Schweden. Leipzig. 1826. pag. 174. — Her cit. efter E. Weinschenk *i:* Zeitschr. f anorgan. Chemie. XII. 1896. pag. 378.

[3]) E. Weinschenk l. c. pag. 387–388.

Udelukket synes det mig heller ikke, at Beretningerne om farveændrende Ædelstene, som senere fik deres Farve igen, kan hidrøre fra Iagttagelser af pleochroitiske Mineraler. Pleochroismen maatte dengang synes meget mystisk og i høj Grad være egnet til at sætte Fantasien i Bevægelse. Netop hos visse ædle Stene (Alexandrit, Tourmalin) er Pleochroismen meget stor og let at iagttage med blotte Øjne. Fra det 17. Aarhundrede kender jeg dog ingen Beretning, der maa tydes som Iagttagelse af Pleochroisme. Dette udelukker dog ingenlunde, at saadanne er skete. Det vilde næsten synes mærkeligere, om Pleochroismen ikke var iagttaget, saa meget mere som allerede Oldtiden synes at have været opmærksom herpaa. I den saakaldte „Aristoteles' Stenbog"[1]) nævnes en Sten Mirad, der er en vidunderlig Sten, idet den er rød, naar Solen staar sydlig, grøn, naar Solen staar nordlig. Det ligger her nær at tænke paa et stærkt pleochroitisk Mineral som Alexandrit, der er grønt ved Dagslys, rosaviolet ved Lampelys. — Ud fra saadanne eller lignende Iagttagelser synes det ikke vanskeligt at forklare Oprindelsen til det 17. Aarhundredes, saavelsom ældre Tiders, Beretninger om periodisk farveændrende ædle Stene. At dette i hvert Fald af nogle opfattedes som halvt overnaturlige Varsler om Ulykker, var kun at vente, saaledes som Tiden var beskaffen.

B. Ædle Stene som Medicin til indvendig Brug.

Jævnsides med Brugen af de ædle Stene som Amuletter i det daglige Livs mangfoldige Forhold løb disse Mineralers og Stenes Anvendelse som Medicin til indvendig Brug. Ja, endnu en rum Tid efter at Troen paa Ædelstenenes Virkninger, naar man bar dem udvendig paa Legemet, var forladt, finder man disse Stene i Apotekerens Glas. Først i Løbet af det 18. Aarhundrede forsvinder de ganske. Men herom i et følgende Kapitel.

Da man nu ikke godt kunde give Patienterne de ædle Stene ind, ganske som man fandt dem i Naturen, større og mindre Stykker, ofte skarpkantede og uhandlelige, havde man fundet paa at præparere Ædelstenene. Fra de arabiske Læger stammer en Del af Me-

[1]) J. Ruska: Untersuchungen über das Steinbuch des Aristoteles. Habiletationschr. Heidelberg. 1911. pag. 88.

thoderne. Ogsaa Paracelsus og hans Tilhængere vare meget ivrige i denne Retning. Saaledes kom det, at det 17. Aarhundredes kemiske, medicinske og pharmaceutiske Bøger vrimler med Angivelser af, hvorledes man skulde præparere saavel de ædle Stene som snart sagt alt andet mellem Himmel og Jord ligefra Fuglen under Himlen og Tyven i Galgen til Ormen, der kryber i det skjulte, og Planterne fra den ganske dakendte Verden.

At de ædle Stene maatte præpareres, naar de skulde indgives de Syge, derom var de fleste enige. Thi vel var det muligt at opnaa Helbredelse blot ved at holde den ædle Sten, hvis Kræfter var saa forunderlige, i sin Mund (et saadant Tilfælde meddeler Sennert[1]) efter Avenzoar; nemlig at „Dysenteri", opstaaet ved at spise en giftig Urt, blev helbredet ved at holde en Smaragd i Munden og lægge den paa den syges Mave) — men oftest foretrak man dog at lade Ædelstenene i præpareret Tilstand passere Tarmkanalen. Man ventede sig store Virkninger af denne Medicin. Crollius[2]) mener, at de ædle Stene „nach gebührlicher Präparation vnd Bereitung den *Vegetabilibus* in den Curn der Kranckheiten weit vorgehen . ." Dog, netop her kom Vanskelighederne. Thi hvad var „gebührliche Präparation".

Nogle holdt paa, at de ædle Stene skulde blot pulveriseres meget fint. Denne Anskuelse hyldes af Pharmacopoeia Augustana[3]) — en Bog, der i det 17. Aarhundrede nød stor Anseelse.[4]) Det hedder der (pag. 297), at røde og hvide Koraller, Hæmatit, Lazursten samt de egentlige Ædelstene, der havdes i Apothekerne (Rubin, Smaragd etc.) og Perler kan præpareres næsten blot ved Findeling. („solâ ferè leuigatione"). Man foretog Findelingen i en Morter eller lignende. For at holde sammen paa det fine Støv, kunde man fugte dette med Rosenvand under Knusningen[5]). Sikkert tænkte man sig

[1]) Dan. Sennertus: Paralipomena, cum præmissâ methodo discendi medicinam ... Wittebergæ. 1641. 4°. pag. 130.

[2]) Oswaldus Crollius: Basilica chymica ... Franckf. 1623. pag. 53.

[3]) Udkom i Wien. 1622. Fol.

[4]) Den nævnes endnu 1690 som et af de vigtigste pharmaceutiske Værker for den Lægekunst studerende Ungdom (Dan. Hartnaccus: Anweisender *Bibliothecarius* Der Studirenden Jugend ... Stockh. und Hamburg. 1690. 8°. pag. 112). — Det i 1658 udkomne „Dispensatorium hafniense" har i høj Grad haft Pharmacop. Aug. til Forbillede. Angaaende Ædelstenenes Præparering følges den endogsaa ordret. (Disp. hafn. 1658. pag. 245—46).

[5]) Se f. Ex. Pharmacopoeia Augustana. 1622. Folio. pag. 297.

ogsaa at forøge Pulverets Kraft ved dette Vand. Roserne var jo i hine Tider ikke blot Prydplanter, men ogsaa Lægeurter[1]).

Man kunde da f. Ex. blande Ædelstenpulveret med Fedt og saaledes faa Øjensalver i Følge den engang saa bekendte Jean Renou (Renodæus)[2]) eller give Bjærgkrystalpulver i Olie og da have en kraftig Modgift mod Sublimat[3]).

Eller man blandede Pulveret af de ædle Stene med talrige andre Ingredienser for sluttelig at faa tilvejebragt et af de stærkt sammensatte Medicamenter, som bl. a. i det 17. Aarhundrede spillede en saa stor Rolle, men som Nutiden ikke mere kender. Et Exempel er den berømte Confectio de Hyacintho, hvis Recept kunde være følgende[4]):

Rp. Hyacinthi præparati, Coralli rubri, Boli[4]) Armeni Orientalis, Terræ[5]) Sigillatæ ana drachmam unam semis. Granorum Chermes, Rad. Tormentillæ, Diptami albi, Sem. Citri mundati, Acetosæ, Portulacæ, Croci, Myrrhæ, Rosarum rubearum, Santalorum omnium, Ossis de corde cerui[6]), Cornu cerui vsti, Rasuræ Eboris ana serupulos puatuor. Sapphyri, Smaragdi, Topazij, Margaritarum, Serici crudi tosti, Foliorum auri, Argenti ana scrupulos duos, Ambræ veræ. Moschi ana scrupulum vnum. Camphoræ grana quinque."

---

[1]) Angaaende dette Spørgsmaal kan, foruden til botaniske og pharmaceutiske Værker fra det 17. Aarh., for dansk Litteraturs Vedkommende henvises til Johannes Sylvius, Hatterslebiensis: Oratio de Rosis. Hafn. 1601. 4°. B2r.

[2]) Joan. Renodæus: .. Institutionvm pharmacevticarvm libri V .. Parisiis. 1608. 4°. pag. 51.

[3]) Ettmüller: Opera omnia. Francof. 1688 in Fol. II pag. 223.

[4]) Pharmacopoeia Augustana. 1622. in Folio, pag. 133.

[5]) Bolus og Terra sigillata var fine („fede") Lersorter, der lige fra Oldtidens Dage til op mod Aar 1800 brugtes i Medicinen. Oprindelig fik man Bolus og Terra sigillata kun fra Middelhavslandene og Orienten. I det 17. Aarhundrede kendte man dog adskillige europæiske (ogsaa danske og norske) Sorter. En typisk Repræsentant for det 17. Aarhundredes Syn paa disse Lersorter bl. a. i medicinsk Henseende er Vlysses Aldrovandus Musævm metallicvm. Bonon. 1648. in Folio, pg. 262 ff. Et Hovedværk (med talrige Litteraturhenvisninger) fra en noget senere Tid er: Chr. Gottl. Ludwig: Terrae Mvsei regii Dresdensis. Leipzig. 1749. in Folio.

[6]) I Hjortens Hjerte findes en Forbening, hvilken man bl. a. i det 17. Aarhundrede tillagde stærke Lægedoms-Egenskaber. Se f. Ex. J. A. Graba: *Ελαφογραφία* sive cervi descriptio physvco-medico-chymica. Jenæ. 1667. 8°.

At et Medicament, der indeholdt saa mange sjældne og kostbare Sager, lige fra Guld, Silke og Ædelstene til Hjortehjerte-Ben og andet, maatte have kraftige Egenskaber, var Tiden overbevist om. Det hed sig, at det styrkede Hjærtet i alle Svaghedstilstande. Det beskytter mod Pestsygdomme, og hvis disse allerede har angrebet nogen, helbreder det Sygdommen" [1]), — samt andet mere af samme Art.

Et ligesaa berømt Pestmiddel, der ogsaa herhjemme benyttedes (hvorom senere) er Pulvis rubeus Pannonicus, der kunde have følgende Sammensætning [2]):

Rp. Boli Armeni cum aqua Rosarum & Acetosæ præparati vncias tres. Terræ Lemniæ veræ præp. vncias duas. Corallorum rubeorum præparatorum vnciam dimidiam. Corallorum alborum præp. drachmas sex. Lapidum pretiosorum scilicet Smaragdi, Rubini, Saphyri, Hyacinthi ana drachmas quatuor. Margarit. præpar. drach. quinque. Cinamomi electi drach. duas. Caryophyllorum drach. vnam. Seminis Acetosæ drach. duas. Corticum Citri. Santali albi, ana drachmam vnam semis. Santali rubri drachmas duas. Spodij præpar. drach. quinque. Rasuræ Eboris drachmas tres. Croci Orientalis drach. vnam, Vnicornu, aut eius loco, ossis de corde cerui drachmas quatuor. Foliorum auri purissimi numero quinquaginta.

Altsaa en lignende Sammensætning som den Confectio de Hyacintho havde. Egenskaberne var da ogsaa omtrent de samme: virksomt Middel mod Pest og smitsomme Sygdomme, — beskytter Hjærtet, — „et kongeligt Lægemiddel" [3]).

Men naar Resultatet ofte alligevel blev, at Pesten tog sine Ofre i Hobetal paa Trods af disse og andre kostelige Lægemidler, kunde de, som var Modstandere [4]) af de ædle Stenes Præparering blot ved Knusning og Findeling, hovere: Dér saa' man bedst, hvor unyttigt det var at give Patienterne knuste Ædelstene ind. Mangen belæst

---

[1]) Pharmacopoeia Augustana. 1622 in Folio. pag. 133: „pestiferos morbos præcauet, eosdemque iam factos expellit".

[2]) Pharmacop. August. 1622. pag. 113.

[3]) Pharmacopoeia Augustana. 1622. in Folio. pag. 113: „aduersus pestilentium febrium noxas, & contagiosorum ac venenatorum morborum adorsiones maximé potens est . . . cor à putridi vaporis aut humoris contaminatione tutum reddit. Medicamentum plane Regium".

[4]) Blandt disse kan nævnes: Zwelfer: Pharmacopoeia Augustana reformata . . . Roterodami. 1653. 8°. pag. 350. — samt Joh. R. Glauber: *Explicatio* oder Ausslegung über die Wohrten *Salomonis: in Herbis, Verbis, & Lapidibus Magna est Virtus.* Amsterd. 1663. 8°. pag. 56. Dette kun som Exempler.

Medicus har da sikkert sat Fingeren paa det Sted i den berømte van Helmonts Bog om Febre[1]), hvor det foragteligt hedder, at „pulveriserede Ædelstene gavner ikke mere end om pulveriseret Flint og Glas toges ind". Hvad kunde der fremføres herimod af dem, der holdt paa Pulveriseringen? Flint og Glas og deres Lige kunde jo næppe opløses af Laboratoriets kraftige Opløsningsmidler, end mindre da af Mavens og Tarmenes svage Safter. Unyttigt, ja maaske skadeligt, var det derfor at give Medicin, hvori pulveriserede Ædelstene fandtes; thi disse vilde uforandrede forlade Tarmkanalen. Og de vilde som Grus synke tilbunds i det „Kraft-Wasser und andere *liquores*", hvori de blandedes, „welches den Patienten nicht wenig grawen vervrsacht" [2]).

Og hvorledes — kunde Modstanderne af den almindeligt gængse Pulverisering af Ædelstene til medicinsk Brug fortsætte — hvorledes vilde man kunne forsvare at pulverisere disse haarde Legemer i de brugelige Messing- eller Sten-Mortere, som er langt blødere end Ædelstenene, og af hvilke der da løsrives en Del Partikler under Pulveriseringen, saa at Patienterne „für[2]) Perlein vnd Edelgestein / Marmelstein vnd Messing in den Leib bekompt / zur Widerbringung der Gesundheit", og følgelig bliver skammelig bedragne; thi hvad disse nævnte Urenheder formaar til Sundhedens Fremme, det vil jeg, slutter Rhumelius[2]), forebringe alle „auffrichtige vnpartheyische Hertzen darüber [zu] *judiciren*", — „vnd mein höchstes Gewissen hat mir kund gethan / ein solches nicht zu verschweigen".

— De, der holdt paa den simple Pulverisering, havde et og andet at sige til deres Forsvar. Nogle paastod at Ædelsten-Fragmenterne paavirkede „Archeus", dette mystiske Begreb, som Paracelsus[3]) havde indført og søgt at forklare billedligt som en Alchymist, der „wonet im Magen / welcher sein Instrument ist / darinn er kochet vnnd arbeitet". Denne „Archeus" kan, siger Schroeder[4]), de ædle

---

[1]) Van Helmont: Opera omnia. Francof. 1682. 4°. Sammen hermed er i det kgl. Bibl.'s Exemplar indbunden samme Forfs, Opuscula medica inaudita. ib. eod. De febribus. pag. 126: „Non plus proficiunt levigatæ gemmæ, quam si silices aut vitrum pulverata assumantur".

[2]) Johannes Pharamundus Rhumelius: Medicina spagyrica tripartita... Franckfurt. 1648. 8°. pag. 64.

[3]) Theophrastus Paracelsus: Erster Theil der Bücher vnd Schrifften. Durch Johannem Hvservm. Basel. 1589. 4°. pag. 28.

[4]) Vollständige und Nutzreiche Apotheke. Das ist: *D.* Johannis Schroederi Artsney-Schatz... Nürnberg. 1693. pag. 487.

Stenes Fragmenter „auff unterschiedene wunderbare Weise verändern / dass sie in Heilungen der Krankheiten bissweilen Wunder würcken“. Han mener, at Ædelstenpulveret virker, uden at opløses, „von weitem in den erzörnten / oder schlaffenden *Archeum* bloss / so zu reden / durch ihr Anschauen / Bestrahlung / oder Ausstreuung ihrer Kräfften“. Og Hoffmann[1]) gentager disse Ord, blot oversatte paa Latin.

Vilde man ikke tage sin Tilflugt til Archeus, hvis Existens og Virkninger var saa vanskelige eller umulige at faa rigtig Hold paa, kunde man med Robert Boyle[2]) formode, at den Temperaturforandring, som Ædelstenene blev udsat for, idet de kommer ind i Tarmkanalen, kunde gøre dem elektriske, hvormed de atter kunde paavirke Legemet. Han motiverer dette Forklaringsforsøg dermed, at han ejer en Diamant „som bliver elektrisk ikke alene ved Gnidning, men ogsaa ved svag Opvarmning“. Og forøvrigt — kunde man med samme Boyle fremføre til Forsvar for Brugen af Ædelstene i blot pulveriseret Tilstand — var det jo slet ikke ukendt blandt Læger, at et Medicament kunde virke uden at opløses i Maven. Hvem kendte ikke de saakaldte „pillulæ perpetuæ“, smaa Kugler af metallisk Antimon, der havde deres Navn deraf, at de, naar de var førte ud af Legemet med fæces „vaskes af nogle mere sparsommelige end appetitlige Mennesker og sluges flere Gange til samme Brug“ [3]).

Saaledes diskuteredes der om, hvordan de ædle Stene bedst skulde anvendes i Lægekunsten.

Men naar man ikke mente at kunne nøjes med at pulverisere disse Mineraler, hvorledes skulde de da anvendes? Svaret lyder: Man skal uddrage Stenenes „Tinctur“, deres „quinta Essentia“; man skal i det kemiske Laboratorium af de ædle Stene fremstille „Magisteria“ og lignende Præparater. „Smaragden hjælper mod Epilepsi,

---

[1]) Fridericus Hoffmannus: Clavis pharmacevtica Schroederiana... Halæ Saxon. 1687. 4°. pag. 151.

[2]) Robert Boyle: Specimen de gemmarvm origine et virtvtibvs... Genevæ. 1680. 4°. pag. 35: „Est enim mihi adamas, cujus facultas electrica excitatur non tantùm frictione, sed & languido gradu coloris adventitii...“.

[3]) Robert Boyle: Specimen de gemmar. orig. et virt. 1680. 4°. pag. 35: „... a quibusdam parcis potiùs quam delicatulis hominibus denuò lavantur pluribusque vicibus in pristinum usum degluti-untur —“.

ikke blot brugt indvendig, men ogsaa udvendig“, siger Hoffmann, — „men dens „Tinctur“ er endnu virksommere“[1]).

For at klarlægge, hvad man i det 17. Aarhundrede forstod ved Tinctur eller Quinta Essentia (Begreberne synes ikke at være meget forskellige), vil det være nødvendigt at gaa tilbage til det 16. Aarhundrede, da Paracelsus drog fra By til By i Strid med næsten alle, hæftig i Tale og Skrift, udarbejdende den lange Række Bøger, hvori gnistrende Vid staar Side om Side med taaget Tale, altid bringende noget nyt, aldrig ladende Læseren uinteresseret.

Det hedder her[1]): „*Quinta Essentia* ist allein die Tugent der dingen“. Og videre sammenlignes den med et meget bittert Stof, der kan gøre en stor Mængde Vand bittertsmagende: „Ein[2]) Gall / die da geschütt wirdt in ein Wasser / machet dasselbige alls bitter / so es schon tausent mal mehr ist / dann der Gallen“. „... Also soltu auch verstehen von der *Quinta Essentia*, das sie klein vnnd wenig ist / beherberget in eim Holtz / in eim Kraut / oder Stein“.

Og nærmere udvikles dette for de ædle Stenes Vedkommende[3]): „die *quinta essentia Corallorum* ist ein rothe Feiste / vnd das *Corpus* weiss. Der Smaragd ist ein griener Safft / vnd das *Corpus* weiss. Also auch von allen andern Steinen zu verstehen ist / dass sie jhr farben verlieren / vnd in derselben jhr ... *Proprietas* ligendt“.

Disse Anskuelser blev de herskende i vide Kredse, ogsaa i det 17. Aarhundrede. Zwelfer[4]) mener, at de ædle Stene kan være nyttige og anvendelige i Lægekunsten; „især hvis de paa rette Maade og ved et passende Opløsningsmiddel gøres til en Vædske“ [5]). Her kan da ikke godt tænkes paa andet end disse Mineralers quinta essentia, der er indesluttet i den haarde stenagtige Materie, hvoraf den skal frigøres for at kunne paavirke den Syges Legeme — eller, som Crollius[6]) udtrykker det: „die wahre Medicin [ist] in jhren

[1]) Fridericus Hoffmannus: Opus de methodo medendi... Lipsiæ. 1668. 4°. pag. 285: „Smaragdus... juvat in Epilepsiâ non solum internè, sed etiam externè ... Ejus Tinctura est efficacior“.

[2]) Sechster Theil der Bücher vnd Schrifften .... Paracelsi .... durch Joh. Hvservm. Basel. 1589. 4°. Decem libri Archidoxis. pag. 25.

[3]) Paracelsus l. c. pag. 27.

[4]) I. Zwelfer: Pharmacopoeia Augustana reformata ... Roterodami. 1653. 8°. pag. 350.

[5]) „præsertim si rite & debito suo *menstruo* in liquorem resoluti, (ægris propinentur).“

[6]) Osvaldus Crollius: Basilica chymica. Franckf. 1623. 4°. pag. 40.

Schalen / Matricen / Häusslin / Hülsen vnd andern Uberzug eingeschlossen / gleich wie die Mandeln vnd alle andere Kern / so jhre Schalen / Häutlin vnnd Hülsen haben". —

For saa vidt var alt i Orden, Theorien lød jo ogsaa meget forstaaelig. Men naar det nu i Praxis gjaldt om at faa uddraget denne kostelige quinta essentia, begyndte Vanskelighederne. Paracelsus selv havde udtalt sig meget ubestemt[1]): man skulde til Extractionen benytte „Acetum Radicis". Nogle[2]) udlagde dette som almindelig stærk Eddike[4]). Andre[3]) mente, at dette var en Misforstaaelse, og at man overhovedet ikke vidste, hvad Paracelsus kaldte „Acetum Radicis". Pudsigt nok fører dette til, at de, der holdt paa blot og bar Knusning af de ædle Stene til medicinsk Brug, og de, som holdt paa kemisk Præparering, syntes at kunne mødes i Forstaaelse, idet den meget fine Pulverisering vil „blotlægge Ædelstenenes Indvolde"[5]), hvor deres mærkelige Kræfter er spredte ud i de fineste Partikler, saaledes at disse Kræfter da vil kunne sættes i Virksomhed omtrent paa samme Maade som hvis man kendte et Opløsningsmiddel, der formaaede fuldt og helt at gennemtrænge Ædelstenene og derved uddrage disses quinta essentia, det egentlig virksomme, fineste Stof i disse.

Om disse Forsoningsforsøg har baaret nogen Frugt, er meget tvivlsomt. Jeg har ikke fundet disse Borchs Idéer optagne af nogen anden Forfatter.

Naar man ikke kunde faa Klarhed over, hvad den gamle Lærermester, Paracelsus, havde ment, var der jo ikke andet for end at udarbejde egne Methoder. Crollius[6]), og med ham andre, mente, at man maatte kunne uddrage quinta essentia ved Ildens Hjælp (durch die Hülffe dess *Vulcani*). Det laa jo saa nær at prøve dette

---

[1]) Sechster Theil der Bücher... Paracelsi, durch Joh. Hvservm. Basel. 1589. 4°. pag. 37.

[2]) Se: Guernerus Rolfincius: Diss. chemica tertia de margaritis. Jenæ. 1660. 4°. pag. 20 ff.

[3]) Til disse hører Ole Borch. *Se:* Hermetis, Ægyptiorum, et Chemicorum sapientia ab Hermanni Conringii animadversionibus vindicata per Olaum Borrichium. Hafn. 1674. 4°. pag. 324.

[4]) En Vejledning til Fremstilling af „Acetum radicatum" haves i: Osv. Crollius: Basilica chymica [1608]. 4°. pag. 167.

[5]) Olaus Borrichius: Hermetis... sapientia... 1674. pag. 324: „freqventissimâ partium triturâ viscera gemmarum qvodammodo recludamus".

[6]) Osv. Crollius: Basilica chymica. 1623. 4°. pag. 40.

Middel. Det kemiske Laboratorium var jo velforsynet med forskellige Ovne og Digler, der flittigt benyttedes. Mange andre Naturprodukter skulde ved Ildens Hjælp gøres brugelige som Medicin. Hvorfor saa ikke ogsaa de ædle Stene?

Fremgangsmaaden var i Principet: at knuse Ædelstenene fint og derpaa extrahere Tincturen. Men i Valget af Opløsningsmiddel afveg Forfatterne fra hinanden. Herhjemme mente Ole Borch[1]) at kunne uddrage de ædle Stenes Tinctur alene ved Hjælp af destilleret Vand, hvorom nærmere i det danske Afsnit af denne Bog. König[2]) angiver, dog kun paa anden Haand, at man kan uddrage den blaa Tinctur af Safiren og den grønne af Smaragden ved at digerere de nævnte Ædelstenes Pulver med „Spiritus Urinæ" (ɔ: Ammoniakvand?), og saaledes kunde der fortsættes.

Let var det ikke at finde det rette Extractionsmiddel. Kun én Gang er det lykkedes for en saa ivrig Forsker som Boyle[3]) at fremstille en Vædske, der kunde uddrage Granaters røde Tinctur, naar de overhældtes dermed. Men det var da ogsaa en Vædske, ikke mere ætsende end hvid Vin, hvorfor de, der saa' Forsøget, undredes saare herover. Skade kun at Fremstillingen af Extractionsvædsken var saa vanskelig, — undergivet allehaande Tilfældigheder[3]).

Ofte er de brave Kemikere utvivlsomt blevne narrede af farvede Kobberopløsninger, som de har anset for Ædelsten-Tincturer, muligvis ogsaa af andre farvede Vædsker, hidrørende fra Urenheder i de anvendte Reagenser. Navnlig naar Ædelstenene pulveriseredes i Kobber- eller Messingmortere, kunde Kobberpartikler let senere give farvede Opløsninger. Disse Fejlkilder nævnes ganske rigtigt

---

[1]) Olaus Borrichius: Prælectiones chemicæ i det kgl. Bibliothek Thottske Saml. 744. 4°. Blad 24 v, (upagineret).

[2]) Emanuel König: Regnum minerale... Basil. 1703. 4°. pag. 209: Rp. Harum [ɔ: Safir og Smaragd] Gemmarum pollinem, eique affunde spiritum urinæ solventem & digestioni committe, & post paucos dies extrahetur Tinctura ex Saphiro coerulea, Smaragdo autem viridis".

[2]) Robert Boyle: Specimen de gemmarvm origine... 1680. 4°. pag. 11: „...*Semel* tamen ego feci menstruum (dico *semel*, quia præparatio ejus adeò casibus, fortuitis est obnoxia, ut sæpius aberraverim) quod effusum in benè coloratos *granatos* non calcinatos, sed integros, brevi tempore condecorabatur serenâ, amoenaque tinctura, quod in admirationem trahebat peritissimos viros, quibus illud monstrabam, quia menstruum non erat magis corrosivum, quam vinum album".

flere Steder i det 17. Aarhundredes[1]) Skrifter. Boetius de Boot[2]) taler om den blaa Tinctur af Kobber, som kan faas med Ammoniak, og nævner udtrykkelig dette med Henblik paa Ædelsten-Tincturerne. Man vil ogsaa finde, at Barchusen[3]) i Aaret 1698 advarer mod de gængse Ædelsten-Tincturer, der efter hans Mening kun er Metalopløsninger, hidrørende fra den anvendte Kobbermorter.

Skulde der hos nogen være nogen Tvivl tilstede om Ædelsten-Tincturernes Ægthed og kraftige Egenskaber, var der andre højt ansete Præparater, som man mente at kunne fremstille af de ædle Stene i det kemiske Laboratorium. Der var de saakaldte „Magisteria", „Salia", „Olea" og andre Præparater.

Først vil det dog være paa sin Plads at oplyse, hvorledes man gik til Værks med den kemiske Præparering af ædle Stene i det 17. Aarhundredes Laboratorier, naar man vilde fremstille „Salte", „Olier" og lignende af disse Stene.

Crollius[4]) forklarer det omstændeligt. Ædelstenpulver „werden mit Schwefel *in igne Rotæ*[5]) vnd in verdeckten Tiegeln gebrennt / endlich die Tiegel allenthalben mit Kohlen bedeckt / der Schwefel abgewaschen / die gestossene Häfen mit gleich so viel gereignigten Salniter[6]) vermischt / in einem verdeckten Tiegel *in igne Rotæ* / dass sie fliessen / calciniert / das Saltz von dem Puluer von wegen dess

---

[1]) Det var forøvrigt ikke det 17. Aarhundredes Opdagelse, at Brugen af Kobberredskaber ved Præpareringen af Ædelstenene kunde medføre visse Ulemper. Allerede i 1538 advarer Aloisius Mundella (Epistolæ medicinales ... Basileæ. 1538. 8°. pag. 36—37) mod at knuse Smaragd og lign. i Kobberkar, da Pulveret herved bliver giftigt.

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 188.

[3]) J. C. Barchusen: Pyrosophia. Lugd. Bat. 1698. 4°. pag. 256.

[4]) Osv. Crollius: Basilica chymica. Franckf. 1623. 4°. pag. 158.

[5]) I Følge Barchusen: Pyrosophia. Lugd. Bat. 1698. 4°. pag. 57 er „ignis rotæ" Laboratoriets voldsomste Ild, hvormed man tilsidst opnaar Hvidglødhede. — Ernstingius (Nucleus totius medicinæ. Helmst. 1741. 4°. II pag. 177) har en ganske anden Forklaring: „*Ignis rotæ*, ein Rad-Feuer, Schmeltz-Feuer. Ist so man einen Tiegel oder ander Gefäss in Feuer setzet, und um selbiges rund herum ein Feuer machet".

[6]) Om Salniter her skal forstaas som kulsure Alkalier eller som Salpeter faar staa hen. — Om de gennem Tiderne vexlende Betydninger af Ordet Salniter kan efterses: Johann Beckmann: Beyträge zur Geschichte der Erfindungen. Bd. 5. Leipzig. 1805. pag. 511 ff (Heri dog mest Oplysninger om Oldtidens „Salniter".).

corrodiern / mit warmem Wasser abgewaschen / nochmals zu dem edulcorierten[1]) Puluer das *menstruum Terebinthinatum* hinzugiessen. Die ersten Stunden alles fleissig auffgerühret / damit die Materi nicht zu einem Stein werde / vnd also werden sie rosoluiert. Das *menstruum* aber zeucht man hernach in einem *Alembiec*[2]) herab / läst das auff dem Boden liegende Saltz etlich mal dulcoriern / jmmerdar mit destilliertem Wasser filtriern vnd euaporiern".

Det saaledes fremstillede „Salt" skal man stille „auff einem Marmor in einen Keller . . . / damit es in ein Wasser werde rosoluiert". — Hvad der bliver tilbage paa Bunden af Glasset, kan atter brændes med Svovl og behandles som ovenfor skildret „zu fernerer Extraction dess Saltzes".

Man havde saaledes et „Ædelsten-Salt", hvis kraftige Egenskaber roses i høje Toner. Et hvilket som helst medicinsk eller pharmacologisk Værk fra det 17. Aarhundrede vil vise dette.[3])

Det samme gælder de Ædelsten-Præparater, som gik under Navn af „Essentiæ" og „Oleæ", og hvormed man kun synes at forstaa mere eller mindre koncentrerede Opløsninger af „Saltene"[4]) (idet disse var henflydende).

Iøvrigt var det, som allerede nævnt, ofte vanskeligt af faa fastslaaet, hvad der skulde forstaas ved de forskellige Betegnelser. Navnlig synes „Sal" og „Magisterium" af nogle[5]) at være brugt som Synonymer for et Pulver, fremstillet af Ædelstene. Men til andre Tider[6]), maaske oftest, skelnes der mellem „Sal" og „Magi-

---

[1]) ɔ: udvadskede.

[2]) En Art Destillérkolbe.

[3]) For dog at henvise til ét typisk Værk vælger jeg Philippus Grülingius Florilegivm Hippocratico-Galenico-chymicum novum. Lips. 1644. 4° (pag. 247 & passim), som har en vis Interesse for os Danske, idet den danske Læge Ahs. Payngk har benyttet denne Bog (Universitetsbibliothekets Exemplar). — Hvad Grüling her kalder „Magisteria" af Ædelstene er ganske det samme som Croll's „Salia" (Sml. Grüling l. c. pag. 248 nederst.). — Nomenclaturen synes i det hele taget noget vaklende.

[4]) Saaledes i: Grüling: Florilegium . . . 1644. 4°. pag. 244—45: „Oleum Perlarum". — Sml. Johs. Schröder: Pharmacopoeia medico-chymica. Francof. 1669. 4°. pag. 326: „Sal Gemmarum optimè solutionibus ac coagulationibus purificatum reponitur in cellam supra marmoream tabulam, ut liquescat". Herved faas „Oleum Gemmarum".

[5]) Saaledes Grüling l. c. pag. 247: De Lapidum quinque pretiosorum Magisteriis seu Salibus".

[6]) Saaledes i: Johs. Schröder l. c. pag. 326.

sterium", saaledes at det første betegner Ædelstenpulveret, der faas ved „Brænding" med Svovl o. a., paafølgende Udvaskning og Tørring som skildret foran efter Crollius, medens „Magisterium" faas som et fint Pulver ved Udfældning af en Ædelstenopløsning, f. Ex. en Perle-Opløsning i sur Vædske[1]).

Var der en standende Strid mellem dem, der mente, at Ædelstenene blot skulde pulveriseres for at kunne bruges som Lægemidler, og paa den anden Side dem, der mente, at dette var idel Daarskab, og at en kemisk Præparation var nødvendig, — saa var der heller ikke mellem disse sidste indbyrdes fuld Enighed om, hvorledes Maalet skulde naas. I det foregaaende er udførligt citeret, hvorledes en i Datiden anset Kemiker som Oswald. Crollius tænkte sig at kunne præparere de ædle Stene. Men omtrent ved samme Tid taler Grüling[2]) om „visse saakaldte Kemikere", der smelter Ædelstene og Perler med „Nitrum", derefter opløser dette Salt i Vand og saa giver dette ud for „Olea Perlarum" etc. Disse Mennesker ser Grüling med stor Foragt paa: „Vogt dig for den Slags Olie; for det meste vil du nemlig i den faa kun lidt af Ædelstene og Perler, men meget af „nitrosa substantia".[3]) — Det er sagtens af Skræk for denne sidste, at samme Forfatter udelader „Nitrum" ved Fremstillingen af Ædelstenpræparater og kun smelter Ædelstenene med Svovl[4]).

Men end ikke Behandlingen med Svovl gik fri for Kritik. Høg over Høg! — Van Helmont[5]), hvis Mening ikke var uden Vægt, siger rent ud, at man kan slet ikke fremstille Salte af Ædelstene ved „Afbrænding" med Svovl og videre Behandling: „Denn die Edelgesteine / wenn sie mit Schwefel gebrandt werden / nehmen den *Spiritum Sulphuris* an / und gleichsam / so zu reden / in ihren Schoos / aus welchem sie ein falches Saltz concipiren".

Saa delte var Meningerne om, hvorledes man bedst skulde præ-

---

[1]) Schröder l. c. pag. 343.

[2]) Grülingius: Florilegivm ... Lipsiæ. 1644. 4°. pag. 245: „Quidam Pseudo-Spagyrici".

[3]) Sammesteds: „Sed cave tibi ab isto oleo: plerunqve enim parum Gemmæ vel Perlarum, multum vero nitrosæ substantiæ accipies".

[4]) Grülingius l. c. pag 248.

[5]) Her citeret efter Johs. Schroeder: Vollständige und Nutzreiche Apotheke ... Nürnberg. 1693. in Folio. pag. 487.

parere de ædle Stene i det kemiske Laboratorium, naar man vilde anvende dem til Lægedom for Syge. Det har ikke været nogen let Sag for det 17. Aarhundredes Læger at vælge, hvad der syntes dem at bære størst Sandhedspræg. Imidlertid — vælges maatte der. Saa har man vel prøvet sig frem med de Præparater, der syntes mest tiltalende. Ofte har man ment at opnaa gode Resultater med dette eller hint Medicament, hvori præparerede Ædelstene indgik. Paa denne Maade har man famlet sig frem i Mørket. Der var ikke Vej eller banet Sti, ingen faste Holdepunkter, kun den usikre Erfaring. Og igennem skulde man. Sot og Syge og alskens Plager laa jo, da som nu, over Menneskeheden. Det var nok værd at prøve, hvad Lægedom den gode Gud havde nedlagt ogsaa i de ædle Stene, der dannedes i Jordens Skød eller paa vidunderlige Maader i giftige Dyr og Dyr fra fjærne Riger. Der gik jo Ry fra Land til Land af disse Medicamenters vidunderlige Egenskaber. Naar Pesten stod for Døren, prøvedes alt. Den haabløst Syge, hvem Livet endnu er kært, tror det utroligste om ny og kostbar Medicin.

Der var ikke anden Vej, syntes det, end at granske de Lærdes Skrifter og at prøve disses Raad hid og did, som det nu bedst kunde falde. Bøger var der nok af. Raad for Sygdom ligesaa. Mere end én Ædelstenmedicin rostes i saa høje Toner for sine særdeles kraftige Virkninger, at om blot Halvdelen deraf var sandt, syntes der knap at kunne existere Sygdom paa Jorden mere. Theoretisk Begrundelse laa der ogsaa bagved — i hvert Fald til Dels. Men hvor højt end Lovprisningen udbasuneredes, blev Resultatet sikkert kun magert. Smitsomme Sygdomme gik deres Sejersgang. Døden tog sin rige Høst.

Naar da alt var prøvet, men forgæves, og Døden havde sejret igen, kunde man ikke bebrejde den lærde Læge noget. Han veg jo kun for sin Overmand.

Værdigt og stort i al sin Ydmyghed har Thomas Bartholin[1]) givet sit Syn paa dette Spørgsmaal Ord til Trøst for en sørgende Enke: „Vi ere jo intet andet end Naturens Tienere / giører saa viit vi formaar / intet imod Naturen / og naar vi effter den udi saa lang Tiid aff de beste *Medicis* forsøgte *Methodo* eller Rette-Snor / staar

[1]) Th. Bartholinus: Trøste-Breff / Til Sin Hierte kiere oc höybedröfvede Syster Anna Catharina Müllers S. *D. Caspari Bartholini* Efterlefverske. Kbh. 1673. 8°. pag. 38 (Findes i det kgl. Bibl. indb. bag i: Jens J. Munck: En Eenlig Enckis Sörge- oc Trøste-Stand ... Kbh. 1673. 8°.).

Siugdommen imod det beste vi kand og forstaar / og kunde dog intet udrette / da faar vi bucke for den som sterckere er / kysse Haanden / og lade GUD og Naturen deris Villie . . ."

Granske og prøve. Det var Vejen, ogsaa for Ædelstenmedicinens Vedkommende. I det følgende skal da fremføres forskellige af de Apotheker-Præparater, som det 17. Aarhundredes Læge maatte møde paa sin Vej gennem Bøgerne, og som det kunde blive hans Pligt at prøve. Kun et beskedent Udvalg kan her blive Tale om.

Jeg vil begynde med Præparater, hvori de Mineraler, som nu kaldes egentlige Ædelstene, var det vigtigste, og hvor man kun præparerede disse ved Knusning til fint Pulver.

Sammensætningen af den berømte Confectio de Hyacintho er allerede omtalt. Dette Lægemiddels Ry var stort i hele Europa. Exempelvis beretter Ole Borch[1]), at det (og andre Ædelsten-Medicamenter) „bruges overordentlig meget i hele Europa", og det med Held (salutari experimento). — Brugen her i Danmark vil senere paa sit Sted blive omtalt.

Blandt de ret talrige andre, stærkt sammensatte Medicamenter, hvori egentlige Ædelstene indgik vistnok i blot knust Tilstand, skal her endnu kun nævnes et, valgt frem af en i det 17. Aarhundrede anset Bog: Mynsicht's Thesaurus[2]):

Rotulæ Smaragdinæ.

Rp. Smaragd. præp. Drach. ij. Corn. Alcis spagyricè[3]) calc. Drach. js. Sem. Pæoniæ maris decrescente Luna collect. Citri excort. ana Drach. j. Rad. Diptami alb. Gran. Chermes. Galangæ min. Croci orient. præp. Cubebarum. Visci quercin. ana Drach. s. Mag. Perlar. or. Corallor. rub.

---

[1]) Olaus Borrichius: Hermetis, Ægyptiorum et Chemicorum sapientia . . Hafn. 1674. 4°. pag. 321: „. . . ad usum freqventissimum totâ nunc Europâ vocentur . . .".

[2]) Hadrianus à Mynsicht: Thesaurus et armamentarium medico-chymicum. Francof. 1675. 8°. pag. 156.

[3]) Fremgangsmaaden ved den „spagyriske Calcination" var (efter Mynsicht l. c. pag. 95.) at ophænge Elsdyrs (og andre Dyrs) Takker i Halsen paa en Kolbe med kogende Vand. Man opnaar herved „jucundo et miro modo", at gøre dem hvide og skøre. — Senere erstattedes dog denne Fremgangsmaade med en simpel Kogning: B. L. Tralles: Virivm qvae terreis remediis gratis hactenvs adscriptae svnt Examen . . Vratislaviae & Lips. 1740. 4°. pag. 8.

Hyacinth. præp. ana Scr. j. Ol. Succini alb. rectif. Nuc. Moscat. Macis. Cinamomi. ana Scr.s. Roris marin. Lavendulæ. ana Gut. iiij Sacchari albiss. in aqua Apoplect. & Epileptica nost[1]. ana dissolut. Unc. xvj. Misc. & fiant s. a. Rotulæ.

Om dette Medicaments Virkninger siger Mynsicht[2], at det „vidunderligt beskytter mod Apoplexi, Epilepsi, Lammelse o. s. v." Endvidere, at det „skærper Hukommelsen og Sanserne". „Styrker Hovedet" m. m. Derfor er det meget bekvemt at bruge for alle Mennesker med aandelig Beskæftigelse, „hvilke Mennesker ved stadige Spekulationer og mangeartede Bekymringer paa farlig Maade svækker Sjælens Evner".

Saa lovende lød Omtalen af et af de Lægemidler, hvortil man i det 17. Aarhundrede maatte prøve paa at tage Standpunkt. Maaske lyder det nu noget pralende. Dengang ikke. At det nævnte er fremført i god Tro, derom har vi ingen Ret til at tvivle. At Mynsichts Navn dengang var meget bekendt, er uomtvisteligt. Alene dette er nok til, at Lægemidlet blev brugt.

De, der holdt paa den kemiske Præparering af Ædelstenene som absolut nødvendig, havde ikke mindre mærkelige Ting at fremføre.

Det hedder hos Boetius de Boot[3] om „Sal Sapphiri", fremstillet ved at „afbrænde" Safirer med Svovl, udvaske med destilleret Vand og Vinaand gentagne Gange og iøvrigt behandle Ædelstenen omtrent som foran skildret efter Crollius, — at dette Præparat har langt kraftigere Egenskaber end det raa Safir-Pulver, hvilket ikke vil sige saa lidt, da dette er et udmærket hjærtestyrkende Middel, gavnligt at bruge mod Pest, ondartede Febre og al Gift osv. osv.

Holdt man ikke af de mere grove Pulvere, var man, efter Datidens Formening, i Stand til at fremstille flydende Lægemidler, hvori de ædle Stenes kraftige Egenskaber var indeholdte. Man kunde

---

[1]) Mynsichts Aqua epileptica og Aqua apoplectica tilberedtes af Vin, ved Hjælp af hvilken en Mængde forskellige Plantestoffer extraheredes. Derefter destilleredes. (l. c. pag. 286—89).

[2]) Mynsicht l. c. pag. 157: „Miraculosè ab Apoplexia, Epilepsia, Paralysi, &c præservant... Memoriam & sensus acuunt. Caput confortant.... Literatos omnes meditationibus continuis curisque variis facultates animales, periculosè debilitantes, maximè juvant...".

[3]) Boetius de Boot: Gemmar. & lap. hist. 1647. 8°. pag. 185.

med König[1]) bruge følgende Fremgangsmaade: „Ædelstenpulver skal gentagne Gange fugtes med en flygtig Vædske, fremstillet af Majmaaneds Dug. Derefter kan der gennem Retorten afdestilleres en Olie af vidunderlig Virkning“. „Og“, tilføjer König, „fremfor de øvrige Methoder foretrækker jeg nu denne[2]). — Hvori forøvrigt de „vidunderlige Virkninger“ bestaar, faar man ikke at vide. Men man tager næppe meget fejl, naar man antager, at det var noget med at „styrke Hjertet“ og derved modstaa alle „giftige Sygdomme“.

Her vil det være paa sin Plads at meddele noget om Dug, der nævntes som benyttet ved Ædelstenenes Præparering.

Om denne Vædske havde man i det 17. Aarhundrede de for en Nutidslæser mærkeligste Anskuelser. Jeg vil slet ikke tale om, at Caspar Bartholin[3]) siger, at der undertiden avles Orme af Duggen, meget skadelige for Urter og Træer. Noget saadant kunde vel dengang ikke vække større Forbavselse. Tiden troede jo fuldt og fast paa Generatio æquivoca. Naar herhjemme den lærde Biskop Jersin[4]) kunde henvise til den hellige Skrift, hvor man hører om „Støfuen / som ligger paa Jorden / oc er icke andet end Støff / er uden Liff oc Rørelse / den blifuer til lefuendis Luuss / som bider oc plager Troldkarlene ..“, saa kunde det vel ogsaa være sandt, saaledes som Caspar Bartholin mente det, at Duggen af og til avlede skadelige Orme, — maaske naar Gud vilde straffe den syndige Menneskehed.

Meget mærkelige maatte man derimod kalde de Lægedoms-Evner, som Duggen mentes at have.

„Wer blöde Augen hat“, siger Matthæus Martinus[5]) „der samble zwischen Ostern und Pfingsten den Taw / der auff den Fen-

[1]) Emanuel König: Regnum minerale. Basil. 1703. 4°. pag. 209: „Aliis pro arcano communicatum, gemmarum pulverem sæpius spiritu roris majalis irrorandum esse, ex quo postea per retortam pelli possit Oleum miræ virtutis...“ [Ordene „spiritu“ og „retortam“ var betegnede ved gammeldags kemiske Tegn.].

[2]) Emanuel König: Regnum minerale. Basil. 1703. 4°. pag. 209: „...qui modus reliquis nobis præfertur“.

[3]) Casp. Bartholinus: Systema physicum. Hafn. 1628. 8°. Blad 192r: „aliqvando ex talis rore generantur vermiculi plantis arboribusqve admodum noxii“.

[4]) Jens Dinnyssøn Jersin: Om Miracler / Tegn oc Obenbaringer. Kiøbenhaffn. 1631. Biiij v.

[5]) Matth. Martini: Armer Krancken-Rath. Franckf. a. M. & Leipzig. 1676. 8°. pag. 182.

ckel steht / und thu es in die Augen / es ist ein herrlich Mittel". — Og Hannemann[1]) har beskreven en af ham selv opfunden Methode til af Majmaaneds Dug at fremstille en „Spiritus", der havde fortræffelige medicinske Egenskaber[2]).

Naar man yderligere hører, at nogle[3]) mente, at Duggen indeholdt „einen Schwefel / welche das Silber in Gold *tingiret*" [ɔ: forvandler Sølv til Guld], — desværre dog „nur von auswendig", da kan det egentlig ikke undre at høre, hvilke Forventninger man éngang stillede til Behandlingen af visse ædle Stene med Dug, naar blot denne Vædske var indsamlet paa den rette Aars- og Dags-Tid og med de rette Instrumenter[4]).

Ogsaa de Stene, der ofte gik under Navn af lapides pretiosi maiores, kunde ad kemisk Vej præpareres til Lægemidler.

Dette gælder saaledes Bjærgkrystallen, der i præpareret Tilstand mentes at være af Virkning ved Sten-Lidelser, at kunne forøge Mælkemængden hos Diegivende, og andet mere.

Et Exempel paa, hvorledes Bjærgkrystal skulde præpareres for at benyttes mod Sten-Lidelser, kan ses hos König[5]). Det hedder

---

[1]) *Se:* Nova literaria maris balthici. 1701. 4°. pag. 86 ff.

[2]) Fr. Hoffmann: Clavis pharmaceutica Schroederiana. Halæ Sax. 1687. 4°. pag. 142 ff. nævner en Del andre Forff., der skriver om Duggens medicinske Egenskaber. Ogsaa det lærde engelske Videnskabernes Selskab beskæftiger sig med fysiske og kemiske Undersøgelser over Duggen, dog uden at omtale dens mulige medicinske eller pharmaceutiske Anvendelse (Acta Philosophica Societatis Regiæ in Anglia. Mensis Maji 1665. Amstelod. 1674. pag. 55). Sml. ogsaa Johannes Nardius: De rore disqvisitio physica. Florentiæ. 1642. 4°.

[3]) Johs. Schroeder: Artzney-Schatz. Nürnb. 1693. in Folio. pag. 475. Her er maaske Stedet at minde om, at dog ikke alle Kemikere i det 17. Aarh. var enige om, at Maj-Duggen kunde saadan uden videre bruges, eller at en „Spiritus" let kunde destilleres deraf. Ole Borch mener, at Duggen først skal henstaa i et Glas og raadne, før man kan afdestillere dens „pars spirituosa" (Haandskrift i det kgl. Bibl. i København: Gl. kgl. Saml. Nr. 1721. 4°. Bl. 59r, upagin.).

[4]) Johs. Schroeder l. c. siger, at Duggen skal samles: „in Meyen und Anfang des Brachmonats / vor Aufgang der Sonnen / im Zunehmen des Monds / wann es etliche Tag nicht geregnet / mit gläsern *Instrument*en / und nicht mit leinen Tüchern —".

[5]) E. König: Regnum minerale. Basil. 1703. 4°. pag. 222: Rp. crystall. mont. puriss. salis comm. a. q. s. pulveris. subtilis. & inde crucibulo

her, at ren Bjærgkrystal skal sammen med almindeligt Salt i fint pulveriseret Tilstand glødes 12 Timer stærkt i en Digel med Laag, derpaa skal det hele opløses i Regnvand, filtreres og inddampes til Honnings Konsistens. Til én Unze heraf sættes 20 Unzer fransk eller rhinsk Vin, hvorefter der i 3 Dage digereres paa Sandbad under Omrystning og sluttelig Filtrering. Da er Lægemidlet færdigt. König kalder det udmærket mod Nyresmerter og til at uddrive Blæresten [1]).

Man kunde maaske tro, at denne omstændelige Præparering var noget enestaaende, som kun König betjente sig af og ansaa for nødvendigt. Dette er imidlertid ikke Tilfældet. Andre Forfattere angiver lignende Fremgangsmaader. Exempelvis findes en saadan, der ligner den ovenanførte meget, hos Glaser [2]), som var „Apothiquaire ordinaire du Roy“ midt i det 17. Aarhundrede.

Det her omtalte Middel mod Stensmerter er ingenlunde det eneste, man kendte. Tværtimod indeholder Datidens trykte og skrevne Bøger et Utal af Midler mod denne Lidelse. Det vedrører ikke Sagen at gaa nærmere ind herpaa. Kun skal endnu nævnes, at ligesom Lapis nephriticus ansaas for meget virksom til at uddrive Nyre- og Blæresten, naar man bar den udvendig paa Legemet, saaledes mente man ogsaa, at denne Sten kunde benyttes indvendig i kemisk præpareret Tilstand. Saaledes [3]) kunde en „Liquor nephriticus“ tilberedes ved at behandle fint pulveriseret Nephrit med Saltsyre („spiritus salis“) gentagne Gange i nogle Dage i Varmen. Decantere. Destillere Opløsningen, indtil al Vædske er gaaet bort, og der er en haard Masse tilbage i Kolben. Denne Masse skal udtages og sættes paa et fugtigt Sted, saa at den bliver henflydende. Destilleres atter gentagne Gange og stilles atter hen, nu paa et koldt Sted. Sluttelig udvaskes Massen med Spiritus vini, og da først er den færdig til Brug.

---

candefacto cum operculo detineatur in calore vehementi per xij horas pòst materiam calcina, dissolve aqvâ pluviâ, solutionem hanc filtra & coagula ad consist. mellis, hujus Rp. unciam j cui affund. Vini Gall. vel Rhenan. uncias xx. digere in arena spatio 3. dier. singulis diebus bis terve agita, filtra & usui serva“ [De gammeldags kemiske Tegn er opløste.].

[1]) König l. c.: „In Dolore nephritico & calculo vesicæ expellendo egregia sequens Crystalli præparatio ...“.

[2]) Christophle Glaser: Traité de la chymie. Paris. 1663. 8°. pag. 240 ff.

[3]) Fridericus Hoffmannus: Clavis pharmacevtica Schroederiana... Halæ Saxon. 1687. 4°. pag. 154.

Ogsaa de øvrige lapides pretiosi maiores præpareredes kemisk til indvendig Brug. Da imidlertid Methoderne er ganske analoge med de omtalte, skal her ikke gaas nærmere ind derpaa.

Derimod skal Præpareringen af Perler og Koraller omtales noget udførligere, da disse „ædle Stene“ og deres Præparater hører til de i det 17. Aarhundrede allermest benyttede mod forskellige Sygdomme, hvor det formentlig gjaldt om at styrke de synkende Kræfter. „Perle-Pulvere“ og „Perle-Vand“ samt den ligesaa berømte som omdisputerede „Tinctura corallorum“ nævnes atter og atter som god Medicin og har derfor en ikke ringe kulturhistorisk Interesse.

Hvorledes Perlerne bedst og rigtigst skulde behandles for at kunne bruges i Lægekunsten, var det vanskeligt at faa Besked om. „Anvisninger til at fremstille Perlevand er der lige saa mange af som Forfattere“, siger Camerarius[1]), og det ikke med Urette. Hvis man ikke vilde nøjes med at benytte Perlerne blot i fint pulveriseret Tilstand, bestod Præparationsmethoderne[2]) i at opløse Perlerne i forskellige sure Vædsker, heraf ved Inddampning eller Fældning atter skaffe sig et „Salt“ eller »Magisterium“ i fast Form, og heraf udvadske vedhængende Rester af den sure Vædske. Man kunde da, med Schröder[3]) kalde det „Sal perlarum“, naar det var tilvejebragt af den sure Perle-Opløsning ved Inddampning; men „Magisterium Perlarum“, naar det var fremstillet ved Fældning.

Navnlig i Valget af den formentlig bedste Opløsningsvædske herskede der imidlertid ret stor Usikkerhed. Man kunde, siger Crollius[4]), benytte „Spiritus vitrioli“[5]), eller „den rectificierten *spiritum* dess Frantzosenholtz“[6]), „das Wasser der Heuwschrecken“, eller „[das Wasser] des jungen vnd zahrten Eychen-Laubs“, hvis man ikke vilde vælge det simpleste og efter hans Mening bedste: destil-

---

[1]) Camerarius i et Brev, dateret Nürnberg. 11. Jan. [1597?]. *Trykt i*: Hornung: Cista medica. Noribergæ. 1626. 4°. pag. 249: „Aqvæ perlarum descriptiones tot sunt, quot autores“.

[2]) Se f. Ex. Johannes Schröderus: Pharmacopoeia medico-chymica sive Thesaurus pharmacologicus. Francof. 1669. 4°. pag. 342 ff.

[3]) l. c. pag. 343.

[4]) Osvaldus Crollius: Basilica chymica. Franckf. 1623. 4°. pag. 154.

[5]) Svovlsyre.

[6]) Et eddikesyreholdigt (?) Destillat af Lignum Guajaci. Dette Træ brugtes mod Syphilis, eller, som Navnet dengang ofte var: „Frantzoser“. Deraf Træsortens Navn.

leret Eddike. Ogsaa sure Frugters Saft kunde benyttes[1]): Citronsaft, Berberis- og lignende Frugters Saft.

Perle-Salt, fremstillet ved Inddampning til Tørhed af en sur Opløsning af Perler, kalder Crollius[2]): „die aller edelste Hertz-Artzney", og siger, at det „kompt dem *Auro potabili*[3]) in der Temperatur vnd Würckung am aller nächsten". Dette vilde ikke sige saa lidt. Saltets fortræffelige Egenskaber opregnes i 16 Punkter: „Dienet erstlich zu allen Contracturn / Nachlassung der Nerven / gefährliche Krampff vnd wüten des Hirns. 2. Erhelt den gantzen Leib gesund / hilfft dem schwachen vnd Krancken wiederumb auff . . ." osv. osv.[4])

Det var iøvrigt ikke almindeligt at bruge Perle-Saltet alene.[5]) Meget ofte blandedes dette med andre Pulvere: Plantedele, andre Ædelstene osv. Der findes rundt om i Datidens Litteratur[6]) talrige Recepter, som viser dette. Nogle vil der blive Lejlighed til at fremdrage i de følgende Kapitler.

Maaske endnu oftere brugte end Perlerne var Korallerne. Det maatte jo være saaledes paa Grund af den billigere Pris. Og man forstaar saa godt, at disse ædle Stene var et yndet Lægemiddel, hvis

---

[1]) Johannes Schröder: Pharmacopoeia medico-chymica. Francof. 1669. 4°. pag. 342 ff. Iøvrigt omtaler ethvert pharmacologisk Værk fra det 17. Aarhuudrede dette.

[2]) Crollius: Basilica chym. 1623. 4°. l. c. pag. 154.

[3]) Aurum potabile, det „drikkelige Guld" formodedes at være et meget kraftigt Lægemiddel. Men det var omstridt, hvorvidt dette Præparat nogensinde virkelig var fremstillet. Talrige Oplysninger om Guldets medicinske Anvendelse findes i: G. Rolfincius: Diss. chimica quarta de metallis perfectis auro & argento. Jenæ. 1660. 4°, samt i: Caspar Amthor: Chrysoscopion seu Aurologium. Jenæ. 1632. 4°.

[4]) Grüling finder saa stort Behag i disse Udtalelser om Perle-Saltets Egenskaber, at han aftrykker samtlige 16 § uden Kilde-Angivelse (Florilegium hippocratico-galenico-chym. Lips. 1644. 4°. pag. 243.).

[5]) Dog havde man et yndet Lægemiddel: „Manus Christi perlatæ", hvori Perlerne var det vigtigste. Det bestod iøvrigt af Sukker, der opløstes i Rosenvand og formedes til smaa Tabletter. (Se f. Ex. Pharmacopoeia Augustana. 1622. in Folio. pag. 148.). Dog var dette Lægemiddels Sammensætning ikke konstant. Af og til indgik heri ogsaa Magisterium Corallorum m. m. Se f. Ex. Ph. Grülingius Florilegium. Lips. 1644. 4°. pag. 232.

[6]) Nogle kan f. Ex. findes i: G. Rolfincius: Diss. chimica tertia de margaritis. Jenæ. 1660. 4°.

man i det 17. Aarhundrede har troet blot noget af, hvad der paastodes om navnlig de røde Korallers Egenskaber.

„Die rothen Corallen“, siger Khunrath[1]), „hatt GOtt der HERR / mit grossen krefftigen tugenden begabet“.

„Efter min Mening“, udbryder Gans[2]) begejstret, „overgaar Korallerne alle Ædelstene ved næsten guddommelige Egenskaber. Ja, jeg foretrækker dem ikke blot for Ædelstenene, men fremfor alle Urter tillige“. „Jeg indrømmer, at Bezoar-Stenen, Perlerne, Enhjørningshornet, Hjortetakker og andet af den Slags har kraftig Virkning, men der vil ikke kunne paavises noget Lægemiddel, som kan sammenlignes med Korallerne med Hensyn til Kræfternes Mængde og Fortrinlighed . . .“ Dog er der nogen Forskel mellem de røde og de hvide Koraller. — Samme Forfatter opregner[3]) alle de Sygdomme, mod hvilke han mente, at Koral-Medicin med Held kunde anvendes. Det fylder i hans Bog over et halvhundrede (ganske vist smaa) Oktavsider, og Listen omspænder de mest forskelligartede Sygdomme ligefra Apoplexi og Epilepsi til Øjensygdomme, Næseblod, Lungesygdomme, Dysenteri og Indvoldsorme, for ikke at tale om, at man ved Hjælp af et meget sammensat Koral-Medicament havde kunnet helbrede Sygdomme, der var paaførte ved Trolddom. Gans erindrer en Læge, for hvem noget saadant lykkedes.[4])

De nævnte Forfattere staar ikke ene. Ved at fordybe sig i det 17. Aarhundredes Litteratur vil man finde ganske tilsvarende Idéer ogsaa i andre Bøger. Mange er maaske ikke slet saa begejstrede; men der tvivles ikke om, at Korallerne er anvendelige som Lægemidler. Ogsaa det følgende vil vise dette.

Hvad Præpareringsmethoderne[5]) angaar, saa gælder der for Korallerne det samme som for Perlerne: man kunde nøjes med en

---

[1]) Conrad Khunrath: Medulla destillatoria et medica tertium aucta & renovata . . . Hamburg. 1605. 4°. pag. 207.

[2]) J. L. Gansius: Coralliorvm historia. Editio nova. Francof. 1669. 8°. pag. 122—123: „Me judice, coralium propè divinis viribus omnes gemmas superat. Nec gemmis tantum, sed cunctis etiam herbis mihi præferendum videtur . . . Fateor lapidem *Bezoar, margaritas, unicornu, cornu cervi* & alia ejusmodi genera eximiæ potestatis esse, sed remedium nullum ostendi poterit, quod multitudine & præstantiâ virium cum coraliis comparari possit . . .“.

[3]) Gansius l. c. pag. 122—180.

[4]) Gansius l. c. pag. 178.

[5]) Her kan kun blive Tale om at henvise til et enkelt typisk Værk f. Ex. J. Schröder: Pharmacopoeia medico-chymica. Francof. 1669. 4°. p. 332 ff.

Pulverisering, eller man kunde fremstille „Salte“ og „Magisterier“ ved at opløse Korallerne i sure Vædsker og derpaa inddampe eller udfælde. „Magisterium Corallorum“ hører til de allerhyppigst figurerende Præparater. Ogsaa andre Methoder nævnes, men kan forbigaas her. Det allerædleste Koral-Lægemiddel, — det som Skarer af Kemikere har stræbt efter at fremstille, og som mentes at være saa kraftigt, at nogle faa Draaber kunde helbrede farlige Sygdomme, — det var „Tinctura Corallorum“.

Stisser[1]) fortæller paa sin naive Maade om de røde Korallers smukke Farve, „der fryder vort Øje og vidner om store medicinske Egenskaber“. Kunde man blot faa uddraget den Farve, bragt den i Opløsning, da havde man et udmærket Lægemiddel; men dette var ikke let. Ganske vist var der ingen Mangel paa Angivelser[2]) af, hvorledes man kunde uddrage den røde Farve af Korallerne til medicinsk Brug; men ingen af disse Tincturer, finder Stisser, er den rette. Han slaar sig da til Taals med Koral-Pulver, der ogsaa er godt mod alskens Sygdomme, og overlader til Fremtiden at extrahere Tincturen af de røde Koraller.

Som det gik denne Mand, er det ogsaa gaaet andre i det 17. Aarhundrede. Poterius[3]) har prøvet og vraget alle de til Fremstilling af Tinctura Corallorum anbefalede Methoder: „Nogle er tilfredse med Pulverisering alene, hvorefter der flere Gange hældes almindeligt Vand over Pulveret. Andre overhælder dette med Ege-Vand, Enebær-Vand og lignende. Der er ogsaa dem, der tror, at den [Tincturen] kan fremstilles ved lang Extrahering med Vinaand; men alt dette duer ikke“.

---

[1]) Johannes Andreas Stisser: Actorum Laboratorii chemici . . . specimen tertium. Helmestadi. 1698. 4°. B3r: Cap. III: „Grata illa Coralliorum rubedo, visum nostrum mire oblectans & virtutes medicas insignes arguens“.

[2]) Saaledes hedder det i: Pharmacopoeia Augustana reformata et eivs Mantissa cum animadversionibus Joannis Zwelferi... Roterodami. 1653. 8°. pag. 765: „Nullus ferè qui vel à limine saltem Chymiam salutavit, est, qui non de singulari aliqua *Coralliorum Tincturæ* coralliorum Tincturæ præparatione glorietur & insigniter se jactet“.

[3]) Petrus Poterius Andegavensis: Opera omnia medica, et chymica. Lugd. 1645. 8°. pag. 516: „Quidam solâ trituratione, cum aqua communi pluries affusa, contenti sunt. Quidam infundunt cum aqua quercus, juniperi & similium. Sunt & qui putant parari posse cum spiritu vini longâ maceratione præmissâ. Tandem vana sunt hæc omnia“.

Dog, overfor disse Mænd, der lader Hænderne synke i Skødet i Tvivl om, hvorvidt det hidtil var lykkedes nogen at fremstille det kostelige Lægemiddel: Tinctura Corallorum, staar andre, fyldte af Tillid. Boetius de Boot er en af disse. Ole Borch her i Danmark en anden. Kun den førstes Beretning skal dog fremdrages her.

Boetius de Boot[1]) mener at kunne fremstille Tincturen ved at opløse røde Koraller i Eddike. Senere skal den røde Farve optages i Spiritus Vini, efter at den sure Opløsning er behandlet paa forskellig Maade ved Inddampning og andet. Tilsidst concentreres „Tincturen" ved Afdestillering af en Del af den benyttede Spiritus Vini. Men saa havde man, efter de Boot's Mening, ogsaa et udmærket Lægemiddel: „Jeg[2]) selv kan med Sandhed bevidne, at da jeg laa yderst syg af en pestilentiel Sygdom, og hvert Øjeblik faldt i Afmagt, og laa fire Dage og Nætter uden Søvn, medens alle tilstedeværende tvivlede om min Frelse — da blev jeg paa et Øjeblik og næsten som ved et Under frelst ved Hjælp af 6 Draaber af denne Tinctur, destilleret sammen med Viol-Decoct". — Strax da han havde indtaget dette Lægemiddel, følte han „Hjærtets Livskraft" (spiritus cordis) øges og mærkede, at Sygdommens Kraft var brudt. Han faldt i Sved, og der indtraadte en Krise, medens talrige røde Pletter slog ud paa Huden. Snart efter havde han genvundet sin Sundhed, og dette tilskriver han udelukkende den kostelige Koral-Tinctur.

Saaledes betragtede det 17. Aarhundredes Læger den ædle Sten fra Havets Bund: Korallen.

— Der kunde fremdrages endnu flere af det 17. Aarhundredes „ædle Stene", som dengang mentes at kunne gøres Mennesket tjenlige, ogsaa gennem det kemiske Laboratorium. Men kun Bezoar-Stenene skal her berøres, da de øvrige spiller en underordnet Rolle.

Til indvendig Brug kunde Bezoar-Stenene benyttes paa forskellig Maade. Man kunde[3]) lægge dem i spansk Vin eller i Cardo-

[1]) Boetius de Boot: Gemmar. & lapid. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 311.

[2]) Boetius de Boot: l. c. pag. 312: „Ego certe testari possum, me, cum extreme febre pestilenti decumberem, animique deliquia singulis momentis haberem, quatuorque dies & noctes absque omni somno habuissem, omnesque astantes de mea salute desperarent, me sex guttulis tincturæ, cum decoctione violarum, ex cochleari propinatis, extemplo, & quasi miraculose fuisse liberatum".

[3]) Dette gælder saaledes de ostindiske i Hulepindsvin fundne Bezoar-Sten (Lapis porcinus), der i Holland benyttedes paa ovennævnte Maade. Se-

benedict-Vand[1]), til dette blev bittert. En Drik heraf ansaas for særdeles sund.

Ogsaa som Pulver, alene eller blandet med andet, kunde Bezoar-Stenen benyttes i Lægekunsten[2]). Det følgende vil oplyse dette nærmere.

I det foregaaende er da skildret de Forestillingskredse, som det 17. Aarhundredes Naturforsker og Læge maatte møde under sine Studier. Ædelstenspørgsmaalet skal nu søges belyst fra en anden Side: Datidens praktiske Liv, og da navnlig skal noget fremdrages om Kure, hvor ædle Stene faktisk har været anvendte.

Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschafften und Künste... Bd. 3. Halle & Leipzig. 1733 in Folio. Spalte 1662. — Sml. ogsaa: E. Kæmpfer: Amoenitatum exoticarum fasciculi V. Lemgoviæ. 1712. 4°. pag. 393.

I Wien's Hofmuseum findes et Bæger, hvortil er lænket en i Metalbaand indfattet Bezoar-Sten. Den har utvivlsomt skullet sænkes i Drikken for at gøre den sund. Bægeret afbildes i J. von Schlosser: Die Kunst- und Wunderkammern der Spätrenaissance. Leipzig. 1908. pag. 101. En anden Maade at benytte Bezoar paa til drikkelige Lægemidler var at danne et Bæger af Stenen. Drik, der henstod heri, ansaas for meget sund. En saadan Pokal kendes ogsaa fra Danmark og vil paa et senere Sted blive nærmere omtalt.

1) Carduus benedictus var i Aarhundreder anset for en af de Planter, som leverede den kraftigste Modgift. (Se f. Ex. K. F. H. Marx: Die Lehre von den Giften. I. Bd. 1. Abt. Gött. 1827. pag. 212.). Ogsaa i Danmark stillede man store Forventninger til denne Plante. Exempelvis skriver Simon Paulli (Flora Danica... Kbh. 1648. 4°. J ii v): „...alle Mand vide vel det / at mand ey bedre ved nogit Middel kand blifue quit fra slemme giftige Siugdomme / end ved Cardobenedict...". Endnu i 1805 er Carduus benedictus officinel i Danmark (Pharmacop. Danica. 1805. 4°. pag. 24.). — Intet Under, at man i ældre Tider ventede sig noget stort af et Lægemiddel, tilberedt af 2 saa kraftige Ingredienser som Carduus benedictus og Bezoar.

2) Det bør dog erindres, at ikke alle „bezoardiske" Lægemidler indeholdt Bezoar-Sten. Saa almindelig bekendt var disses Ry for lægende Egenskaber, at det var en Anbefaling for et Lægemiddel at kaldes: Bezoardicus, hvormed man hentydede navnlig til dets formodede Evne til at modstaa „giftige" Sygdomme.

IV.

„Es werden ... die vornehme Leute böse, wenn ihnen in der Kranckheit keine Perlen und kostbare Artzneyen verschrieben oder gereichet werden, sagen höchst erzürnet gegen *Doctor* und Apotheker: Ob man sie vor Bauren ansehe?“ [1])

Naturligvis blev de ædle Stene ogsaa i det 17. Aarhundrede anvendte som Smykkker, omend disse ofte, maaske altid, dengang betragtedes med ganske andre Øjne end nu, saaledes som tidligere berørt. At studere Ædelstensmykkernes Historie betragter jeg som liggende udenfor min Opgave, som vel er at studere de ædle Stene historisk, men dog væsentlig ud fra naturvidenskabelige (herunder medicinske) Synspunkter.

Tilbage bliver da at undersøge, hvorledes den i Bøgerne nedlagte theoretiske formentlige Viden om de ædle Stenes Egenskaber satte sine Spor i det praktiske Liv, idet det skal forsøges at komme Ædelstenspørgsmaalet endnu nærmere ind paa Livet og faa endnu fastere Bund under Fødderne end i de foregaaende Kapitler, selvom ogsaa dér fortrinsvis Forfatternes Selvoplevelser og lignende er fremdragne. Ligesom de mest forsigtige Mennesker i det 17. Aarhundrede vilde gøre det, skal her ganske gaas udenom magiske Ædelstenringe og lignende, der i hvert Fald var mistænkelige, muligvis var Djævelens Snarer for enfoldige Mennesker. Lige saa lidt vil Ædelsten-Sigiller blive taget i Betragtning her. Kun vil der blive meddelt et og andet til Belysning af, hvorledes det praktiske Liv i det 17. Aarhundrede stillede sig til de Egenskaber ved de ædle Stene, som det alt overvejende Flertal anerkendte som naturlige: nemlig deres formentlige medicinske Egenskaber. Og da de ædle Stene dengang ligesom nu var kostbare, kommer Kapitlet til at give Bidrag til Spørgsmaalet: Rig og Fattig. Men ogsaa kun Bidrag; thi Emnet

[1]) Casp. Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis Tomus III. Züllichau. 1753. 4°. pag. 428.

er jo meget omfattende og falder iøvrigt for en stor Dels Vedkommende udenfor de Grænser, jeg har valgt at sætte for mine historiske Ædelsten-Studier; et Brudstykke maa Kapitlet ogsaa blive alene af den Grund, at det mig tilgængelige Kildemateriale til Dato kun har været ret sparsomt.

Det første Vidnesbyrd om de ædle Stenes praktiske, medicinske Anvendelse, kan da hentes fra Apothekerne. Man vil finde alle Datidens ædle, dyre Stene nævnte i de bevarede Apothekertaxter.[1] Dér nævnes alle de egentlige Ædelstene i Nutids Betydning, kun ikke Diamanten, som ingen[2]) medicinsk Anvendelse havde til indvendig Brug[3]); men kun i Ny og Næ anvendtes som Amulet. — I Taxterne nævnes tillige alle det 17. Aarhundredes øvrige ædle Stene: Bjærgkrystal, Granat og lignende; Lapis nephriticus, Aëtites osv. Priserne anføres for dem baade i præpareret og upræpareret Tilstand.

Disse Stene og Præparater, som nødvendigvis maatte være mere eller mindre kostbare, blev virkelig brugte af Lægerne, og da først og fremmest til de rige og fornemme Patienter. Disse krævede at behandles med saadanne sjældne og kraftige Medikamenter, og det fandtes at være i sin Orden. Thi — som det hedder hos Catelanus[4]), der var „dess Hertzogen von *Vandome* bestellten / auch der Statt vnd *Vniuersitet* zu *Mompelir* Apothecker“ [Titelbladet] og følgelig maatte vide at sondre mellem høje Herrer og grove Almuesfolk. — „Gleich wie GOtt in Ausstheilung dieser Welt Fürsten vnnd grosse Herren verordnet / die Völcker vnnd ihre Vnderthanen zu regieren / sich mit Purpur / Marder vnnd Hermelin Häuten zu kleiden / vnnd von dem gemeinen Mann zu vnterscheiden / grosse Paläst vnd Schlösser zu jhrer Wohnung / Feldhüner vnd Fasanen zu

---

[1]) Typisk er f. Ex.: „Verzeichnüs Vnd *Taxa* Oder Würderung Aller Artzneyen vnd anderer Materien / so in der Apotheken zu Wittenbergk verkaufft werden.. Wittenb. 1646. 4°.

[2]) „Indvendig“ kunde man maaske kalde den medic. Brug af Diamanten, som Khunrath (Medulla destillatoria. Ander Theil. 1638. 4°. pag. 270.) omtaler, nemlig at sprøjte Diamantpulver ind i Blæren paa Patienter med Stenlidelser: „in Meynung den Blasenstein damit zubrechen“ — „sollen aber wenig fruchtbahres damit aussgerichtet haben“.

[3]) Dette havde vistnok sin Aarsag i dens almindeligt formodede Giftighed, hvorom senere paa sit Sted.

[4]) Laurentius Catelanus: Ein Newer Historischer vnd Medicinischer Tractat / vom BEZOAR Stein . . . Franckfurt a. M. 1627. 8°; Vorrede Aij r.

jhrer Speiss vnnd Nahrung: Also hat er auch Mittel einer grossen Tugend vnd Fürtrefflichkeit wollen verordnen / in jhrer Schwachheit jhnen damit zu helffen. Dann jhre zarte Natur die Ansteckung bald annimbt / vnd die verfluchte Anschläge / welche heimlich wider sie erdacht werden / erfordern / dass in der Natur etwas fürtrefflicher vnd besser sey / als die gemeine Mittel". Som saadanne Ting nævnes bl. a. Bezoar-Sten, Perler „vnnd mehr andere / welche die *Doctores* jhnen insonderheit fürschreiben".

Lignende Anskuelser udtales omtrent samtidigt af Martin Pansa[1]); hans egne Ord fortjener at læses.

„... gleich wie jhr [ɔ: de fornemme Folk] wiel die harten groben Speisen / damit sich die Bawers- und Handwercksleute stercken / vnd darbey gesund bleiben / wegen der zärtigkeit ihres Leibes / vnd Schwachheit der natürlichen Kräffte / nicht verdewen können. Ebener massen mögen auch die jenigen / welche starcke Speiss vnd Arbeit gewohnet / dergleichen grobe vnd gemeine Artzney mit Nutz einnehmen: Da hingegen andere / die bey grober Speisse nicht aufferzogen / auch sehr vnreine Artzneyen nicht vertragen mögen / in dem sie keinen Bawermagen haben / vnd also die Krafft der Artzney / die mit vielen *fecibus* vmbgeben / vnd vermischt ist / mit grosser Mühe der natürlichen Wärme / offtermals nicht ohne Angst vnd Reissen / absondern müssen / vnd ferner mit grösser beschwerung in die engen Adern entweder gar nicht / oder gar langsam aussgetheilet wird / vnd das beste *prima accessu* verschwinden muss". Passende Lægemidler for de Rige og Fornemme er, efter Pansa, Ædelstene; men det kan ikke nytte at benytte disse blot i pulveriseret Tilstand, saaledes som de ofte indgik i Confectioner og lignende. Thi hvor kan en svag og zart Mave, som „kaum[2]) ein Süplein verdewen kan / oder auch gar nicht", — hvor kan den „die harten *Corpora*, dicken *Electuaria* vnd vermischte Pulver geschwind aufflösen / vnd jhre *vim spiritualem*, dessen gar wenig ist / ... an bestimpten Ort *transferiren*" [2]). Nej, man bør bruge Lægemidler, tilberedte af bl. a. ædle Stene ved

[1]) Martinus Pansa: *Pharmacotheca publica et privata* ... Leipzig. 1622. 4°: Das ander Buch dieses *Tractats*. Darinnen zu finden / wie vor Fürstliche / Adeliche / oder sonst reiche Personen die Apothecken zu bestellen ...; *Præfatiuncula*. Aij v — Kristian den IV's Hofdestillerer Dr. Peter Payngk har ejet denne Bog (Kgl. Bibliotheks Exemplar.).

[2]) Pansa: *Pharmacotheca publica et privata*. 1622. 4°. Das ander Buch dieses *Tractats*. Darinnen zu finden / Wie vor Fürstliche / Adeliche / oder sonst reiche Personen die Apothecken zu bestellen ... pag. 60 ff.

kemisk Præparation, hvormed de „verborgene vnd hart verschlossene *Tincturen*, *Essentiæ* vnd *Spiritus*“ er gjort let tilgængelige for den syge Organisme[1]).

Naar Forholdet er dette, da maatte det siges ikke alene at være en fyrstelig Gave og en fin Opmærksomhed, men ogsaa en særdeles nyttig Gave, naar Olearius[2]) i Aaret 1696 fortæller, hvorledes Shahen af Persien forærede de fremmede Gesandter, der besøgte ham, bl. a.: „Eine kostbahre Chymische Apoteck / deren Büchsen ... oben mit dem Edelgestein / derer *Magisteria* drinnen / besetzet“.

Men det er muligt at komme Spørgsmaalet om ædle Stenes praktiske, medicinske Anvendelse endnu nærmere ind paa Livet, idet der er bevaret adskillige Sygehistorier, hvoraf man ser, at navngivne Personer i det 17. Aarhundrede er blevne behandlede med ædle Stene, præparerede til indvendig Brug. Om sammes udvendige Brug foreligger der dog, mig bekendt, ikke mange Beretninger, i hvert Fald ikke med nærmere omtalt, eventuelt navngiven, Patient. Nogle Tilfælde er allerede omtalte i det foregaaende[3]). At Sagen stiller sig saaledes for Ædelsten-Amuletternes Vedkommende behøver dog ikke at betyde, at de var mindre ansete Lægemidler. Alt tyder, saaledes som det vil fremgaa af de foregaaende Kapitler, paa det modsatte. Muligvis er Aarsagen den, at den tilkaldte lærde Læge ikke vilde nøjes med at anbefale at bære en eller anden Ædelsten; det kunde enhver finde paa, saa meget omtalte disse Stenes mærkelige Egenskaber var. Men Lægens Kunst var det at foreskrive Medicamenter, hvis Sammensætning Lægfolk ikke kendte. I denne Retning synes det mig at tyde, naar Thoner[4]) kurerer en fornem 18-aarig Pige for „Hjærtebanken“, ikke ved at lade hende bære en eller anden Ædel-

---

[1]) Pansa: *Pharmacotheca* .. Das ander Buch ... Leipzig. 1622. 4°. pag. 62.

[2]) Des Welt-berühmten Adami Olearii colligirte und viel vermehrte Reise-Beschreibung ... Hamburg. 1696. in Folio. pag. 267.

[3]) Her kan ogsaa henvises til Beretningen om Købmand Tobias Neubrunn's Enke i Ulm, fra hvem der bortgik en Sten af Form som en Fyrrekogle, da en Lap. nephriticus lagdes paa hendes højre Haandflade. (A. Thonerus: Observationum medicinalium ... Libri Quatuor. Ulmæ. 1651. 4°. pag. 172.). Samtidig ophørte hendes Nyresmerter. — Formodentlig støttende sig til lignende Iagttagelser siger G. Rolfincius [Ordo et methodus medicinæ specialis consultatoriæ. Jenæ. 1669. 4°. pag. 827.]: „*Lapidem nephriticum* vel lumbis dolentibus, vel brachio ejusdem lateris applicare, ex usu esse, suadet firmissima & frequentissima experientia“.

[4]) Avgustinus Thonerus: Observationum medicinalium .... Libri Quatuor. Ulmæ. 1651. 4°. pag. 133—134.

sten, der ansaas for Middel herimod[1]), men ved at foreskrive forskellige sammensatte Lægemidler (af Planter og præparerede Ædelstene). Og hvad forordner B. T. von Güldenklee[2]) (eller en anden Læge?), naar han raadspørges angaaende Hjertebanken hos den gamle Fyrstinde Sophia af Pommern midt i det 17. Aarhundrede? — Ikke en Ædelsten-Amulet, men „Perlenwasser“ og en Confection, indeholdende Hyacinth og andre ædle Stene, samt „Perlenküchlein“ og forskelligt andet, der mentes at kunne styrke Hjærtet, som led af „einen Mangel der lebendigen Geister / welcher von hohem Alter / zu mahl Ihr. Fürstl. Gnaden schon das 73. Jahr erreichet / herrühren thut“.

Ogsaa kan det have spillet en afgørende Rolle, at større Ædelstene, passende til Amuletbrug, var det ikke hver Mands Sag at faa fat i, selv om det kun var til Laans. At købe lidt Medicin, hvori en mindre Mængde præpareret Ædelsten indgik, var derimod nogenlunde overkommeligt.

De ædle Stene var imidlertid ikke anvendelige i alle mulige Sygdomstilfælde, ligesaa lidt som de, selv paa deres begrænsede Omraade, var de eneste kendte Midler[3]). De bevarede Sygehistorier vidner klart herom. De ædle Stene kom kun til Anvendelse i farligere Sygdomme, hvor Feber og Afkræftelse var Hovedsymptomer. Dette skal nu nærmere dokumenteres.

En rig Kilde til Indblik i det 17. Aarhundredes praktiske Ædelsten-Therapi er Thoner's allerede citerede Bog[4]) i Forbindelse med lignende Værker af Welsch[5]) og Timæus von Güldenklee[6]).

---

[1]) f. Ex. Granater, som (i Følge Fr. Hoffmannus: Clavis pharmacevtica Schroederiana. Halæ Saxon. 1687. 4°. pag. 152): „cordis palpitationem sedant“.

[2]) B. Timæus von Güldenklee: Epistolæ et consilia... Lips. 1665. 4°. pag. 127. (Brevet ikke undertegnet.).

[3]) En Sammenstilling af Lægemidler fra de 3 Naturriger til alle Sygdomme haves f. Ex. i: Th. Corbeius: Pharmacia simplicium et compositorum. Frcf. 1656. 4°, en Bog, som har en vis Interesse for os Danske, derved at Peder Syv har benyttet den. (Univ. Bibl.'s. Exemplar).

[4]) Augustinus Thonerus: Observationum medicinalium, haud trivialium, Libri Quatuor. Ulmæ. 1651. 4°.

[5]) Georgius Hieronymus Welschius: Curationum propriarum, & consiliorum medicorum decades X... Aug. Vindel. 1681. 4°. — Sml. ogsaa f. Ex. Bened. Silvaticus: Consiliorvm et responsorvm medicinalivm centvriæ qvatvor. Patavii. 1656 in Folio.

[6]) Baldassar Timæus von Güldenklee: Epistolæ et consilia... Lips. 1665. 4°. og samme Forfatters Casus medicinales praxi triginta sex annorum observati... Lipsiæ. 1667. 4°.

Thoner har været Læge for adskillige fornemme Folk. Man hører[1]) om en 15-aarig Baron von Spangstein, der laa hen i stadig Feber, saa at man tvivlede om hans Helbredelse. Han fik nu et Lægemiddel, hvori Pulv. rub. Pannonicus, Species de Hyacintho og orientalsk Bezoar var Hovedbestanddelene, faldt i Sved, og Tilstanden bedredes. Ogsaa Plantelægemidler foreskreves, saavel som et Middel, hvori Bezoar, Perler og røde Koraller indgik: „til at styrke Kræfterne".

En lignende Kur er den, som en Grev v. Heditz underkastedes[2]). da han laa i stadig Feber med Kuldegysninger, Hoste og Hovedpine. Foruden forskellige Plantelægemidler fik han nogle, hvori Bezoar, Perler og lignende indgik: „og det med saa stort Held, at han i Løbet af 8 Dage kom sig saa godt, at han kunde lade sig sætte over Donau og rejse hjem"[3]). Flere lignende Tilfælde kunde let fremdrages.

Ogsaa de rige Ulmer-Købmænd og disses Familie har Thoner behandlet med ædle Stene i deres Sygdomme. Saaledes[4]) den rige Købmand Georg Clausens Hustru, som var over 60 Aar gammel, laa i stadig Feber og trods en anden Læges Bestræbelser syntes at skulle dø. Først foreskrev Thoner hende Bezoar-Sten i en ringe Dosis, „da hun var en gammel Kone" (og følgelig ikke kunde taale for meget af dette formentlige kraftige Svedemiddel). Men det hjalp ikke. Da ordinerede Thoner Species de Hyacintho og Pulvis Pannonicus ruber, indgivet i et Plantevand. Yderligere gaves bl. a. en styrkende Medicin, bl. a. sammensat af Species de Hyacintho og præparerede Perler. Hun kom sig mod al Forventning til Mandens og Sønnens store Glæde.

Adskillige lignende Kure har Thoner optegnet. Da de imidlertid er ensformige Gentagelser, skal de alle forbigaas her undtagen det Tilfælde, hvor Thoner[5]) helbredede en Købmand i Ulm, som paa Grund af „Cordis angustiâ" ikke kunde ligge ned i Sengen og følte sig meget syg. Thoner mener, at dette skyldtes „giftige Dunster, der søgte at trænge ind i Hjærtekapslen"[6]), og ordinerede bl. a.

---

[1]) Thonerus l. c. pag. 21. Obs. VI.

[2]) Thonerus l. c. pag. 17—18. Obs. III.

[3]) „Tam felici successu, intra octiduum ita se recollegit, ut Equo ligneo vectus, per Danubium in Patriam descenderit."

[4]) Thonerus l. c. pag. 40 ff. Obs. XXIV.

[5]) Thonerus l. c. pag. 134—135.

[6]) „. . id mali à corruptis vaporibus causari capsulam cordis impetentibus . . .".

Bezoar-Sten og præparerede Perler, indgivet i et Plante-Vand. Patienten faldt i Sved og kom sig.

„Gud ske Lov, fordi han indgiver Lægen den Tanke at anvende saadanne Lægemidler, der saa hastigt kan gengive Patienten Sundheden", udbryder Thoner[1]) i denne Anledning.

— Det er tidligere berørt, hvor meget omtalte som Midler mod „Pest" Ædelstenene var. Netop i denne Slags Sygdomme (Feber, stor Afkræftelse indtil Døden, „Hjærtet truet af Gift") maatte de ædle Stene rigtig kunne komme til deres Ret som hjærtestyrkende, giftmodvirkende Lægemidler. Og de er virkelig blevne benyttede. Hvad der stod om disse Stene i det 17. Aarhundredes Skrifter var mere end theoretiske (muligvis forældede) Betragtninger af lærde Læger. I Pestens Tid er Ædelsten-Lægemidler blevne benyttede. Allerede tidligere (pag. 87) har jeg nævnt B. Timæus v. Güldenklee's „Gifftschiltlein", en Pose med bl. a. ædle Stene at bære for derved at beskytte sig mod Pestsmitte. Samme Forfatter[2]) anbefaler den 11. September 1631 velædle og strænge Hr. Richard Froreich (Viro Nobili & Strenuo Dn. Richardo Froreich) som Midler at bruge i Pestens Tid bl. a. et Electuarium prophylacticon", hvori blandt adskilligt andet ogsaa indgik Spec. de hyacintho og Spec. de gemmis frigid. — Lignende Anvisninger gav samme Læge (l. c. pag. 320) til Axel Oxenstierna.

Slet saa heldig som Thoner var Welsch ikke i sine Ædelsten-Kure. Han behandlede[3]) fra den 21. Januar 1662 en Mand for „Pleuritis". Der sparedes ikke paa Ædelsten-Medicamenter. Hyacinth, Smaragd og Perler nævnes mere end én Gang. Men Manden døde.

Ikke bedre gik det en 70-aarig Kone[4]) med samme Sygdom, skønt hun fik ligesaa rigeligt med Ædelstene: „Kræfterne tog langsomt af, og hun døde stille og roligt". — Flere lignende Tilfælde[5]),

---

[1]) Thonerus: l. c. pag. 135: „Deo sit laus inspiranti talia remedia, quæ repentinam attulêre salutem".

[2]) B. Timæus v. Güldenklee: Epistolæ et consilia... Lips. 1665. 4°. pag. 319.

[3]) G. H. Welschius: Curationum propriarum... Decades X. Aug. Vindel. 1681. 4°. pag. 1. Curatio I.

[4]) Welschius l. c. pag. 47—48: „Sensim defecit & placidè obijt".

[5]) Der sparedes sandelig ikke paa Medikamenterne. Saaledes opregnes pag. 107 ff. de Lægemidler, som en Mand i Aaret 1659 fik for en Trediedagsfeber, som trak noget længe ud (Tertiana duplex diutius protracta). Det fylder, trods Forkortelserne, 6 tættrykte 4°-Sider.

dog ikke alle med dødelig Udgang, har Welsch optegnet. De udvalgte er typiske Exempler.

Bag alle disse Kure laa ganske utvivlsomt den Tanke, at de ædle Stene var fortræffelige Midler til at styrke det af Feber (eller andre Aarsager) angrebne og svækkede Hjærte. Man kan tydeligt faa denne Tankegang at se (foruden i de allerede berørte Kure af Timæus von Güldenklee) i følgende Sygehistorier fra sidstnævnte Forfatters Bøger; Gang paa Gang nævnes her styrkende Medikamenter, indeholdende præparerede Ædelstene.

Den 6. September 1650 skriver Timæus von Güldenklee[1]) til Antonius Rhenschild: „Königl. Mayst. zu Schweden wolverordneten Cammer-*Præsiden*ten / und *Assistenz* Rath in Pommern und Mechlenburg auff Gribenow", hvis Hustru ikke kunde komme til Kræfter efter en Barselaffære. Hun er ganske afkræftet, falder i Afmagt: „Wegen grosser Schmertzen und Hitze lieget sie mehrentheils die Nacht über schlaffloss / mit vielen sorglichen Gedancken und Schwermuth". — Lægen foreskriver da bl. a. et „Bezoardisch Pülverlein", hvori fandtes Perler, Bezoar-Sten, røde Koraller m. m. — Fremdeles „Starckende Morsellen", hvori bl. a. indgik species de hyacintho og species de gemmis frig.

Hvorledes det gik Patienten, oplyses ikke. Men Timæus von Güldenklee kunde maaske med nogen Ret vente, at i hvert Fald de tunge Tanker hos denne stakkels Kvinde kunde drives paa Dør ved Hjælp af Ædelsten-Lægemidlerne. Thi han fortæller selv[2]), hvorledes Adelsmanden Georg von Walde, der led af Vrangforestillinger og Tvangstanker følte Lindring ved Brug af saadanne Lægemidler. —

Ganske tydeligt anvendte som styrkende Midler er de ædle Stene ogsaa i et Tilfælde fra 1652[3]), hvor „Nobillissimus & Excellentissimus

---

[1]) Baldassar Timæus von Güldenklee: Epistolæ et consilia... Lips. 1665. 4°. pag. 198.

[2]) B. T. von Güldenklee: Casus medicinales praxi triginta sex annorum observati... Lips. 1667. 4°. pag. 39 ff. Patienten var „ultra biennium mente anxius, tristis sine causa & meticulosus... multa falsa imaginabatur..." etc. etc. „In ipso paroxysmo feliciter exhibui Opiatam meam Antimelancholicam" (pg. 41), hvilket bl. a. indeholdt Confect. de Hyacintho, Bezoar, præp. Smaragd, Perler og røde Koraller.

[3]) B. T. von Güldenklee: Casus medic... 1667. 4°. pag. 34 ff. Patienten led af „gravitas in capite", „angustia cordis" „perpetua in somnum propensio" &c. Der foreskrives Ædelstenlægemidler „pro roborando capite & visceribus —", samt andre Medicamenter.

Dn. Fridericus Rungius", en brandenburgsk Statsmand, søgte Lindring for „tungt Hoved", Hjærtebesværligheder, Søvnighed, m. m., ved Hjælp af bl. a. Ædelsten-Lægemidler, der dog ikke kunde hindre Patientens Død 3 Aar efter, at han søgte Timæus von Güldenklee's Bistand.

— Dettte er Exempler, valgte iblandt adskillige andre.

Alle de nævnte Patienter er fornemme eller velstaaende Mennesker, som blev privat behandlede i deres Hjem af en Læge. Det er nu saa heldigt, at det er muligt at faa et Indblik ogsaa i Datidens Hospitalsbehandling. Ogsaa her viser det sig, at de ædle Stene spillede en Rolle som Lægemidler paa deres bestemte Omraade, jævnsides med Planter og lignende Produkter.

Der opbevares i det kgl. Bibliotek[1]) i København en Del Optegnelser, som den senere Professor ved Københavns Universitet, Holger Jacobæus, har nedskrevet under sine Studieophold i Udlandet. Der er Notitser fra kemiske, pharmaceutiske, botaniske, anatomiske o. a. Forelæsninger og Øvelser. Endelig er der ogsaa en Journal[2]) over Patienter, demonstrerede ved Dr. Lucas Schacht's Forelæsninger i Hospitalet i Leyden i Aarene 1674—1675[3]). Det har sin store Interesse at betragte disse Hospitalsoptegnelser lidt nærmere, saa meget mere som de aldrig tidligere har været offentliggjort, mig bekendt.

Det viser sig atter her, at de ædle Stenes rette Felt er Sygdomme, hvor Feber spiller en stor Rolle. Den 2. Februar (1675) læser man[4]) om „Annec Jans", som led af en ondartet Feber og var stærkt afkræftet, at hun fik et Lægemiddel, hvori præparerede røde Koraller indgik, og den 4. Februar fik hun endogsaa Confectio de Hyacintho m. m.,

---

[1]) Ny kongelig Samling Nr. 309aa. 4°.

[2]) „Summi Leydensium Æsculapii Dn̄. D. Lucæ Schacht Cura Ægrorum in Nosocomio. Lugd. Batav. 1674[—75], — som den efter Datidens Skik pompøse Titel lyder.

[3]) Om Lucas Schacht og den kliniske Undervisning i Leyden i det 17. Aarhundrede haves Oplysninger i Th. Puschmann: Geschichte des medicinischen Unterrichts von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Lpz. 1889. pag. 342.

[4]) Sygejournalens Bl. 4 r (upagineret), „Annec Jans. Febri laborat valdè maligna. Vires valde prostratæ".

samt lignende Lægemidler i de følgende Dage. Om hun kom sig eller ikke, fremgaar ikke af Journalen.

Fyldigere Oplysning faar man om en vis „Ludovicus Carels“, der nævnes første Gang den 12. November 1674[1]). Han laa da i Aandenød, ophostende purulent Slim. Hans Underliv og Fødder var ophovnede, saa at han ikke kunde bevæge Lemmerne. Ogsaa Diarrhé havde han haft. Sygdommen skal være Følgen af et Fald med paafølgende Blodspytning.

I Løbet af November faar han adskillige Plantelægemidler. Men det gaar stadig ned ad Bakke. Den 20. Nov. hedder det: „Patienten har det meget daarligt. Kan ikke finde Hvile“ osv. osv.[2]). Der forordnes dog kun Althæa-Sukker, vel sagtens for at lindre Hosten.

Den 21. November er han meget syg. Diarrheen tager til. Hosten og Spytningen plager ham: „Han tænker kun paa Døden“[3]). Dog forordnes der stadig kun Plantelægemidler. Først den 24. Nov.[4]), da det stadig bliver ved at gaa ned ad Bakke, gives et meget sammensat Medicament, hvori ogsaa Confectio de Hyacintho og Perlesukker indgik. Det var aabenbart det sidste, man satte sin Lid til. Men den 27. November var Patienten død[4]).

At man kun i yderste Nødsfald, naar Patientens Kræfter syntes ganske udtømte, greb til de kostbare Ædelstene i Hospitalet i Leyden, fremgaar klart ogsaa af den Sygehistorie, der meddeles for Patienten „Jan Petit“, som nævnes første Gang i Journalen den 12. November 1674[5]). Han led af Aandenød, Smerter i Svælget, Opspytninger, Feber. Han kan ikke beholde Maden i sig, har Smerter i Brystet og Blodspytninger.

Han behandles med forskellige Plantelægemidler; Tilstanden afvekslende bedres og forværres i Løbet af November og December

---

[1]) Blad 15r [upagineret]: „Ludovicus Carels. Dyspnoeâ laborat et Asthmate. Tussiendo phlegmata purulenta excernit. abdomen et pedes tument. lumbi dolent. artus propter tumorem movere non potest. Diarrhoea laborav. 6. Sept. A casu morbum contraxit. unde grumos sangvinis excrevit“.

[2]) Blad 15r [upag.] „Pessimè habet. Non qvievit ...“.

[3]) Blad 15r [upag.] „Nil nisi mortem cogitat ...“.

[4]) Blad 15v [upag.].

[5]) Blad 19r [upagineret] „Jan Petit ... Qværitur de respiratione difficili, dolore faucium, tussiendo phlegmata excernit purulenta, ... Febri laborat Hecticâ. Assumpta non retinet ... pectus dolet. Hæc hæmoptoen inseqvuta ...“.

1674. I Begyndelsen af det nye Aar synes Hosten at være taget til. Den 7. Januar 1675[1]) klager han over stærk Sved, „som plejer at være ejendommelig for Phtisikere". — Saa gaar der atter et Par Uger med Feber og Hoste.

Den 21. Januar[2]) er Patienten meget ringe: „En Dødens Kandidat", siger Journalen. „I Gaar var Tilstanden meget slet; han kunde ikke aande for Hoste". Men der gives stadig kun Midler som Sukkertabletter med Althæa og Anis-Olie (den 22. Jan.), aabenbart for at lindre Hosten.

Endelig den 25. Januar, da Patienten aabenbart ligger paa sit Yderste, gives et Medicament, hvori Confectio de Hyacintho. Men dette har ingen Virkning. Umiddelbart efter Recepten tilføjes der i Journalen, at han døde[3]).

Dette er kun Exempler. Saavel fra Dr. Lucas Schacht's som fra Dr. Jacob Vallan's[4]) Undervisning i Leydens Hospitaler, har Holger Jacobæus optegnet adskillige Sygehistorier, hvoraf man kan se, at ædle Stene er paa det Tidspunkt blevne benyttede i ret udstrakt Maalestok i Hospitalet. Men, som det allerede gentagne Gange er fremhævet, var de nævnte kostbare Lægemidler aabenbart noget af det sidste, man greb til, og de havde deres specielle Virkeomraade: Sygdomme med Feber og Svækkelse, og da kun svære Tilfælde. Fordi en Patient har Feber, eller har endogsaa stærk Feber („febricitat" eller „valde febricitat"), gives ikke ædle Stene. Journalen frembyder talrige Exempler herpaa. Jeg henviser i Flæng til $\frac{1}{1}\frac{2}{1}$ 1674[5]), $\frac{2}{1}\frac{1}{2}$ 1674[6]), $\frac{1}{1}\frac{7}{2}$ 1674[7]) osv.

Først naar Tilstanden begyndte at blive kritisk, spenderedes de ædle Stene. Det samme kan forøvrigt ogsaa ses af Thoner's optegnede Sygehistorier[8]). I de lettere Sygdomme, saasom intermitterende

[1]) D. 7. Januar: „Qveritur de sudore nimio, qvi Phiticis familiaris". (Blad 20 r, upagineret.).

[2]) D. 21. Jan.: „Candidatus sepulcri. Heri pessimè habuit. respirare non potuit propter tussim" (Blad 20 v, upagineret.).

[3]) Blad 20 v, upagineret: „Mortuus est."

[4]) Ny kgl. Saml. Nr. 309 aa. 4°: „Collegium Medico-Practicum Magni Machaonis D. Jacobi Vallan, In Nosocomio. Lugd. Batav. 1675. Oliger Jacobæus".

[5]) Lucas Schacht's Journal Blad 7 r, en 25-aarig Kvinde, Anna.

[6]) Lucas Schacht's Journal Blad 9 v, den 33-aarige Jehan Tederich.

[7]) Lucas Schacht's Journal Blad 23 v, Lambert.

[8]) Augustinus Thonerus: Observationum medicinalium ... Libri Quatuor. Ulmæ. 1651. 4°. pag. 72 ff.

Febre, brugtes ikke ædle Stene, men Plante-Lægemidler. Selv for Thoner's Hustru, „mea dilecta Ursula", gælder dette[1]). Dog beroede det naturligvis paa et Skøn og paa Lægens Behag, om man vilde anvende den ene eller den anden Slags Medikamenter i lettere og sværere Feber-Sygdomme. Der mangler saaledes ikke Exempler paa, at en intermitterende Feber er bleven behandlet med Ædelsten-Medicin[2]).

Hvad sluttelig angaar de ædle Stenes Virkeomraade, saa kunde de ikke bruges, eller blev i hvert Fald ikke brugte, i alle mulige Sygdomstilfælde. Hvorfor skulde selve Ludvig XIV ellers ikke være bleven behandlet med Ædelsten-Lægemidler oftere ?[3]) — Aarsagen hertil maa sikkert søges i, at hans Sygdomme var ikke af den Art, at Ædelsten-Lægemidler udkrævedes.

Og hvorfor skulde ellers ikke Thomas Bartholin's Søn Caspar, hvis Sygdom — han nævnes[4]) som „Catharro falso laborans" — er optegnet af Holger Jacobæus have faaet Lægemidler, tilberedte med ædle Stene? — Atter her maa sikkert Aarsagen søges deri, at Sygdommen var en saadan, at den kostbare Ædelsten-Medicin ikke udkrævedes.

Der synes saaledes at være nogen Uoverensstemmelse mellem Praxis og Bøgernes theoretiske Udviklinger. Som tidligere skildret, er der jo næppe den Sygdom, der ikke i Bøgerne paastaas at kunne helbredes ved Hjælp af ædle Stene.

Hvorledes dette skal forklares, drister jeg mig ikke til at afgøre. Dog tyder noget paa, at økonomiske Overvejelser har været af afgørende Betydning: med andre Ord, at i og for sig kunde Ædelsten-Medikamenter godt have været brugte meget oftere af theoretiske Grunde; men i mange Sygdomstilfælde skønnedes det dog unødvendigt, da Helbredelse kunde opnaas ved langt billigere Midler.

Jeg sigter her til en interessant Udtalelse af Thoner[5]) i Anled-

---

[1]) Thonerus l. c. pag. 72. Det samme gælder den Baronesse med Trediedags-Feber, som nævnes pag. 73, og Thoner selv med samme Sygdom (pag. 74) etc.

[2]) Thonerus: l. c. pag. 78—79; men Quartan-Feberen synes her at have været meget haardnakket.

[3]) Journal de la santé du roi Louis XIV de l'année 1647 à l'année 1711. Paris. 1862. 8°. Perler nævnes nogle faa Gange (pag. 419, 421, 423 og 427.). Confectio de Hyacintho én Gang (pag. 433).

[4]) Ny kgl. Saml. 309 aa 4°, Syge-Journalen fra Leyden. Blad 55 v (upag.).

[5]) A. Thonerus: pag. 17: „...an hoc non censendum, margaritas porcis objicere conculcandas...". „An non etiam illa expensa super-

ning af den hyppige Brug af Bezoar-Sten, som visse Læger aabenbart var kommen ind paa, selv naar det drejede sig om mindre bemidlede Patienter. Thoner henviser navnlig til et bestemt Tilfælde, hvor en saadan Feberpatient paa ti Dage maatte købe Medicamenter med Bezoar og Perler for mere end 60 Gülden: „Er dette ikke at kaste Perler for Svin", udbryder Thoner indigneret, idet han henviser til Konger og Fyrster, der i lignende lettere Sygdomstilfælde ikke faar saa kostbare Lægemidler. „Og" fortsætter han, „maa man ikke anse disse Udgifter for overflødige, naar mange tusinde Mennesker helbredes for slige Febre ved billige Lægemidler, langt bedre om Bezoar alene anvendtes . . ."

Nu skal det ikke forties, at det her spiller en vis Rolle, at det var saa vanskeligt at faa ægte Bezoar, at de store Udgifters Berettigelse alene af den Grund blev noget problematiske. Men under denne Diskussion strejfer Thoner dog ogsaa ind paa Perlerne, hvis Ægthed lettere kunde erkendes, og af hans Bog fremgaar det, at han kun i svære Sygdomme ordinerede Ædelsten-Medikamenter. Jeg synes derfor, at man ikke ganske kan afvise den Tanke, at det i hvert Fald for en stor Del var det økonomiske, som afstak Grænserne for de kostbare Ædelstenes Anvendelse som Lægemidler. Er dette rigtigt, lukkes den tilsyneladende Spalte mellem Praxis og Bøgernes Theorier. Men muligt er det ogsaa, at Uoverensstemmelsen beror paa det 17. Aarhundredes Videnskabs store Forskel fra Nutidens med Hensyn til Theoretiseren og lærde Udviklinger, en Forskel, der ofte kan springe grelt i Øjnene, og som det vilde være interessant at faa nærmere klargjort. Saa meget er imidlertid sikkert, at de Hundreder af Værker, jeg har gennemgaaet under mine historiske Ædelsten-Studier ikke forklarer Sagen direkte.

Jeg har nu søgt at give et Indblik i den praktiske Anvendelse af de ædle Stene som Lægemidler. Det maatte ganske naturligt i det væsentlige blive den interne Brug, der skildredes, thi den externe Brug (Ædelstene som Amuletter) nævnes — muligvis af den Grund, jeg har nævnt pag. 79 Note 1 — kun sjældent i det 17. Aarhundredes Samlinger af Kur-Anvisninger og lignende fra virkelige Lægers Haand.

vacua æstimanda, cum multa millia hominum, exigui valoris remediis, ab illis febribus liberi ac immunes redditi, majori felicitate, quam si solus Bezoar ingestus . . .".

I det 17. Aarhundrede, saa længe selv de lærdeste Læger troede paa disse Stenes Virkninger, har de velstaaende Patienter let kunnet faa deres Villie, om de ønskede den Slags Lægemidler. Senere, da Troen begyndte at vakle hos Lægerne, medens den endnu holdt sig hos Lægfolk, var det nok vanskeligere. Da gjaldt det jo for Lægen om at handle efter sin bedste Overbevisning og dog maaske føje en rig Patient i dennes Ønske om at faa Ædelsten-Lægemidler, saaledes som de Ord, der staar over dette Kapitel, viser, at det kunde hænde. Det var en lidt vanskelig Situation. Hvor let kunde Lægen og Apothekeren ikke faa Ord for at ordinere og sælge disse kostbare Lægemidler for — som det hedder[1]) — „seinen Seckel zu füllen, und seine Pulver in lauter Thaler zu verwandeln".

Men hermed er vi allerede et godt Stykke ude over det 17. Aarhundredes Grænser.

Skønt det egentlig ikke direkte vedkommer Emnet: Ædelsten, maa dog til Slutning siges et Par Ord om de Fattige og deres Lægemidler.

Naar lige undtages Hospitalerne, ogsaa de militære Lazaretter[2]), hvor ogsaa mindre-bemidlede blev behandlede efter alle Kunstens Regler med Ædelsten-Medicin etc., kan man trygt gaa ud fra, at det ellers kun var velstaaende eller fornemme Patienter, som nød godt af disse Midler, ligesom det — om man tør slutte fra samtidige danske Forhold til de udenlandske, — vel udelukkende var disse Mennesker, der brugte virkelige Læger.

Dette gælder baade den udvendige og den indvendige Anvendelse af de ædle Stene. Vel kan man ikke tvivle om, at jo Almuen, navnlig i Bjærgegne, har baaret Sten-Amuletter, saaledes som den gør

---

[1]) J. P. Eberhard: Abhandlung von dem Ursprung der Perle. Halle. 1751. 8°. pag. 3.

[2]) Saaledes fortæller Thonerus (Observationum medicinalium, haud trivialium, libri quatuor. Ulmæ. 1651. 4°. pag. 16.) om den gavnlige Anvendelse af Species de Hyacintho mod grasserende „ondartede Febre" i en Hær: „Recidit mihi in memoriam, me olim à Dn. D. Horstio collega meo honorando, audivisse, sibi à quodam Medico castrensi, ... perscriptum, se in abigendis febribus malignis, inter milites grassantibus, nullum præcellentius deprehendisse præsidium, quam species de hyacintho, ut fermè nullus mortuus, cui exhibitæ".

det den Dag i Dag[1]). Men i Forhold til de talrige andre Amuletter er disses Rolle lidet fremtrædende. Om Ædelsten-Lægemidler til indvendig Brug er der derimod aldeles ikke Tale.

Hvad først Amulet-Brugen angaar, da har man fra det 17. Aarhundrede direkte Vidnesbyrd om, hvor ringe en Rolle selv Datidens grovere og lettere opnaaelige „ædle Stene“ spillede for Almuen og de Fattige, saaledes som det naturligvis var at vente. Der omtales i Martinus' Bog[2]) med Lægemidler for fattige Patienter ikke en eneste selv af de billigere „ædle Stene“ undtagen Tudse-Stenen. Den kunde man jo gøre sig Haab om at finde og have Raad til at beholde. Stenen siges at være god til at gøre Barsel let. Men Ukyndige kunde gøre stor Skade dermed: „Wenn[3]) ein Weib einen Krötenstein auf den Rücken henget / er sey gefast oder nicht / so vergehet ihr die Milch“ —.

Og naar de mere velstaaende kunde benytte en Blodsten til at stille Blødninger, saaledes som Boyle har set det ske, da maatte Fattigmand hjælpe sig med de Sten, der ligger under Tagdryppet.[4]) Holder man dem i Haanden, til de bliver varme, da stilles Blødningen: „es sey der wunden oder Nasen“[4]).

Hvad der gælder den udvendige Brug af ædle Stene, maa i endnu højere Grad gælde den indvendige. Thi en Ædelsten, der bæres som Amulet, var dog stadig i Behold. Skulde den derimod knuses og indgives som Pulver, da gik dens Værdi ganske tabt.

Ligesom Pansa i sin allerede citerede Bog omtaler Lægemidler, passende for de Rige, saaledes kommer han ogsaa ind paa de Fattiges Omraade[5]). Og medens det anses for rimeligt, at de første faar ædel og kostbar Medicin, tales der ved de andre om Muse-, Hunde- og Spurveskarn, hvilket „vor die Haussapothecken vnd Armen gehörig [ist]“. Der angives en Mængde billige Urte-Lægemidler samt forskellige Midler (Excrementer m. m.), der synes os højst uappetitlige

---

[1]) Se f. Ex. Hovorka & Kronfeld: Vergleichende Volksmedizin. Bd. II. Stuttgart. 1909. 8°. pag. 680 ff.

[2]) M. Martini: Armer Krancken-Rath / darinnen ein vollständiges Artzney-Buch / vor den armen gemeinen Mann. Franckf. a. M. & Leipzig. 1676. 8°.

[3]) Martini l. c. pag. 172.

[4]) M. Martini: l. c. pag. 13.

[5]) M. Pansa: *Pharmacotheca publica et privata.* Leipzig. 1622. 4°. pag. 118. Sml. Pansa 3. u. 4. Theil.

og uegnede til Medicin. Lignende Lægebøger for fattige er ikke helt ualmindelige i det 17. Aarhundrede. Martinus' citerede Bog er en af disse. Gufer[1]) kan ogsaa nævnes, og selve Robert Boyle[2]) har lidt efter Aarhundredskiftet udgivet en Bog med Lægeraad om billige Midler.

Disse Bøger anbefaler hovedsagelig Planter og dyriske Produkter[3]). Naar endelig en sjælden Gang ogsaa Stene nævnes, da er det den fattige Slags, man finder i Bækken, hvorom det hedder[4]): „Wassersteine lass bei einem guten Feuer wol heiss werden / wirffs denn in einen Hafen mit Milch / darnach rühr ein wenig gepülvert Hundskoht darein / . . ." Dette skal være et godt Middel mod Dysenteri, („rohte Ruhr").

Disse Antydninger maa her være nok.

Det har sagtens ligget Mænd med Følelse for de Fattige tungt paa Hjerte, at saa mange skulde ligge hen i Sygdom uden at faa Hjælp gennem saa kraftige Midler, som de ædle Stene almindeligvis kaldtes. Boyle[5]) kalder det en værdig Opgave for Forskningen at undersøge, hvilke Midler man kunde bruge i Stedet for ædle Stene, samt om disse overhovedet er saa uundværlige i Lægekunsten. Man skimter hans Tvivl om dette sidste i en Udtalelse[6]) som den, hvor han siger: „ . . . as if God had made Provision onely for the Rich, or those People, that have Commerce whith *China* or the *Indias* . ." .

Heller ikke her fornægter sig den barnligt-tillidsfulde gudhengivne Tankegang, som saa ofte træder En i Møde fra hine svundne Tiders Bøger. — Saa uretfærdig kunde dog Verden ikke være indrettet!

---

[1]) Johannes Gufer: Tabulæ medicæ seu medicina domestica euporista ac facile parabilia . . . Augspurg. 1678. 8°. — Forfatterne har vel tænkt, at kunde de Fattige ikke selv læse disse Bøger, var der vel andre, der vilde bringe Anvisningerne ud til de Trængende.

[2]) Robert Boyle: Medical Experiments . . . London. 1703. — Er dog ikke for de allerfattigste helt igennem. Perler og Koraller nævnes pag. 80.

[3]) Der laa ingen Foragt for de Fattige i Henvisningerne til f. Ex. Excrement-Lægemidler. Det var kun billige Midler — som ogsaa Bedrestillede brugte ikke sjældent.

[4]) M. Martini: Armer Krancken-Rath . . . 1676. 8°. pag. 15.

[5]) Bobert Boyle: Some considerations touching the vsefvlnesse of experimental natural philosophy. 2. Ed. Oxford. 1664. 4°. pag. 138.

[6]) Boyle: Some considerations . . . 2. Ed. Oxford. 1664. pag. 138.

Mangen en fattig Patient har sikkert følt sig trøstet ved saadanne Tanker. Og Virkeligheden syntes at bekræfte Sagen. Som Pansa[1]) siger, naar han taler om alle sine billige Fattigmands-Lægemidler: „Einem armen Todtengräber / der in der Pestilentzzeit auffwartet / bekommen offt seine vnansehliche Jachantelbeer vnd gemeines Gifftpulver / oder Wurtzel viel besser / den einem andern sein Einhorn vnd *Bezoar.*" Og Aarsagen er den, at „was GOtt als der Schöpfer der Mittel segnet / das muss gedeihen / solte es auch gleich ein geringer Vnachtsamer Kot seyn von einem vnvernünfftigen Thier."

For den, som kunde tro dette, faldt Ædelstenspørgsmaalet i Grunden bort. Da kunde de rige Patienter gerne beholde de Lægemidler med dyre, ædle Stene, som nu *de* havde Raad til. De Fattige kunde finde Helbredelse ad andre Veje. Gud havde skabt Verden og alle Ting i den saa rigt, at ingen behøvede at gaa vild om Lægemidler, faldt det end ikke i hans Lod at eje ædle Stene.

---

[1]) Pansa: *Pharmacotheca publica et privata.* 1622. 4°. Der vierdte Theil ... Vorrede Qij r.

V.

„... Der begaas i vore Dage af mange den Fejl, at de søger at forklare Aarsagen til Fænomener, hvis Existens endnu ikke er sikkert fastslaaet.“ [1])

Det er ofte af Eftertiden bleven stemplet som grov Overtro, ja som Svindel, naar man endnu i det 17. Aarhundrede tilskrev ædle, dyre Stene de mærkelige Egenskaber, hvorom de foregaaende Sider i denne Bog handler. Naar Schade[2]) omtaler Tudse-Stenen, er det for at bruge den som „ein merkwürdiger Beleg, was noch im 17. Jhdt. mit so kodderigem Zeuge für verlogener Schwindel getrieben worden.“ Og fra det 18.[3]) Aarhundredes Slutning lyder Dommen ikke meget mildere over Ædelsten-Idéerne, som endnu paa dette Tidspunkt var i frisk Minde. Herom nærmere i det Kapitel, der handler om Kritiken af Ædelstenene.

Nu kan der ikke tvivles om, at adskillig Fabel om ædle Stenes Egenskaber er bleven opdigtet eller dog i hvert Fald holdt i Live, navnlig blandt mindre oplyste Mennesker, af driftige Forretningsfolk, som derved vilde gøre deres falbudte ædle Stene mere attraaværdige og derfor ogsaa mere kostbare, — et Forhold, som ogsaa i den ældre Litteratur toges i Betragtning[4]). Men at kalde alt, hvad der i vort

[1]) Daniel Sennertus: De Chymicorum cum Aristotelicis & Galenicis consensu ac dissensu. Wittebergæ. 1619. 8°. pag. 19: „... a multis hodie vulgò peccatur, qui caussas rerum quarundam reddere conantur, de quibus tamen, an sint, nondum certò constat“.

[2]) Oskar Schade: Altdeutsches Wörterbuch. 2. Theil. Halle. 1872—1882. pag. 1386 nederst.

[3]) Et Exempel er følgende: L. Dutens [Des pierres précieuses et des pierres fines. Paris. 1778. 8°. pag. 21.] undrer sig over, at Plinius, Galen og mange andre berømte Mænd har kunnet „appuyer des fables fondèes sur les propriétés des Pierres Précieuses, qui seroient à peine excusables dans la bouche d'une nourrice ...“.

[4]) Georg Paul Hönn: Betrugs-Lexicon. Coburg. 1753. 8°. pag. 232. Sml. J. J. Spenerus: De gemmis errores vulgares. Lips. 1687. 4°. Sectio II Physica. § 6.

Øre lyder fabelagtigt, naar Talen er om ædle Stene, for Svindel, er aldeles uberettiget. Der er ingen Tvivl om, at selv de lærdeste Naturforskere og Læger i det 17. Aarhundrede har troet Ting om de ædle Stene, der maa forekomme en Nutidslæser meget paafaldende.

Ja, man kan, ret beset, ikke engang slaa alt, hvad der kan læses i det 17. Aarhundredes Bøger om de ædle Stenes Egenskaber, sammen i Kategorien: Overtro. Thi hvad er Overtro?

Dette Begreb kan ikke defineres bedre end Oscar Hansen[1]) har gjort det: „En overtroisk mening er en sådan, der på et lavere kulturtrin tilhørte troen. Følgelig må det, der opfattes som overtro, variere ... Strængt taget er en mand kun overtroisk, forsåvidt han fastholder meninger, der er forældede i forhold til det bedste, som hans samtids oplysning byder ...“

Giver man sig nu med denne Definition for Øje ind paa historiske Studier, vil det blive klarere og klarere, jo mere man fordyber sig i sit Emne, at hver Tid har sin Overtro. Ogsaa Spørgsmaalet: de ædle Stene frembyder et Exempel herpaa[2]). Hvad man i det 16. Aarhundrede og endnu ældre Tider finder fremsat uden Antydning af Kritik: at visse Ædelstene kan gøre deres Ejer rig, andre veltalende, atter andre usynlig osv. osv., — det forkaster det 17. Aarhundredes Videnskabsmænd som Overtro. Derimod er det efter deres Mening ganske bestemt, bekræftet ved manges Erfaring, at de ædle Stene har udmærkede medicinske Egenskaber. Dog, alt som Tiden skrider, bliver ogsaa dette en forældet Anskuelse. Allerede tidligt i det 18. Aarhundrede, er dette Overtro for Tidens mest oplyste. Men det anses endnu for meget rigtigt, naar der tillægges Terra sigillata og lignende Lersorter medicinske Egenskaber. Ethvert pharmacologisk Værk fra det 18. Aarhundredes Begyndelse vil vise dette

Som enhver ved, har ogsaa disse sidste Meninger maattet ændres. Mens Dagene gaar, lægges ny Viden ind under den menneskelige Tankes Herredømme. Den, der studerer Naturvidenskabens Historie, maa mere end en Gang mindes Strunz' Ord[3]): „Fast möchte man das Wort wagen: aller Aberglaube ist alte Wissenschaft, alle Wissen-

---

[1]) Oscar Hansen: Filosofien i Danmark i det 18. og 19. Aarhundrede. 1. Afsnit, Indledningsperioden 1700—1705. Kbhvn. 1897. pag. 42.

[2]) Den nærmere Uddybning heraf hører hjemme i Kapitlet om den voxende Kritik.

[3]) Franz Strunz: Beiträge und Skizzen zur Geschichte der Naturwissenschaften. Hamburg & Leipzig. 1909. pag. 1.

schaft neuer Aberglaube ... was heute Aberglaube ist, war einst Wissenschaft."

Man kan ikke i en Skildring af det 17. Aarhundrede kalde Anskuelserne om de ædle Stenes medicinske Egenskaber for Overtro. Thi selv de mest oplyste Mennesker i Tiden troede derpaa. Hertil kommer, at det hele passede godt ind i Tidens øvrige Viden og theoretiske Anskuelser.

Det samme gælder Troen paa visse Ædelstenes Ændring af Udseende som Følge af deres Bærers Sygdom, Tyrkisens Brud ved pludselige Fald og lignende. Alt saadant er kun Overtro for vor Tid, ikke for det 17. Aarhundrede. Men hvor meget eller hvor lidt af den Slags, der skal medtages som Videnskab for det 17. Aarhundrede, — derom kan der disputeres. Paa de foregaaende Sider har jeg søgt at give et saa sanddru som muligt Billede deraf.

Naar jeg her har sagt, at Anskuelserne om de ædle Stenes Egenskaber passede godt ind i Tidens Theorier, saa er hermed ikke sagt, at enhver Bog om Ædelstene, som udkom i det 17. Aarh., giver en theoretisk Begrundelse af disses formentlige Virkninger paa det menneskelige Legeme, — med mindre man da vil nøjes med den Begrundelse, at den og den Ædelstens Virkninger kommer i Stand ved „Sympathi". Thi meget ofte gaves denne „Forklaring" [1]. — Der fremføres, mig bekendt, ingen Grund til en saadan Virkning af Bjærgkrystallen som den, at man heri havde et Middel til at forøge Diegivendes Mælkemængde. Ej heller til at Blodsten standser Blødninger, at Tudse-Sten ophæver Giftens Virkning osv. Alt dette staar alene som noget formentlig erfaret. Alle, eller dog de fleste, troede det. Men en virkelig Forklaring gav man ikke og kunde ikke give den.

Knapt nok kunde det kaldes en Forklaring, naar man opstillede [2]) et Skema over Lægemidlernes Egenskaber: at gøre varm, kold, tør, fugtig; at høre til emollientia, indurantia osv. — Grupper, hvori ogsaa de ædle, dyre Stene anbragtes. Thi der blev næsten altid opstillet en Gruppe tilsidst, hvori der var Stene, som virkede „ved occult Egenskab", d. v. s. havde Virkninger, som Erfaringen syntes at vise,

---

[1]) Et Exempel blandt mange er: Theatrum sympatheticum auctum. Norimbergæ. 1672. 4°. passim.

[2]) Saaledes bl. a. i Henricus Regius: Fundamenta medica. Ultrajecti. 1647. 4°. pag. 17.

men som aldeles ikke kunde begrundes[1]). Herfra og til at mene med Papinius[2]), at „de fleste Ædelstene har vidunderlige Virkninger paa os uden nogen aabenbart paaviselig Grund", var Skridtet ikke stort og er sikkert bleven gjort af mange Mennesker. Det kom jo, ret beset, heller ikke altid an paa, at vide Aarsagerne til hvad der skete, naar man blot forstod at drage sig Naturens Kræfter til Gode.

Og dog kan Mennesket ikke undlade at spørge: „hvorfor?" — Man vil da finde, at der i Tidens Løb er givet Forklaringsforsøg for de ædle Stenes formentlige Virkninger. Disse Forsøg paa direkte og exact Forklaring skal nu betragtes lidt nærmere.

Hvad først angaar de Farve- og Udseende-Ændringer, hvormed (som tidligere skildret) visse ædle Stene mentes at varsle deres Bærers Sygdom eller mulige Død, saa forklarede man det (bortset fra Hensynet til Sympathi mellem Stenen og Mennesket) ved usynlige Udstraalinger eller Uddunstninger fra det Menneskes Legeme, som bar den ædle Sten[3]).

Det var i det 17. Aarhundrede en udbredt Anskuelse, at Menneskelegemet udsendte fine og usynlige „vapores" eller „effluvia", som var forskellige, eftersom Legemet var sundt eller sygt, og eftersom det var en Mand eller Kvinde. Saaledes mener Boetius de Boot[4]),

---

[1]) Joan. Renodæus: Institvtionvm pharmacevticarvm libri qvinqve. Parisiis. 1608. 4°. pag. 10: „Præter primas ac secundas medicamentorum facultates, tertiæ quædam dicitur occulta & inexplicabilis, quod eius certa ratio minimè reddi possit, nec scientia exactissima comprehendi, sed per solam cognoscatur experientiam ...".

[2]) N. Papinius: De pulvere sympathetico dissertatio *i:* Theatrum sympatheticum. Noribergæ. 1660. 12°. pag. 261: „Gemmæ quamplures mira præstant in nobis sine ulla manifesta causa". — „Manifesta causa" hed Modsætningen til „occulta causa". „Manifesta causa" var det f. Ex., naar Lægemidler, der forekom kolde, havde kølende Virkninger paa Legemet. „Occulta causa" var det, naar f. Ex. Blodstenen standsede Blødninger, Magneten tiltrak Jern. osv.

[3]) Sml. f. Ex. J. Wolff: Curiosus amuletorum scrutator. Frcf. & Lpz. 1692. 4°. pag. 474 ff. — et vigtigt Værk.

[4]) A. Boetius de Boot: Gemmarum et lap. hist. 3. ed. 1647. 8°. pag. 308: „Hoc peculiare observatur in Corallio, quod si à viro sano gestetur, elegantius rubeat, quam si à foemina portetur; pallidius enim redditur, forte quod ... neque tam puri vapores ab ipsius corpore in Corallium, quam à viri, exhalent". — Her kan ogsaa mindes om den i Datidens Skrifter meget ofte omtalte formentlige Kendsgerning, at et Spejl bliver mat, naar en Kvinde i Menstruationsperioden spejler sig deri. Ogsaa dette mentes at skyldes „effluvia". — Se f. Ex. J. M. Schwimmer: Ex physica secretiori curiositates ... Jenæ. 1672. 4°. pag. 52.

at „de røde Korallers Farve er stærkere, naar de bæres af en sund Mand, end naar de bæres af en Kvinde, maaske fordi saa rene Dampe ikke udsendes fra hendes Legeme til Korallen som fra Mandens."

En lignende Tankegang ligger sikkert ogsaa bag de ikke helt sjældne Beretninger fra det 17. Aarhundrede om Ringe af Guld og Sølv, der forandrer deres Udseende, naar et Sygdomstilfælde nærmer sig Bæreren. Lentilius[1]) fortæller om en 20-aarig Jomfru, hvis Sølvring blev sort, naar et hysterisk Anfald nærmede sig. Og gennem en Notits hos Riedlinus[2]) ser man klart, hvor kort Springet var fra ildevarslende Ringe til ildevarslende ædle Stene. Han beretter om en fornem Dame (perillustris Matrona), til hvem han engang i Samtalens Løb udtalte, at hendes Sundhed maatte da være fortræffelig, saa stærkt røde som Korallerne var i et Smykke, hun bar. Hun svarede hertil, at det Tegn regnede hun for intet. Men en Guldring, hun bar, viste om hun var sund, eller en Sygdom nærmede sig: „thi hvis den straaler med sin naturlige Farve, er den et sikkert Vidnesbyrd om, at jeg er sund; hvis den derimod begynder at blive mat, har jeg aldrig falskelig forudsagt, at en Sygdom stod for Døren."

— Atter et Vidnesbyrd om, hvor grundforskelligt fra Nutidens det 17. Aarhundredes Syn paa Smykker og ædle Stene var. Denne Mand, der komplimenterer den fornemme Dame for hendes Sundhed, om hvilken hendes stærkt røde Koraller vidner, og denne Dame, der iagttager sin Guldring for at kontrollere sit Helbred, taler ud fra Idekredse, som nu forlængst er glemte. —

— Hvad der gælder for Guld- og Sølvringe og Koraller, kan ogsaa bringes til Anvendelse for de øvrige ædle Stene. Lejlighedsvis er der allerede i det foregaaende (Side 95) berørt, hvorledes det ofte troedes at være usynlige Uddunstninger eller lignende fra Bærerens Legeme, der paavirkede de ædle Stene. Selvom det ikke altid direkte siges, kan disse Idéer med god Grund tænkes at være brugte til Forklaring af de forskellige ædle Stenes formentlige Ændringer af Udseende, — hvis man da ikke fandt større Behag i Forklaringen med Sympathi mellem Stenen og Ejeren, eller ved

---

[1]) R. Lentilius: Miscellanea medico-practica tripartita. Ulmæ. 1698. 4°. Part III. pag. 299.

[2]) Vitus Riedlinus: Lineæ Medicæ [Annus secundus]. Aug. Vindel. 1696. 8°. pag. 377: „...si enim nativo suo colore splendeat, sanitatis præsentis index est certissimus, si verò pallescere incipiat, morbum præ foribus esse, nunquam falso prædixi".

slige Fænomener frygtede for at se et Vidnesbyrd om selve Djævelens Magt over Naturen.

Der er næppe meget, der er saa vanskeligt som at give en tilfredsstillende Begrundelse for Brugen af Amuletter. Flere Idékredse af religiøs, medicinsk, astrologisk og lignende Art mødes her og gør Spørgsmaalet indviklet. Ofte ligger Oprindelsen til Brugen saa langt tilbage i Tiden, at det er vanskeligt, for ikke at sige umuligt at spore Vejen tilbage til Udgangspunktet.

Her vil jeg ikke fortabe mig i det omfattende Amulet-Spørgsmaal, men kun fremdrage et og andet til Belysning af, hvorledes man i det 17. Aarhundrede forsøgte at forklare Amuletternes formentlige Virkninger, forsaavidt det vedrører de ædle Stene.

Man kunde slaa sig til Taals med den gamle Forklaring, at det var Himmellegemerne, som indpodede stærke Egenskaber i de ædle Stene, og da navnlig i de smuktfarvede og gennemsigtige egentlige Ædelstene, „der er Stjærnerne og Himlen mest lig i Glans og Gennemsigtighed“ [1]). Men denne Forklaring var — som berørt i denne Bogs Begyndelse — noget omdisputeret og kunde let give Anledning til at komme ind paa mystiske Tegn og lignende Manipulationer, der for mange Mennesker var fordægtige, var end Tiden stærkt gennemsyret af astrologiske Idéer.

Man kunde ogsaa henvise til de fra Oldtiden nedarvede Spekulationer: at Ædelstenene er besjælede, og at deres formentlige mærkelige Egenskaber hidrører herfra [2]).

Men forekom dette at være mindre troligt, var der ogsaa andre Forklaringsforsøg af mere jordisk Art.

---

[1]) Bernh. Cæsius: Mineralogia ... Lugduni. 1636. pag. 543: „Hermes ... [censet], omnia inferiora sublunaria recipere suas virtutes à stellis & astris ... gemmas & lapides pretiosos præ aliis inferioribus habere maiores virtutes, quod stellis & coelis sint magis similes in lumine, & perspicuitate“. — Som fremhævet tidligere var ogsaa det 17. Aarhundrede stærkt inde paa Spekulationer over Samhørighed mellem bl. a. ædle Stene og Himmellegemer.

[2]) B. Cæsius: Mineralogia ... Lugd. 1636. pag. 543: „Schola Pythagoreorum tenet, gemmas esse animatas, & ab earum animabus prouenire earundem virtutes ...“.

Man kunde med Monardes[1]), hvis Bog citeres ofte af det 17. Aarhundredes Forfattere, forklare Virkningen af Lapis nephriticus derved, at denne Sten „formindsker Nyrernes Varme“ [1]). — Man kunde med nogle[2]) forklare Safirens formentlige Virkning overfor Pestbylder derved, at Stenen „muligvis aabner Legemets Porer“ og virker som en Magnet, der hindrer Pestgiftens Indtrængen, — et i vort Øre noget uklart Forklaringsforsøg, men dog et Forsøg paa at give naturlige Grunde til de ædle Stenes formentlige Virkninger. Og for mange Mennesker i det 17. Aarhundrede har det sikkert ikke lydt mere utroligt, at Safiren kunde være „en Magnet“ for Pestbylder, end at Magneten kunde tiltrække Jærn. Man forbavsedes dengang i højeste Grad over Magnetens Tiltrækningskraft[3]) og søgte at bringe de her konstaterede Fænomener til Anvendelse som Forklaring for Virkningen af den vidt bekendte „Vaabensalve“ (Unguentum armarium) og lignende „magnetiske“ Lægemidler, et Spørgsmaal, der maa forbigaas her som liggende i Ædelsten-Spørgsmaalets yderste Periferi[4]).

Endelig var der den Theori, at Amuletternes Virkning skyldtes visse Udstraalinger eller Uddunstninger („effluvia“) fra Amuletten til Bærerens Legeme. Dette gælder naturligvis kun de medicinske Amuletter, ikke de trolddomsagtige magiske Sedler og lignende. Om de førstnævnte hedder det hos Untzer[5]), at de virker derved, „at

---

[1]) Nic. Monardes: De simplicibvs medicamentis ex occidentali India delatis... Antverpiae. 1574. 8°. pag. 51. Lap. nephr. lindrer Nyresmerter „renum calorem mitigando“.

[2]) Joannes Baptista van Helmont: Ortvs medicinae. Lugd. 1655. in Folio. pag. 460, omtaler dette.

[3]) „Qvid mirabilius Magnete...“, udbryder Petrus Servius i sin: Dissertatio de unguento armario... Romae. 1643. 8°. pag. 14, — forøvrigt kun brugende Plinius' Ord (lib. XXXVI 26).

[4]) Om „Vaabensalven“, der skulde have den Egenskab, at naar den smurtes paa det Vaaben, hvormed et Saar var tilføjet, heledes Saaret uden anden Behandling, diskuteres der ivrigt i det 17. Aarhundredes Litteratur. En Del af den vigtigste Litteratur, hvori Modstanderne forbitrede staar overfor hinanden, og hvor det summer om Ørene med Djævelen og stærke Ord, er samlet i: Theatrum sympatheticum auctum. Norimbergæ. 1672. 4°. — Om „Vaabensalven“ i Danmark se: I. W. S. Johnsson: Det Wiltfangske Manuskript. *i:* Fra Arkiv og Museum. Bd. 4 pag. 229 ff.

[5]) Matthias Untzerus: *ΙΕΡΟΝΟΣΟΛΟΓΙΑ* chymiatrica hoc est epilepsiæ .. descriptio .. Halæ Saxon. 1616. 4°. pag. 238: „ .. quod ab illorum substantiâ vapores quidam subtilissimi, velut *ἄτομοί* defluant, qui

der fra dem udgaar nogle meget fine Dampe, man kunde maaske sige Atomer, som i det skjulte indsuges gennem Hudens Porer og ved deres kraftige Egenskaber ophæver Sygdommens Aarsag og lidt efter lidt bringer Legemet paa Fode igen." Blandt Amuletter, der menes at virke saaledes, nævner han (pag. 239 ff.) udtrykkelig ogsaa ædle Stene som Koral, Smaragd og Jaspis. — Naar mange troede, at der fra det menneskelige Legeme udgik fine og usynlige „effluvia", som kunde paavirke de ædle Stene, har man sikkert heller ikke fundet det utroligt, at der fra Sten-Amuletterne kunde tænkes at udgaa lignende „effluvia" af kraftig Virkning. —

Alt dette var Forklaringsforsøg, som træffes rundt om i det 17. Aarhundredes Bøger; men det var heller ikke mere end Forsøg i forskellige Retninger: nogen fasttømret Enhed var det ikke, og utilfredsstillende var det i mere end én Henseende. Saaledes er disse Forklaringsforsøg sikkert ogsaa i det 17. Aarhundrede ofte blevne betragtede. Thi det kan hænde, at en af Datidens Forfattere[1]) ender sine Betragtninger over de ædle Stenes Egenskaber og over Aarsagerne til Virkningerne med slet og ret at paastaa, at Smaragd har den Virkning, naar den bæres som Amulet, andre Ædelstene andre Egenskaber. Saaledes er det, Erfaringen viser det. Men om nogen Begrundelse er der ikke Tale. Forfatteren synes at have følt sig ganske afmægtig overfor Forstaaelsen af Naturens Fænomener.

Hermed er man i Virkeligheden naaet tilbage til dette Kapitels Udgangspunkt: at affærdige Sagen med en Henvisning til de ædle Stenes „occulte Egenskaber", Egenskaber hvorover man kunde undre sig, men som ikke kunde egentlig forklares. Maaske alleroftest søgte man paa denne Maade at skaffe Ro om Ædelsten-Spørgsmaalet. Om de ædle Stenes mærkelige (medicinske og andre) Egenskaber kunde der ikke tvivles. Altfor mange lærde og anerkendte Mænd mente at have observeret disse. Var det uforstaaeligt, — nu ja, saa var de ædle Stenes Virkninger ikke det eneste forbavsende og uforstaaelige i Naturen.

Der var, ogsaa i det 17. Aarhundrede, Mænd, der nærede visse Tvivl med Hensyn til de ædle Stenes Virkninger paa det menneskelige Legeme. Ikke at de i og for sig tvivlede om, at Helbredelser kunde ske ved at bære disse Stene paa sig. Men de mente, at det

---

spiratione occultè per cutis poros attracti, morbi causam virtute suâ alterâre, corpusque sensim reficere possunt . . .".

[1]) Se Bernhard. Cæsius: Mineralogia . . . Lugd. 1636. pag. 544 ff.

muligvis slet ikke var Stenene som saadanne, der virkede; men at det derimod skyldtes Fantasiens stærke Magt. Boyle har, som tidligere berørt, været inde paa, at muligvis kunde Fantasien spille en Rolle, naar Blodsten standsede Blødninger. Heucher[1]) forklarer Edderkop-Stenens tilsvarende Virkning som et Resultat af psykisk Indvirkning. Og disse Mænd staar ikke ene.

Thomas Fien[2]) siger rent ud, at „Erfaringen viser, at saare mange er blevne helbredede blot ved at bære Stene som Amuletter ... derved, at de troede, at disse var udmærkede og meget kraftige Amuletter“. Der kan ikke være Tvivl om, at denne sidste Forfatter har Ret, navnlig hvor det gælder Sygdomme af nervøs Natur. Den Helbredelse for Søvnløshed ved at bære en Diamant, som er gengivet tidligere efter Spigel, er et Exempel, som nu synes let gennemskueligt, har det end sikkert i sin Tid bidraget sit til at øge Tilliden til de Kræfter, der mentes at være de ædle Stenes Ejendommelighed.

Men Udtalelser som den af Fien var farlige for Ædelsten-Therapien. Er det virkelig blot den Tillid til Sten-Amuletterne, som Patienten nærer, der betinger disses Virkning, da er det jo ligegyldigt, hvad der hænges Patienten om Halsen. Da var det muligt at opnaa Helbredelse paa langt billigere Maade.

Ogsaa naar man brugte ædle Stene som Lægemidler at tage ind, søgte man af og til at begrunde dette. Allerede tidligere er berørt, hvorledes man søgte at retfærdiggøre Brugen af upræparerede Ædelsten-Fragmenter ved Henvisning til „den rasende Archeus“ eller paa anden Maade, — noget der ogsaa vil blive Lejlighed til at omtale, naar Tidens kritiske Bestræbelser paa Ædelsten-Omraadet skildres i et følgende Kapitel.

Man kunde med Kemikerne stræbe efter at uddrage quinta essentia af de ædle Stene, saaledes som det allerede er skildret, og da

---

[1]) I. H. Heucherus: Araneus homini preniciosus et salutaris. Viteb. Saxon. 1701. 4°. § 34 ff.

[2]) Thomas Fienus: De viribus imaginationis tractatus. Editio nova. Londini. 1657. 8°. pag. 170: ...experientia docet plurimos fuisse curatos à morbis, gestando solum lapillos ... per hoc, quod crederent illa esse nobilissima & efficacissima amuleta“.

forklare disse Præparaters formentlige kraftige Virkninger derved, at alt det unyttige og uvirksomme var fjærnet, ligesom naar man fremstillede kraftige Lægemidler ved at extrahere det egentlig virksomme Stof af Planter. Og hvad Virkningen af Magisterier og lignende angaar, da kunde man slaa sig til Ro med den Forklaring[1]), at disse virker saa meget bedre end Pulvere, fremstillede ad mekanisk Vej, fordi de er langt finere fordelte end disse og derfor langt lettere optages af Organismen.

En Art Begrundelse var ogsaa den af Paracelsus[2]) fremdragne og videre udviklede gamle Signatur-Lære, der sagde, at Sygdommene skulde helbredes ved Hjælp af Lægemidler, som havde „samme Signatur" som Sygdommen[3]). Derfor kunde man mod Sten-Lidelser bruge stenhaarde Frø og Stene, ogsaa ædle[4]).

Signaturlæren[5]), som ved første Øjekast er saa bestikkende i al

---

[1]) Laurentius Hofmannus: De vero usu & fero abusu medicamentorum chymicorum commentatio. Halæ Saxon. 1611. 4°. pag. 113: „Magisteriorum & essentiarum frequens in Medicina usus est, longè enim subtiliores sunt ipsis pulveribus, ideoque penetrantiores ..".

[2]) Flere Steder i sine Skrifter kommer Paracelsus ind herpaa, f. Ex. i II Bd. pag. 327 af Huser's Udg. Basel. 1589. 4°.

[3]) De Lægemidler „welche eine Kranckheit vorstellen / heilen auch die Kranckheiten / die sie vorstellen. Also dienen dem Stein diejenigen Sachen / die demselben gleich seyn ...", hedder det i: Johs. Schroeder: Vollständige und Nutzreiche Apotheke. Nürnberg. 1693. in Folio. pag. 65.

[4]) Ved Hjælp af Signaturlæren mente man forøvrigt ogsaa at kunne forstaa, hvorfor den Form af Aetites, som nu kaldes Ranglesten, var Fødsels-Amulet: Stenen afgav jo et Billede af en Uterus med Foetus. — Det skal dog ikke forties, at andre søgte at forklare Aetitens Virkning anderledes. J. D. Reinius (*se:* J. Wolff: Curiosus amuletorum scrutator. Frcf. & Lpz. 1692. 4°. pag. 624.) mener, at det ikke er Stenen som saadan, der virker, men at Virkningen skyldes, at Stenen bindes fast om Barselkvindens Laar „unde pelvis amplior redditur; atque propter dolorem ac tensionem illic excitatam partes ibidem irritentur, ut adjuvent conatum parturientium ...".

[5]) Litteratur vedrør. Signaturlæren er samlet i: G. A. Pritzel: Thesaurus literaturae botanicae omnium gentium. Lps. 1851. 4°. pag. 492. — Foruden til de der i nævnte Bøger kan henvises til: G. W. Wedelius: Amoenitates materiae medicae. Jenae. 1686. 4°. pag. 18 ff., hvori der diskuteres for og imod. Endnu saa sent forkastes Læren ikke ganske; men der anvises den Plads som et Slags vejledende Princip, hvis Fingerpeg om Lægemidlernes Egenskaber maa korrigeres ved Experimenter, — et Synspunkt overfor Signaturlæren, som for-

sin Enkelhed, skal iøvrigt ikke omtales nærmere her. Helt har den dog ikke kunnet forbigaas i en Bog, hvor de ædle Stenes Historie fremdrages.

Med det nævnte er ikke alle Forsøg paa at begrunde den interne Brug af ædle Stene som Lægemidler omtalte. Man kunde — som nogle gjorde det[1]) — formode, at det var paa Grund af deres „store Kulde“[2]), at de egentlige Ædelstene (i Nutids Betydning) var egnede til at bekæmpe de hede Febersygdomme. Denne Forklaring bundede vel i den Galen'ske Lære: „Contraria contrariis“.

Og da Kritiken af Ædelsten-Anvendelsen i Slutningen af det 17. og i det 18. Aarhundrede tog Fart, diskuteredes endnu andre Forklaringsmuligheder. Men dette gemmes rettest til det Kapitel, der skal handle om den stadig voxende Kritik af Brugen af ædle Stene i Lægekunsten.

øvrigt bl. a. Daniel Sennert havde anlagt (De Chymicorum cum Aristotelicis & Galenicis consensu ac dissensu... Witteb. 1619. 8°. pag. 605.).

[1]) Om de egentlige, haarde Ædelstene virker mod Febre paa Grund af den dem iboende „store Kulde“ (som man mente at kunne føle umiddelbart), diskuteres i: J. B. Silvaticus: Controversiae medicae. Francof. 1601. in Folio, pag. 223. — Forf. forkaster dette.

[2]) Om Ædelstenenes „Kulde“ kunde man i det 17. Aarh. læse det mest forbavsende. J. Wolff (Curiosus amuletorum scrutator. Frcf. & Lpz. 1692. 4°. pag. 564.) refererer Diskussionen om, hvorvidt det kunde tænkes, at Paverne Leo IV og Paul II var blevne syge og døde af at bære Perler og Ædelstene paa Grund af disses Kulde og maaske Mængde („propter suam frigiditatem & fortè multitudinem“). Der dæmrer dog en Tanke om, at disse Dødsfald kunde skyldes Gift eller ukendt Sygdom.

VI.

„I Naturvidenskaberne opstaar mange Vildfarelser derved, at man taabeligt forvexler Samtidighed med et virkeligt Aarsagsforhold“.[1]

Da man for Alvor begyndte at kritisere Tilliden til de ædle Stenes formentlige Egenskaber, maatte ogsaa det Spørgsmaal opstaa: Hvilke Aarsager har medvirket til, at denne Tillid kunde holde sig saa længe selv blandt lærde og indsigtsfulde Mænd?

Det synes mig ikke uden Interesse at betragte denne Side af Sagen lidt nærmere.

I den kritiske Periode i Slutningen af det 17. og en stor Del af det 18. Aarhundrede er flere Forfattere[2]) inde paa dette Spørgsmaal uden dog altid at tage Sigte paa Ædelstenene alene. Kun Spener behandler specielt disse.

Man vil hos disse Forfattere finde forskellige Momenter fremhævede som medvirkende ved Bevarelsen af Tilliden til ædle Stene og andre Medikamenter, som nu anses for unyttige. Spener[3]) mener, at muligvis har Djævelen, som er Guds Efteraber (simia DEI) og har stor Magt over Naturen, nu og da givet det Udseende

[1]) J. J. Spenerus: De gemmis errores vulgares .. Lips. 1687. 4°. Sectio II Physica. § 14 Slutning. „... multi in physicis errores nascuntur, dum causa per accidens cum causa per se inepte confunditur“. Marx: Die Lehre von den Giften. Gøttingen. 1827. Bd. I. pag. 213.

[2]) Vigtigst er: J. J. Spenerus: De gemmis errores vulgares. Lips. 1687. 4°. Sectio II Physica. — Sml. ogsaa J. F. Cartheuser: Rudimenta materiæ medicæ rationalis... Francof. ad Viadr. 1741. 8°. pag. 4 ff; og J. G. Gleditsch: Anleitung zu einer vernunftmässigen Erkenntniss der rohen Arzeneymittel. Berlin. 1767. 8°. pag. 5. o. a. St. — I samme Retning udtaler ogsaa J. G. Krüniz sig i: Neues Hamburgisches Magazin. IV. 1768. pag. 404 ff.

[3]) Spenerus l. c. Sectio II Physica. § 5.

af, at visse ædle Stene havde mærkelige og stærke Egenskaber, ene og alene for at bedrage enfoldige Mennesker.

Saa taler han[1]) ogsaa om Menneskenes mangelfulde Kendskab til Naturen og dens Kræfter, hvilket har gjort det muligt, at det mest fabelagtige har kunnet tros om Ædelstenenes Egenskaber. Og endelig nævner han som et ikke uvæsentligt Moment den altfor store Lettroenhed, hvormed de gamle Forfatteres Paastande modtoges.

Dette sidste har utvivlsomt spillet en meget stor Rolle. Thi ikke alene havde det i hine Tider stor Vægt, hvad de klassiske Forfattere udtalte, — saa stor, at Henckel[2]) fandt det nødvendigt at dadle sin Samtid og sine Forgængere, fordi de ikke tilstrækkeligt brugte deres egne Øjne, men ofte mente at kunne afgøre Sagen med et: „So spricht *Aristoteles*, so spricht *Serapio*, so *Avicenna*, so *Plinius* . . .“; — men ogsaa Udtalelser af bekendte Forfattere, som man havde nærmere ind paa Livet, synes endnu i det 17. Aarhundrede at være blevne modtagne med en Autoritetstro, hvortil Nutiden næppe kan opvise Magen. Man studser ofte over at finde det 16. Aarhundredes, ja endnu ældre Bøger citerede i Bøger fra det 17. Aarhundrede, som om disse gamle Anskuelser endnu var brugbare i Dagens Diskussioner lige saa godt, som da de første Gang blev fremsatte. Da maatte Resultatet, ogsaa for de ædle Stenes Vedkommende, blive det, som Spener[3]) anker over, at falske Paastande kritikløst gaar fra Forfatter til Forfatter og derved tilsidst ligesom faar et ærværdigt og paalideligt Skær over sig. Mangt og meget i de gamle Bøger er virkelig kun en saadan Genspejling af forudgaaende Autoriteters Meninger, — som disse maaske atter havde laant fra deres For-

---

[1]) Spenerus l. c. Sectio II § 3.

[2]) J. F. Henckel: Pyritologia. Leipzig. 1725. 8°. pag. 22. — Her kunde ogsaa mindes om de Ord, hvormed Hans Christensen Bartsker sidst i det 16. Aarh. giver sin Autoritets-Tro tilkende: „Seneca Scriffuer / at det er det beste mand giøre kand / at mand følger den rette Sande visse oc trøge Vey / som di andere der haffuer vell vandert oc gangen for oss / lige saa skulle vi / efterfølge di Gamle deris Lere / oc ikke Rosse sig nogen aff sin egen Mact . . .“. [En liden Bog / om alle hande Siugdom . . . Schlesswig. 1596. 4°. pag. 2.]. Sml. ogsaa Erasmus Bartholinus: De naturae mirabilibus qvæstiones acad. Hafn. 1674. 4°, pag. 43: „Multis pro veritate est autoritas antiqvorum“.

[3]) Spenerus: De gemmis errores. 1687. 4°. Sect. II § 3. „ . . . Itaqve ab aliis falso tradita, ad posteros propagarunt, ut errores eundo qvasi per ætates, robur qvoddam acqvisiverint plurimi“.

gængere: „es[1]) sind *citata* & *allegata*, die alte Leyre und mit der *Experience* gar nicht überein kommende Saalbadereyen".

Her røres netop ved et meget væsentligt Punkt: den Mangel paa Experimenter, som det 17. Aarhundrede i mange Retninger efter alt at dømme led under, og som — hvad forøvrigt ogsaa enkelte[2]) i Tiden har set — bidrog sit til, at saa mangen ukorrekt Paastand om de ædle Stenes Egenskaber har kunnet hyldes af Slægt efter Slægt.

Det er ikke her min Opgave at forsøge paa at skrive det 17. Aarhundredes Lærdomshistorie. Kun et og andet af Interesse for Ædelsten-Studierne skal berøres.

Aarsagen til den nævnte Mangel paa Experimentalundersøgelser maa for de ædle Stenes Vedkommende søges paa navnlig 2 Steder.

Først stod som Hindring for Experimenter disse Stenes Kostbarhed og Sjældenhed. Man trykkede sig, forstaaeligt nok, ved at underkaste de ædle Stene Prøver, som kunde skade eller maaske helt tilintetgøre dem. Ejede en Mand en Diamant, skulde han nok vogte sig for at prøve, om den virkelig vilde sønderbrydes i Bukkeblod, saaledes som talrige Forfattere skrev. Thi var det sandt, vilde store Værdier gaa tabt for ham. — Og saaledes videre. Ogsaa for den experimentale Konstatering af de ædle Stenes paastaaede medicinske Egenskaber kunde Kostbarheden og Sjældenheden være til Hinder.

Forholdene var virkelig saaledes. Det kan ikke være uden Grund, at Henkel[3]) længe efter det 17. Aarhundredes Slutning vender sig mod de rige Naturforskere, der burde kunne optage den nøjagtige Undersøgelse af de kostbare ædle Stene paa deres Program: „allein sie scheuen sich, und alle stecken zwischen Thür und Angel, wenn die Edelsteine und das Gold, der Ordnung nach, zum Feuer sollen". Fra anden Side vides det, at denne Kritik var berettiget endnu i det 18. Aarhundrede. Hill[4]), der taler om Bezoar-Stenenes Sammensætning og Egenskaber, har til Undersøgelsen

---

[1]) Casp. Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis tom. II pars II. Züllichau. 1751. 4°. pag. 198.

[2]) Saaledes Spenerus: De gemmis errores vulgares. 1687. 4°. Sectio II Physica § 3.

[3]) J. Fr. Henkel: Kleine mineralogische und chymische Schrifften. Dressden & Leipzig. 1744. 8°. pag. 343. og samme Forf.'s: Idea generalis de lapidum origine... ibid. 1734. 8°. pag. 40 („Dotatiorum physicorum hoc foret studium, hic labor, sed horrent & inter sacrum & saxum cruciantur omnes, si ad ignem ordo tangit gemmas...").

[4]) J. Hill: A history of the materia medica. London. 1751. 4°. pag. 854.

vistnok kun brugt „tyske Bezoar-Sten“ „the others [ɔ: de ægte orientalske] are too expensive for Experiments“, og Löseke[1]) anser det for vanskeligt at faa konstateret, hvorvidt de kunstige Bezoar-Sten (Lapis de Goa) muligt er af større medicinsk Virkning end de ægte Bezoar-Sten; thi „Die Kostbarkeit verbiethet seine Bestand-Theile durch die *Chymie* zu untersuchen“.

En hæderlig Undtagelse danner dog, — som ogsaa Henkel fremhæver det — Robert Boyle, hvorom senere paa sit Sted. —

— I mange Tilfælde kunde den nu fremdragne Undskyldning dog ikke gælde, og da først og fremmest naar det drejede sig om at faa konstateret de ædle Stenes fysiske Egenskaber, samt disse Stenes mulige Virkninger som Amuletter baarne udvendig paa Patientens Legeme.

Aarsagen til Forsømmelsen af Experimenter maa da her søges andetsteds, nemlig i den i det 17. Aarhundredes Forskning raadende Aand. Man vil ved at fordybe sig i denne Tids Litteratur træffe mere end et Exempel paa, at theoretiske Spekulationer dengang gik i Rang med nøjagtige Observationer og Experimenter, ja, endogsaa kunde overflødiggøre disse. Et upaaagtet, men meget karakteristisk Exempel er, hvad Athanasius Kircher[2]) beretter om „den udmærkede Mekaniker Dr. Hieronymus Finugius“. Denne havde fra Ungdommens Tid ofret stor Flid og Bekostning paa at opfinde et perpetuum mobile; nu mente han at have udspekuleret en saadan Maskine, som kunde holdes i evig Bevægelse ved Hjælp af en Magnet, og viste tilfældigvis Athanasius Kircher Tegningen. Ganske vist kan Opfinderen ikke have prøvet Maskinen i Virkeligheden; thi Kircher fandt den behæftet med de samme Fejl som alle andre perpetua mobilia og ude af Stand til at holdes i evig Bevægelse; men: „han [Finugius] *troede* saa fast paa, at denne Maskine kunde holdes i evig Bevægelse ved Hjælp af en Magnet, at ingen vovede at sige noget derimod“.

---

[1]) J. L. L. Løseke: Abhandlung der auserlesensten Arzeney Mittel. Berlin. 1755. 8°. pag. 219.

[2]) Athanasius Kircherus: Magnes... Romæ. 1654. in Folio. pag. 244: „Hisce dum curiosiùs insisto, incidi in insignem Mechanicum D. Hieronymum Finugium, qui ab adolescentia sua motus perennis inquisitioni non sine sumptibus insudarat. Hic inter alias suas inuentiones depictam in folio Machinam mihi exhibuit, qua vi Magnetis motum perpetuum effici posse ita firmiter credebat, vt nemo esset, qui contrà quicquam dicere auderet“.

Nu vil man maaske indvende, at Opfinderen havde spekuleret sig gal paa sit Problem, og at Exemplet derfor intet viser. Men en nærmere Betragtning af det 17. Aarhundredes Litteratur vil vise, at dette ingenlunde behøver at være Tilfældet. For at blive ved Athanasius Kircher, der fremhæver sig selv[1]) som den, der helst vil støtte sig til Erfaring og Selvsyn (experientia ipsa & *αὐτοψία*), ikke som denne Mekaniker nøjes med blotte Spekulationer, saa angiver samme Kircher i en anden af sine Bøger[2]) et Forsøg, der skal kunne udføres til at illustrere Kilders Fremkomst: man skal sætte en Gips-Søjle i en Skaal med Vand; da vil Vandet suges gennem Gipsen op til en Fordybning i Søjlens øverste Ende og stadig løbe ud over denne Fordybnings Rand. Dette kan Kircher aldrig have prøvet; thi det er umuligt. Han begaar altsaa samme Fejl som Mekanikeren med sit Perpetuum mobile: at *tro* saa fast paa sine Spekulationers Rigtighed, at en experimentel Verifikation anses for overflødig.

Man er berettiget til at mene, at ogsaa for de ædle Stenes Vedkommende er adskillige Paastande gaaede fra Forfatter til Forfatter uden nærmere Prøvelse, fordi de passede saa godt ind i Tidens Spekulationer, at ingen studsede derover. Naar det f. Ex. hed sig, at i ondartede Febre var det navnlig Hjertet, der skulde beskyttes og styrkes, og naar fremdeles Rubin, Hyacinth og andre Ædelstene sagdes at være „cordiale“: at kunne styrke Hjertet, — hvorfor skulde man da give sig til at anstille Experimenter for at undersøge, om ogsaa virkelig den Bedring i Patientens Tilstand, man ofte mente at iagttage efter Anvendelsen af Ædelsten-Medikamenter, nu ogsaa virkelig skyldtes disse? Der var jo tilsyneladende intet Hul i Tankerækken, og yderligere stod Mænd med Autoritet inde for Sagens Rigtighed.

— Det er saa let nu at kræve Experimenter til Bevis for denne eller hin Paastand om ædle Stenes Egenskaber; men ofte vil det

---

[1]) Kircherus l. c.: „Ego verò ita natura comparatum habeo, vt nisi experientia ipsa & *αὐτοψία*, de rei certitudine me securiorem reddideret, similibus ... fidem facilè adhibere non soleam ...“.

[2]) Athanasius Kircherus: Mundus subterraneus. Amstelod. 1678. in Folio. Pars I. pag. 260. *Sml.* Nicolaus Steno: Foreløbig Meddelelse til en Afhandling om faste Legemer, der findes naturlig indlejrede i andre faste Legemer. I Oversættelse ved Aug. Krogh og Vilh. Maar. Kbh. 1902. 4°. pag. III.

være at kræve det umulige af det 17. Aarhundredes Mænd. At anstille Ædelsten-Experimenter, hvis Resultater ikke kunde omdisputeres, var dengang meget vanskeligt. Den Usikkerhed i Nomenclaturen, som gentagne Gange er fremhævet, gjorde det ofte meget vanskeligt at skaffe sig de rette Forsøgsobjekter. Man tænke blot, hvor vidt forskelligt Resultat, der maatte komme af Undersøgelser og Experimenter med to „Blodsten", hvoraf den ene var Nutidens Hæmatit, den anden en rødplettet Jaspis, men som begge i Litteraturen betegnedes som „Blodsten"[1]). Vilde nogen indvende, at de aldrig ved Forsøg havde set den Paastand bekræftet, at „Blodsten" standser heftige Blødninger, kunde deres Modstandere svare, at det var, fordi de ikke til Forsøgene havde benyttet de rette Blodsten, eller at disse havde været forfalskede[2]). Der vilde vel altid kunne peges paa et eller andet Tilfælde, hvor man mente at have set denne eller hin Paastand om ædle Stenes Egenskaber bekræftet.

Og der kunde i det 17. Aarhundrede fremkomme Vanskeligheder, paa hvilke man nu slet ikke tænker. Saaledes taler Fortunius Licetus om Aetiter, der opgraves af italienske Bønder og sælges til Barselkvinder, hvilke dog ikke kan bekræfte de gamle Beretninger om disse Stenes fødselshjælpende Egenskaber. Licetus mener[3]), at Aarsagen hertil ikke maa søges i Stenenes Art: det var virkelig Ørnesten. Men maaske laa det i, at disse Sten først fik deres Kraft, naar Ørnen havde haft dem i sin Rede og ruget paa dem; nu derimod, da de toges lige op af Jorden, var de kraftløse. Licetus mener at finde denne sin Gisning bekræftet ved en Udtalelse hos Plinius.

---

1) Denne Bog Side 38.

2) Saaledes diskuteredes der virkelig om Ædelstenenes Egenskaber. *Se:* J. Wolff: Curiosus amuletorum scrutator. Frcf. & Lips. 1692. 4° pag. 564: „Cum autem animadvertant quidam, gemmas encomia sua in variis morbis externè atque internè applicatas non adimplere, suspicionem incurrunt, gemmas plurimas non esse veras vel naturales, sed factitias, atque ideò ipsis etiam vires varias, olim decantatas, colligunt denegandas esse . .".

3) Fortvnivs Licetvs: Litheosphorvs sive de lapide Bononiensi. Vtini. 1640. 4°. pag. 63: „ . . . fortassis, vt ego censeo, quod hi lapides virtutem huiusmodi conquirant ab Aquilarum incubantium calore, quem non sibi comparauerint e terra defossi . . ." „Quod autem Plinius (lib. 10. c. 3.) ait, inesse lapidibus Aquilinis vim illam medicam nonnisi nido dereptis, nostram confirmat coniecturam, qua diximus lapidem hunc non habere sibi congeneam a natura mirabilem eam virtutem, sed ipsam acquirere a calore ventris Aquilarum incubantium".

Hvor vid en Mark for Bortforklaring af negative Resultater af Forsøg med ædle Stene aabner ikke den Slags Udtalelser!

Var Usikkerheden stor, naar det gjaldt forholdsvis simple Undersøgelser, maatte dette naturligvis i endnu højere Grad have været Tilfældet med indviklede fysiologiske og therapeutiske Forhold, her Ædelsten-Medikamenternes Virkninger paa det menneskelige Legeme. Man vil da ogsaa finde, at der Gang paa Gang i det 17. Aarhundredes Litteratur lyder Klager over, hvor vanskeligt det er at anstille Forsøg over Lægemidlers Virkninger, idet der dog naturligvis ikke altid tages specielt Sigte paa de ædle Stene. Riedlin[1]) taler om den medicinske Erfaring, som er usikker af saa mange Grunde, „at En kunde fylde en hel Bog med at nævne dem“[2]). Og Boyle[3]) udbryder: „At anstille Experimenter i Medicinen paa rette Maade er sandelig vanskeligere, end de fleste tror“. Foruden Forfalskning af de anvendte Lægemidler klager Boyle navnlig over, at snart synes en Sygdom at helbredes ved Hjælp af et Medikament, snart ikke, alt efter Sygdommens Grad og den Syges Konstitution.

Naar dette tages i Betragtning, vil man bedre forstaa, hvorfor det gik saa langsomt for det 17. Aarhundredes Mennesker med at frigøre sig fra de Anskuelser om de ædle Stenes Egenskaber, hvilke vi nu har indset er forfejlede.

Naar det her er fremhævet, at det 17. Aarhundrede manglede Experimenter[4]) i en følelig Grad, vilde sikkert Datidens Skribenter,

[1]) Vitus Riedlinus: Lineæ Medicæ. [Annus primus] Aug. Vindelic. 1695. 8°. pag. 89: „Tot tantæque sunt causæ, quæ Experientiam Medicam fallacem reddunt, ut iisdem recensendis integrum quis libellum replere posset“.

[2]) Hvad Riedlin nævner er dog her af mindre Interesse, f. Ex., at den Syge bortkaster Lægemidlet og dog kommer sig, hvorefter Lægen tror, at dette skyldes Lægemidlet.

[3]) Robert Boyle: Tentamina quædam physiologica. Amstelodami. 1667. 8°. pag. 119: „sanè difficilius est Experimentum in Medicina ritè perficere, quam plerique opinentur“. — Sml. ogsaa samme Bog pag. 56 ff.

[4]) Her vil det maaske være paa sin Plads at fremhæve, at Ordet: *experimentum* i det 17. Aarhundrede til Tider bruges ikke i Nutidsbetydningen: Experiment lig Forsøg, men i Betydningen: Erfaring, Iagttagelse, altsaa en langt mere passiv Betydning. Saaledes f. Ex. Thomas Bartholinus Acta medica & philosophica hafniensia (I). pag. 110. — Allerede i det 17. Aarhundrede var nogle Forfattere opmærksomme paa denne Vaklen

om det var muligt, protestere og henvise til forskellige Samtidige, der sagdes at experimentere, ogsaa paa de ædle Stenes Omraade. — Det vil være formaalstjenligt at betragte denne Side af Sagen lidt nærmere.

En Del af de Experimenter med ædle Stene, som det 17. Aarhundredes Litteratur kan opvise, er virkelig gode Experimenter. Ganske blottet for saadanne var Tiden naturligvis ikke. Boyle er nævnt. Spener har ved selv at anstille Experimenter indset det urigtige i den ofte fremsatte Paastand, at Diamant ophæver Magnetens Virkning, naar den kommer i dens Nærhed[1]). — Og andre Exempler kunde nok ledes frem: der blev virkelig af og til i det 17. Aarhundrede anstillet Forsøg over Ædelstene, hvilke ogsaa kan staa for Nutidens Kritik.

Men det vil paa den anden Side vise sig, at en meget stor, maaske den største, Del af det, som dengang kaldtes Forsøg med ædle Stene („jeg har selv prøvet det og erfaret, at det er rigtigt"), er urene Forsøg, hvis Resultater mistydes og generaliseres ud over alle tilladelige Grænser. Navnlig gælder dette Forsøg angaaende Ædelstenenes medicinske Egenskaber.

Urent er et Forsøg som det allerede tidligere omtalte, hvor Boetius de Boot tror sig[2]) helbredet ved Brugen af nogle Draaber Koral-Tinctur. Thi Tincturen indtoges sammen med Viol-Decoct. Men hvorledes vil det være muligt at sondre denne sidstes Virkning fra Koral-Tincturens?

Det samme gælder al anden Anvendelse af ædle Stene i pulve-

---

i Betydningen af Ordet experimentum. Saaledes Erasmus Bartholinus: De naturæ mirabilibus qvæstiones academicæ. Hafn. 1674. 4°. pag. 86: „Videntur experimentum cum experientia confundere ij, qvi dicunt, esse memoriam præteritorum, pluribus sensibus comprobatam: seu, observationem eorum, qvæ sæpius, eodem modo eveniunt. Cum tamen voce experimenti, significent alii ipsum experiri, hoc est, vel adhibere aliqvid in opere, de cujus fine non sit certitudo, vel qvod evenisse, nostrâ aut alienâ fine didicimus: hoc enim duplici modo, intelligi potest experimenti vocabulum ...".

[1]) J. J. Spenerus: De gemmis errores vulgares. Lipsiæ. 1687. 4°. Sectio II Physica § 10. „proprio didici experimento".

[2]) Det er saa meget mærkeligere at se Boetius de Boot forsynde sig her, som han i sin Stenbog (1647. 8°. pag. 86 ff. spec. pag. 100) har en lang Udvikling af, hvorledes man skal udføre Forsøg, og hvorledes man skal kunne kende Aarsagsforhold fra blot Samtidighed (regulæ... quibus sciri possit, num causa aliqua sit vera causa... vel non sit.).

riseret eller paa anden Maade præpareret Tilstand til indvendig Brug. Thi de gaves aldrig ene; ofte var der talrige andre Ingredienser i de Lægemidler, hvori de indgik, saaledes som tidligere skildret; i det mindste gaves tillige et eller andet Urtevand som „vehiculum", hvis Virkning jo ikke kunde holdes ude fra de ædle Stenes. Nogle Forfattere i det 17. Aarhundrede var opmærksomme paa dette. Saaledes Grube[1]). Men én af Tidens Brøst var det nævnte Forhold, — ét af de saarbare Punkter, mod hvilken det 18. Aarhundredes Kritik senere rettede sine Vaaben[2]).

Endnu en medvirkende Aarsag til at Tilliden til de ædle Stenes Egenskaber kunde holde sig saa længe, var den utilladelige Generalisering af „Forsøgsresultater" ud over alle Grænser, hvilken atter og atter møder den, som fordyber sig i det 17. Aarhundredes Litteratur, og som ogsaa paatales af Datidens klareste Hoveder[3]). — Og vender man sig sluttelig til den Forvexling af Samtidighed med et virkeligt Aarsagsforhold, som dengang gik i Svang, saaledes som den gør det i al mindre udviklet Videnskab, — og hvorom bl. a. de Ord, der er sat som Motto over dette Kapitel, vidner[4]), — da vil

---

[1]) Herman Grube: Commentarius de modo simplicium medicamentorum facultates cognoscendi... Hafn. & Francofurti. 1669. 8° pag. 118 ff. Her paatales navnlig det aldeles uberettigede i at tilskrive Bezoar-Stenene de Virkninger, man mente at erkende efter Brugen af Lægemidler, hvori de indgik, da jo samtidig bl. a. Hjorte-Tak fandtes i disse Medicamenter.

[2]) Saaledes, naar Caspar Neumann (Chymiæ medicæ dogmatico-experimentalis tomi IV pars II. Züllichau. 1755. 4°. pag. 20.) forkaster Bjærgkrystalpulver og Mandelolie som Modgift mod Sublimat og mener, at Olien alene vilde have samme Virkning som Olie og Bjærgkrystalpulver.

[3]) Saaledes i: Wolfgangus Hoeferus: Hercules medicus... 1665. 8°. pag. 390: „Quia verò experientia fallax est, nisi plurimis exemplis comprobetur, ideò mirari non oportet, si propter unam & alteram ægrorum curam felicem fortuitò forsitan acquisitam, locus aliquis famam sibi conciliet, & paulo post obscuretur". — Og endnu bedre i: F. Hoffmannus: Opus de methodo medendi. Lips. 1668. 4°. pag. 31: Virkningen af et Middel maa ikke blot være set „in uno, atqve semel, sed in multis, & qvidem in similibus Temperamento, ætate, sexu, corporis structurâ". Han nævner et afskrækkende Exempel, hvor man udraabte Nældeblade som Middel mod Kræft, fordi de én Gang syntes virksomme: „Ejusmodi incerta experimenta totâ fiunt die". — Direkte nævnes de ædle Stene dog ikke.

[4]) Her kunde ogsaa henvises til Dan. Ludovicus: De pharmacia moderno seculo applicanda dissertationes III. Hamburgi, 1688. 8°.

det bedre kunne forstaas, at Paastande om ædle Stenes Egenskaber, der nu lyder utrolige og fabelagtige, kunde tros selv af det 17. Aarhundredes mest oplyste Mennesker.

Først efterhaanden som talrige Detailundersøgelser, ofte tilsyneladende uden indbyrdes Interesseforhold, blev udførte paa alle Naturvidenskabens Omraader, var det Materiale tilvejebragt, paa Grundlag af hvilket der med Held kunde tages Standpunkt til Ædelstenproblemet.

Men den menneskelige Tanke venter ikke taalmodig, til der paa en Gang kan skydes Bresche i Muren. Tværtimod stormer den atter og atter frem. Kritiken søger med den til enhver Tid til Raadighed staaende Viden at omstyrte det, om hvis Rigtighed en og anden har fattet Mistanke.

Herom skal det følgende Kapitel handle.

---

pag. 351, hvor Forf. stiller sig meget skeptisk til Jordemødrenes (Lucinarum nostrarum) Tro paa Aetitens Virkninger under Fødsler: „sique quidpiam interdum conferre visus, forsitan inter circumstantiarum ignorantiam per vulgatissimum in Medicina (non Causæ ut Causæ) elenchum aut violentas Matricis præcipitationes similiter factum, ad minimum incertæ est fiduciæ ...“.

VII.

„Den ene Dag er den andens Læremester“ [1]).

De Anskuelser, der engang næredes om de ædle Stene (i dette Ords gammeldags omfattende Betydning), forkastedes naturligvis ikke paa éngang. Forholdet var tværtimod det, at Stykke for Stykke maatte Tilliden til dem nedbrydes, alt som den voxende Indsigt i Naturen gjorde Idéerne uholdbare. Men saa dybt rodfæstet var Troen paa Ædelstenenes mærkelige Egenskaber, at selv Mænd som Robert Boyle ikke kan frigøre sig derfra, men prøver at skaffe Beviser tilveje. Dog stadig rejser Kritiken Hovedet, for hver Gang stærkere. Alt som Aarene skred, blev flere og flere af de ædle Stenes formentlige Egenskaber ansete for ubevislige og tvivlsomme eller i det mindste stærkt overdrevne. Men det meste af det 18. Aarhundrede [2]) gaar, før Ædelstenene er fjærnede fra Europas Apotheker, selvom de mod Slutningen kun fik Lov at staa dér som Kuriositeter. Herom paa sit Sted.

Ædelsten-Kritikens Historie er en Beretning om, hvor vanskeligt det er at faa gamle vrange Forestillingskredse udryddede, selv efter at Grunden omtrent ganske er smuldret bort under dem i Tidernes Løb.

---

[1]) Joh. Wilh. Baumer: Historia natvralis lapidvm pretiosorvm omnivm ... hactenvs in vsvm medicvm vocatorvm ... Francof. 1771. 8⁰. Dedikationens første Side nederst: „... dies diem docet ...“.

[2]) Her er maaske Stedet at paatale det fejlagtige i den Udtalelse, som Franklin fremsætter (La vie privée d'autrefois. Les médicaments. Paris. 1891. 8⁰. pag. 139.): „Sur ce point [ɔ: de ædle Stenes Lægedoms-Egenskaber] on ne rencontre guère d'incrédules entre le treizième og le dixneuvième siècle“. Navnlig i det 18. Aarhundrede kunde man opvise megen Vantro og Spot paa dette Omraade. De følgende Sider vil vise dette tilfulde. Korrekt er det heller ikke, naar Edmond Minvielle udtaler om Ædelstenene (La médecine au temps d'Henri IV. Paris. 1904. pag. 53): „On n'était pas toujours d'accord sur leurs propriétés particulières; mais personne n'aurait osé contester leur influence curative“.

Som allerede oftere berørt modtog det 17. Aarhundredes Mennesker fra Forfædrene en Mængde i vore Øjne meget fantastiske Anskuelser om de ædle Stenes Egenskaber. I de meget udbredte Skrifter af f. Ex. Marbodæus, Albertus Magnus og Agricola er Naturligt og Overnaturligt, Virkelighed og Fabel blandet med hinanden. Det blev nu det 17. Aarhundredes Opgave at søge at adskille Sandt fra Vrangt.

Allerede ned imod Aar 1600 havde en Forfatter, Johan Lange[1], søgt at belære sin Samtid om, hvilke Egenskaber man kunde tillægge de ædle Stene og hvilke ikke. Han stoler fast paa deres medicinske Virkninger[2], selvom det ofte er uforklarligt, hvorledes disse kommer i Stand. Men at Agat skulde gøre Ægtefæller enige, Topas bringe sin Bærer Sikkerhed, og lignende, anser han for Snak, som ikke er en Hvid værd[3].

Det blev disse Anskuelser, der skulde adopteres af det 17. Aarhundrede.

Kort efter Aarhundredskiftet (i Aaret 1609) udkom Boetius de Boot's Skrift om Ædelstene — en Bog, som igennem hele det 17. Aarhundrede blev af fundamental Betydning for Studiet af de ædle Stene og disses dengang saa meget omtalte Egenskaber. Denne Bog er forsaavidt uoriginal, som dens Grundtanker i Forvejen er udtalte af Johan Lange. Men den er alligevel et Værk, der ingenlunde kan ses bort fra. Thi ikke alene udformede Boetius de Boot de nye Ædelsten-Anskuelser nærmere og gjorde det med Dygtighed; men hans Bog bliver i det 17. Aarhundrede det meget kendte og meget benyttede Værk, man søgte til, naar de ædle Stene skulde studeres, medens Langes Epistolæ træder i Skyggen, som forholdsvis ukendt. Man staar altsaa her overfor et af de i Videnskabens

---

[1]) Joannes Langius: Epistolarvm medicinalivm volvmen tripartitvm.. Francof. 1589. 8°. pag. 792 ff.

[2]) J. Langius l. c. pag. 793: „... Aliæ vero sunt in arte curandi morbos gemmarum facultates, experientia repertæ, & vsu peritorum approbatæ.. Atqui quum horum causas effectuum reddere nequimus, oportet nos rationis inopes, agyrtarum more, ad cæcas formæ speciuocæ proprietates, tanquam ad sacram ancoram & imperitorum asylum, vel ad certo imperscrutabiles siderum operationes & effectus ... confugere“.

[3]) J. Langius l. c. pag. 792: „... Quis enim rationis compos non irrideat velut anilia deliramenta, in Achate coniugum concordiam ... in Topazio sinistri brachii armillis inserto securitatem ... & alias sexcentas huius generis nugas? quas ne assis quidem facio“.

Historie ikke helt sjældne Tilfælde, hvor en Forfatter til en vis Grad med Urette nyder den Ære, der almindelig tillægges ham, men som det vilde være ligesaa uretfærdigt at fratage ham.

Det vil her være paa sin Plads ganske kort at resumere Boetius de Boot's Anskuelser, om hvilke Læserne af mit her foreliggende Arbejde iøvrigt allerede vil have en Forestilling baade gennem jævnlige Henvisninger til Boetius de Boot's Bog og gennem min Skildring af det 17. Aarhundredes Anskuelser om de ædle Stenes Egenskaber; thi bevidst eller ubevidst drog i dette Tidsrum Forskernes Tanker, naar det gjaldt de ædle, dyre Stene ad de Veje, som Boetius de Boot angav.

Som Motto over saavel Boetius de Boot's som hele det 17. Aarhundredes Fremstilling af Ædelsten-Spørgsmaalet kunde sættes en Udtalelse som denne: „Dette maa man først og fremmest lægge Mærke til, at der falskelig tillægges de ædle Stene mange Egenskaber, som de hverken har, ej heller kan have" [1]). Her brydes Staven over Fortidens Tro paa Stene, som skulde kunne gøre usynlig, lykkelig, rig, veltalende osv.

Men paa den anden Side tør Boetius de Boot ikke kort og godt frakende de ædle Stene mærkelige Egenskaber. At gøre dette vilde være taabeligt, siger han; thi det strider mod Erfaringen [2]).

---

[1]) Boetius de Boot: Gemmarvm et lap. hist. Hanoviæ. 1609. 4°. pag. 51: „Hoc tamen imprimis obseruandum, multas vires falso asscribi gemmis quas nec habent nec habere possunt".

[2]) Boetius de Boot: Gemmar. et lap. hist. 1609. 4°. pag. 42: „Nullas prorsus habere gemmas & lapides vires insanum est affirmare, & contra omnem experientiam". Bl. a. Blodsten mod Blødninger etc. Dette viser meget sikker Erfaring: „experientia certissima". — Meget karakteristisk for det 17. Aarhundredes Anskuelser om de ædle Stene er ogsaa Thomas Brown: Psevdodoxia epidemica. Franckf. 1680. 4°. pag. 522—23: „Endlich / müste der jenige mehr Köpfe haben / als zu Rom Berge sind / der da nur die Helfte der jenigen Tugenden / so man den Steinen zuschreibet / und ihre nicht nur zu der Artzney / sondern auch zu der Magie vermeintlich dienende Eigenschaften behaubten wolte . . ." — „Das wissen wir / dass der Lasurstein eine purgirende Kraft in sich hat; auch wollen wir nicht laugnen / dass der *Bezoar* nicht wider dass Gift diene; . . . und die Corallen wieder die fallende Sucht helffen; so lehret uns auch ferner die Erfahrung und die augenscheinliche Würckungen / dass die Carniolen / der Jaspis / die Heliotropier oder Sonnen-Wend-Steine / und der Blut-Stein die jenige Kraft haben / zu welcher man sie brauchen pfleget. Dass aber ein Amethyst verhindere / dass man nicht truncken werden soll; und ein Smaragd zerspringe / wenn er beym Gebrauch des

Hvilke Egenskaber tillægger denne Forfatter da de ædle Stene? — Først og fremmest medicinske. Baade som Amuletter og til indvendig Brug mener han disse Stene anvendelige. Fra Fantasiens og det Overnaturliges taagede Verden drages de ædle Stene nu ind i Virkelighedens klarere Lys. Fra at være omgivne med et halvt trolddomsagtigt Skær bliver Ædelstenene nu at regne for Naturprodukter, som er i Besiddelse af kraftige Egenskaber, hvilke Mennesket kan drage sig til Nytte i Lægekunsten. Dette var et stort Fremskridt i Retning af Sandhedens Erkendelse.

Hvor klart end Boetius de Boot's Blik er, formaar han dog ikke ganske at frigøre sig for Idéerne om de ædle Stenes ligefrem vidunderlige Egenskaber. Navnlig kommer dette frem i hans Anskuelser om Tyrkisen, hvilke allerede er fremdragne (Side 89 ff.). Det skinner her igennem, hvor dybt rodfæstet Troen paa de kostelige Stenes mærkelige Egenskaber var. Det utroligste var troligt, hvis Erfaringen syntes at bekræfte det. Der maatte gaa endnu en rum Tid, før Troen paa ædle Stenes halvt eller helt overnaturlige Virkninger kunde forlades ganske og aldeles.

Trods sine Mangler er Boetius de Boot's Bog dog et stort Fremskridt. Der kan næppe være Tvivl om, at den har bidraget stærkt til, at man i det 17. Aarhundrede — i hvert Fald i den lærde Verden — hovedsagelig betragtede de ædle Stene fra lægevidenskabelige Synspunkter[1]), naar disse Stenes Egenskaber kom paa Tale. Naar dette er Tilfældet, er der i Virkeligheden aabnet Vej for en exact Undersøgelse af Ædelstenenes Egenskaber. Foreløbig blev det dog kun ved Muligheden.

Man kan da karakterisere det 17. Aarhundredes Standpunkt til

Liebes-Wercks getragen wird: ferner / dass ein Diamant / (oder Magnet) wenn man ihn unter das Kopf-Kussen leget / die Unkeuschheit einer Frauens-Person an den Tag geben soll: nicht weniger / dass ein Sapphir wider das Bezaubern diene ... / das alles / bekenn ich / kan ich noch nicht glauben ...".

Videre var Thomas Brown ikke naaet, — han, som vilde bekæmpe sin Tids Vildfarelser.

[1]) Herunder hører, ret beset, ogsaa tildels Beretningerne om farveændrende Ædelstene; thi det var jo, som skildret, ofte Sygdom og Død, der varsledes, og Ændringerne skyldtes efter manges Mening sygelige Uddunstninger fra Bærerens Legeme, hvilket maatte interessere Lægen. At de ædle Stene ogsaa kunde betragtes og blev betragtede som Smykker, ser jeg — som tidligere berørt — bort fra i denne Sammenhæng.

det i Aarhundreder omdebatterede Ædelsten-Spørgsmaal saaledes: man stoler paa disse Stenes medicinske Egenskaber; derimod har man nu forladt det allermeste af de forudgangne Slægters fabelagtige Beretninger og Paastande om de ædle Stenes Egenskaber af overnaturlig Art.

Gennem hele det 17. Aarhundrede anvendtes ædle Stene i Lægekunsten. Men énstemmig Hyldest fik disse Lægemidler ikke i Litteraturen. Kritiken havde rørt paa sig, før det 17. Aarh. randt op, og dens Tale skulde i Tidens Løb blive højere og højere, saaledes som det nu skal berettes.

Allerede tidligt i det 16. Aarhundrede havde Aloisius Mundella[1]) stillet sig ikke lidet afvisende overfor den medicinske Brug af Ædelstene, især Smaragd. Thi disse Stenes Pulver er uopløseligt i Tarmkanalen, og har derfor ingen Virkning. Hertil kommer den praktiske Betænkelighed, at man ofte i Apotheket faar Glas og simple Stene i Stedet for ægte Ædelstene. Mod det 16. Aarhundredes Slutning hævede der sig ligeledes enkelte Røster, som kritiserede den interne Brug af ædle Stene saasom Smaragd, Hyacinth etc. Costæus[2]), der skrev nogle Kommentarer til Mesuë's Værker, kommer til dette Resultat: „hvis jeg skal være oprigtig, vil det maaske ikke være noget Tab for Medicinen, hvis man undlod at benytte Ædelstene, endskønt det er sandsynligt, at disse er i Besiddelse af mærkelige og stærke Egenskaber". Thi — slutter han[3]) — „Der er jo nok af Planter og andre Ting, som man kan bruge til Antidota". Hans Tankegang er sikkert den, at det er raadeligst at holde sig til gammelkendte Plante-Lægemidler, i Stedet for at indlade sig paa Brugen af ædle Stene, som er kostbare, og hvis virkelige Egenskaber er ret ukendte.

Ligesaa tvivlende udtaler den i sin Tid bekendte Praktiker Hercules Saxonia [Ercole Sassonia] sig faa Aar senere[4]). Han

---

[1]) Aloisius Mundella: Epistolæ medicinales. Basileæ. [1538]. 8°. Epist. I de usu & uiribus Smaragdi. Se især pag. 25 og 30.

[2]) Mesuae Opera 1581. in Folio. Blad 96r: „...vt ingenue dicam, quanquam inesse admirabiles gemmis vires verisimile est: non multi tamen fortasse detrimenti medicinæ futurum est, si & earum vsus omittatur".

[3]) Sammesteds, lidt længere fremme: „...& suppetit amplissima stirpium atque aliarum rerum copia, quibus vti pro antidotis licet".

[4]) Hercules Saxonia Patavinus: De plica. Patav. 1600. 4°. pag. 222: „Quòd igitur ad Gemmas pertinet, ego equidem illas, cum maiores & puriores fuerint, ad ornatum & opulentiam laudo; ad Medicinam vtrum

betvivler, at de ædle Stene kan have nogen videre medicinsk Anvendelse; ad Erfaringens Vej har han aldrig kunnet faa det bekræftet, i hvert Fald for Smaragdens Vedkommende. — Kritiken havde altsaa begyndt at røre paa sig, foreløbig dog uden synderligt Resultat.

Thi de faktiske Forhold viser, at man i hvert Fald tilsyneladende ikke tog videre Notits af disse Tilløb til Kritik. Træet faldt ingenlunde for de første Hug. De ædle, dyre Stene kunde passere Aar 1600 og gaa ind i det nye Aarhundrede, omstraalede af en ikke ringe Glorie. At dette virkelig var Tilfældet, kan ses baade af den Skildring af det 17. Aarhundredes Ædelsten-Tro, som er givet i denne Bog, og af samtidige direkte Vidnesbyrd, blandt hvilke jeg skal henvise til Poterius[1]), der selv ikke tror synderligt paa de dengang gængse Ædelsten-Lægemidler — hvilket dog ikke forhindrer ham i at tro paa de ædle Stenes mærkelige Egenskaber; disse er kun endnu u-undersøgte — men som beklagende paataler sin Samtids taabelige Tillid til de ædle Stenes medicinske Egenskaber.

Jævnsides med den faktiske Brug af ædle Stene som Lægemidler i det 17. Aarhundrede løb nu en anden Strøm: Tvivlen og Kritiken. Der gnavede en Orm paa Roden af den stærke Tro paa de ædle Stenes fortræffelige Egenskaber.

Navnlig var det den interne, medicinske Brug af de egentlige

---

alia ratione quàm siccatione prodesse possint (vt liberè dicam) vereor, & ignoro. Scio Franciscum Rueum, atque alios Smaragdo potissimum vires tribuere insignes ad venena: sed mihi aliquando experienti, nunquam respondit...".

[1]) Petrus Poterius: Opera omnia medica, et chymica. Lugd. 1645. 8°. pag. 524: „...in Medicinæ vsu, gemmas vulgato more vix vsurpamus; & quicquid clamitet vulgus Medicorum, pulcherrimas illas compositiones, gemmis, auro, & argento refertas, in roborandis viribus... parui facere decreuimus; imò nî falsa extaret vulgi opinio, ab earum vsu penitus abstinerem: at hodie tanta est mortalium vana persuasio, simul & Medicorum multorum socordia, vt putent nihil supra quod scriptum est, ab aliis innouari posse, quasi omnes Medicinæ thesauros deprompserint, omnem perfectionem arti dederint.... Non propterea diffido gemmis mirandas inesse proprietates; verùm nos latere, nec de his quicquam etiam minimum agnosci...".

Ædelstene og Halvædelstene: Rubin, Smaragd, Granat osv., der gjordes til Genstand for Diskussion nu i det 17. Aarhundrede og følgende Tider, omend ogsaa andre af de i det foregaaende omtalte Anvendelser droges med ind heri[1]).

— Selvom det var de færreste, der gik saa vidt som Primerose[2]) midt i Aarhundredet, hvilken erklærede de ædle Stenes Egenskaber for „ganske ukendte“ (prorsus ignotæ) og i det hele taget udtalte sig nedsættende om dem, saa var der, navnlig i Aarhundredets sidste Halvdel, aabenbart adskillig Tvivl tilstede angaaende Ædelsten-Medicamenternes Fortræffelighed. Det er allerede tidligere (Side 165) berørt, hvorledes man kunde strides om, hvorvidt knuste Ædelstene var brugelige, eller om de kun „i den drikkelige Form“ var til Nytte for det syge Legeme. En saadan Diskussion kunde være skadelig nok for de ædle Stenes medicinske Ry; men ret beset berørte den dog ikke det vigtigste i Sagen: man tvivlede ikke principielt om, at ædle Stene kunde anvendes i Lægekunsten. Kun stredes man om, hvorledes Præparationen rettelig burde foretages — og vendte sig maaske fra Ædelstenene, fordi man mistvivlede om at kunne fravriste dem det subtile, egentlig virksomme Stof, de indeholdt.

Dette var farligt nok. Men ulige værre var det, naar Hermann Grube[3]) i 1669 aabent tillader sig at betvivle de egentlige Ædelstenes hjærtestyrkende Egenskaber, som dengang ellers ansaas for uomtvistelige. I hvert Fald — mener han — kan de ikke regnes til de egentlige cardiaca: thi de har ingen behagelig aromatisk Lugt, hvilken mentes at karakterisere saadanne[4]). Og dog er Grube et

---

[1]) Saaledes afvises bl. a. Brugen af Aetiten som Fødselsamulet i Daniel Ludovicus: ... De pharmacia moderno seculo applicanda dissertationes III... Hamburgi. 1688. 8°. pag. 351. Men Brugen af Ædelsten-Lægemidler til indvendig Brug diskuteres og kritiseres noget omstændeligere i samme Bog (pag. 140 ff.), og saaledes at man fornemmer, at her laa Tidens Stridsspørgsmaal.

[2]) Jacobus Primerosius: De vulgi erroribus in medicina libri IV. Roterodami. 1658. 12°. pag. 554. Sml. Poterius' foran citerede Udtalelser.

[3]) Hermann Grube: Commentarius de modo simplicium medicamentorum facultates cognoscendi. Hafn. & Francof. 1669. pag. 137 ff.

[4]) Exempler paa Cardiaca af Planteriget var Roser, Violer og lignende. — Her bør nævnes, at Ole Borch mente at have bemærket en aromatisk Duft, som Martsviolers, naar Ædelstene præpareredes kemisk. (*Se:* Th. Bartholinus: Acta medica & phil. hafn. V. pag. 124 ff.). — Hertil knytter Borch dog ingen theoretiske Betragtninger over Ædelstenes mulige cordiale Egenskaber. Denne Ole Borch's formentlige Iagttagelse

ægte Barn af sin Tid. Han tør ikke ganske benægte, at Ædelsten-Medicamenter kan have nogen Virkning; thi Erfaringen synes at vise dette[1]).

Saa dybt rodfæstet var Tilliden til de ædle Stenes Egenskaber hos det 17. Aarhundredes Mennesker. Saa vanskeligt var det for dem at slippe de fra Fædrene nedarvede Idéer, endskønt Tvivlen atter og atter tog til Orde derimod.

— Kritiken og Tvivlen om de ædle Stenes Egenskaber rørte altsaa nu og da paa sig. Men Sandheden kom man ikke meget nærmere ad den Vej. Den ene kunde paastaa, at Ædelstene havde vist sig som kraftigt virkende Lægemidler. En anden kunde dyre forsikre, at Ædelstene kunde umuligt have nogensomhelst Virkning af den Art, eller i hvert Fald, at intet af de gængse Ædelsten-Medicamenter duede, — det hele var og blev kun Paastande mod Paastande, som i allerheldigste Tilfælde støttede sig til ukontrollerede og urene Forsøg og grov Erfaring.

Ind i disse uklare Tilstande søger Robert Boyle i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel at bringe nogen Klarhed. Ædelsten-Spørgsmaalet har aabenbart interesseret ham saavelsom hans Samtid levende. Flere Steder i sine Skrifter kommer han ind derpaa.

Det er Robert Boyle's i Tidens herskende Anskuelser begrundede Fejlsyn, at han tror paa de ædle Stenes medicinske Virkninger baade som Amuletter og til indvendig Brug. Allerede i det foregaaende er dette berørt; det følgende vil yderligere oplyse dette. — Nogen Tvivl dæmrer dog aabenbart for ham[2]); men troværdige Mænds Vidnesbyrd og tildels hans egne formentlige Erfaringer syn-

kritiseres senere af J. F. Henkelius: Idea generalis de lapidum origine. Dresd. & Lips. 1734. 8°. pag. 42. Han mener, at Violduften hidrører, ikke fra selve Ædelstenene, men fra de ved disses Destillation benyttede Reagenser.

[1]) Grube: Commentarius... 1669. pag. 150.

[2]) Saaledes i: Some considerations touching the vsefvlnesse af experimental natural philosophy. 2. Ed. Oxf. 1664. 4°. pag. 137, hvor der tales om, at en Læge, naar det drejede sig om fattige Patienter, maa bruge billigere Lægemidler end ædle Stene; thi disse sidstes „Virtues are not half so unquestionable as their Dearnesse". — Ligesaa i samme Bog pag. 136, hvor det hedder: „That is one thing to make it *probable*, that tis *possible*, Gold, Rubies, Saphyrs *etc.* may be wrought upon by a humane Stomach; and another thing to shew both that they *are wont* to be so, and that they *are* actually endowed with those particular and specifick Virtues, that are ascribed to them". (Udhævelserne af Robert Boyle selv.)

tes at vise, at ædle Stene virkelig kunde have medicinske Virkninger. Indtil videre gaar han da ud fra, at Sagen virkelig forholder sig saaledes[1]), og han søger nu at give en paa fysiske og kemiske Undersøgelser af de ædle Stene grundet Forklaring.

Boyle har kunnet paavise Jærn i Granat ved Hjælp af Galleæble-Extract som Reagens[2]). Det er hans Formodning, at alle andre Ædelstene er imprægnerede med metalliske Substanser („mineralia")[3]) i større eller mindre Mængde. Nogle Ædelstene indeholder kun ganske ringe Mængder af saadanne Stoffer; dette giver sig Udslag i, at deres Vægtfylde kun er lidt større end den klare og rene Bjærgkrystals[4]). Andre indeholder store Metalmængder og har stor Vægtfylde. Dette gælder de uigennemsigtige, mindre rene og mindre ædle Stene[5]) (f. Ex. „Blodstenene".) Men selv de ædle Stene, som kun indeholder ganske lidt „Urenheder", kan, efter Boyle, meget vel tænkes at have kraftige medicinske Virkninger; thi den mineralske eller som vi nu vilde sige: metalliske Substans, som imprægnerer dem, kan have en meget kraftig Virke-Evne, og der kan i de ædle Stene findes Substanser, der endnu er ganske ukendte[6]).

Boyle's Formodning[7]) om, at det er metalliske Imprægnationer, der betinger de ædle Stenes Virkninger, i hvert Fald for en Del[8]) syntes tillige at kunne give en Forklaring paa, hvorfor de forskellige Forskeres formentlige Observationer af Ædelstenenes Virkninger kunde være saa indbyrdes forskellige, ja modstridende[9]). Thi hvor let kan der ikke i en eller anden Ædelsten undtagelsesvis fore-

[1]) Robert Boyle: Specimen de gemmarvm origine & virtvtibvs. Genevæ. 1680. 4°. pag. 34.

[2]) Boyle l. c. pag. 28.

[3]) Boyle l. c. pag. 38 og andre Steder.

[4]) Boyle l. c. pag. 37—38.

[5]) Boyle l. c. pag. 39.

[6]) Boyle: l. c. pag. 36.

[7]) Han kalder det selv saaledes: „... coniectvram de cavsis virtvtvm gemmarvm"; Spec. de gemmar. orig. 1680. 4°. pag. 30. — „... hypothesis nostra ...": l. c. pag. 33.

[8]) Boyle: l. c. pag. 38: „... spero te minimè existimaturum absurdè conjici, & quosdam lapides pretiosos pollere virtutibus medicinalibus, & illarum complures adscribendas mineralibus substantiis".

[9]) Boyle l. c. pag. 55: „Ego quoque observavi, licet rarò admodum, medicinalem quendam lapidem gaudere virtutibus, quas docemur proprias esse lapidum alius generis", saaledes en Sten, der havde Blodsten-Egenskaber, men ikke dennes Ydre.

komme lidt af et virksomt Stof, som ganske forandrer Karakteren af den Sten, der efter sit Ydre f. Ex. gaar for at være en Smaragd.

Saaledes er Boyle's Hovedidé om de ædle Stene og disses medicinske Virkninger. Men desuden fremdrager denne Forfatter forskelligt andet, som muligvis kan forklare Ædelstenenes formentlige mærkelige Egenskaber. Han søger at sandsynliggøre, at Ædelsten-Amuletters Virkninger, f. Ex. Blodstenens, skyldes kraftige, men usynlige Udstraalinger fra Stenen, i Lighed med dem, der udgik fra Magneter. Thi naar disse sidste, baarne i Punge eller længe holdte i et Menneskes Hænder, syntes at kunne paavirke Menneskelegemet kendeligt, hvorfor skulde dette da ikke kunne gælde ogsaa ædle Stene?[1])

Boyle har (som allerede berørt S. 155) experimenteret med Diamant (og muligvis andre Ædelstene) og fundet, at den bliver elektrisk ved let Gnidning[2]) eller Ophedning[3]). — Muligt da, at denne Egenskab kan betinge ædle Stenes medicinske Virkninger, som saa mange Læger ansaa for beviste ved daglig Erfaring. — Naar en Ædelsten kunde blive elektrisk ved svag Ophedning, kunde man muligt henvise hertil, naar man vilde forklare Ædelstenpulvernes Virkning i den menneskelige Fordøjelseskanal. Det var muligvis slet ikke nødvendigt, at de anvendte Mineralfragmenter opløstes. — Forøvrigt — siger Boyle — hvorfra véd man saa bestemt, at Ædel-

---

[1]) Boyle: Spec. de gemmar. orig. 1680. 4°. pag. 34: „Proximè enim consideretur, magnetes vegetos emittere copiosa & admodum larga effluvia ... forsan quoque gemmas nonnullas ...“.

[2]) Boyle l. c. pag. 34: „... adamantes nempe ipsi, quorum unum mihi servo, qui leniter frictus attrahit valdè ...“.

[3]) Boyle l. c. pag. 35: „Est enim mihi adamas, cujus facultas electrica excitatur, non tantùm frictione, sed & languido gradu caloris adventitii“. — Her kunde bemærkes, at Boyle ikke er den første, som har iagttaget dette, selvom hans Forsøg forbavsede Tilskuerne (Spec. de gemmar. orig. 1680. 4°. pag. 34). — Allerede i den saakaldte Aristoteles' Stenbog omtales, at Granat kan gnides elektrisk (J. Ruska: Untersuchungen über das Steinbuch des Aristoteles. Heidelberg. 1911. pag. 144). I det 16. Aarhundrede omtales Sagen ligeledes. Cardanus oplyser, at Diamant, der opvarmes, tiltrækker Straa „ganske som Rav kan gøre det“ (non secus ac electrum) [Hieronymus Cardanus: De svbtilitate libri XXI Basil. 1560 in Folio pag. 195]. Sammenlign: Johannes Wittichius: Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen. Leipzig. 1589. 4°. pag. 33, hvor det hedder, at Diamant, som man „mit reiben erwermet“, kan trække Straa og lign. til sig, som Rav kan det. Sml. ogsaa Nic. Cabeus: Philosophia magnetica. Colon. 1629. in Folio. pag. 179.

stenfragmenterne forlader Tarmen upaavirkede?[1]) „Jeg tvivler næsten om, at dette Experiment nogensinde er gjort eller let vil kunne gøres“ [2]).

Boyle tager i det hele taget ret livlig Del i Diskussionen om, hvorvidt det var nødvendigt eller ej, at Medicamenterne, her Ædelstenfragmenterne, ganske opløstes eller dog formindskedes kendeligt under deres Passage gennem Fordøjelseskanalen, hvis de virkelig skulde kunne komme den syge Organisme til Gode, — en Diskussion, som var ført gennem hele Aarhundredet[3]). Boyle's Beviser mod Nødvendigheden af denne Opløsning er ikke overbevisende nu. Om de var det dengang, faar staa hen. Dette gælder saaledes Henvisningen (pag. 34) til de allerede tidligere berørte (S. 155) saakaldte „pillulæ perpetuæ“, Piller af metallisk Antimonium, som Gang paa Gang kunde udøve deres Virkning, idet de passerede Tarmkanalen, uden at de opløstes. I dette omdisputerede Spørgsmaal, hvor Tidens Forfattere var ret uenige — en Mand af Betydning som Sennert holdt ikke strængt paa, at for ethvert Lægemiddel var Opløsning i Tarmkanalen nødvendig, for at det kunde virke[4]) — formaar Robert Boyle ikke at bringe afgørende Klarhed. Dette gælder baade, naar han søger at benytte Thermo-Electriciteten som Forklaring, og naar han søger at skyde sig ind under, at Opløsning maaske ikke altid er nødvendig, samt endelig, naar han henviser til, at han har formaaet at uddrage Tincturer af Ædelstene ved Hjælp af ganske svage Vædsker, uden stærk Varme[5]), og at derfor muligvis ogsaa Maven formaar dette, idet den kan tænkes at være forsynet med „a subtle dissolvent (whence soever it hath it) by which it may perform divers things not

---

[1]) Boyle: Specimen de gemmar. orig. 1680. 4°. pag. 37.

[2]) Boyle l. c. pag. 37: „Admodum enim dubito, tentamen illud unquam fuisse institutum, aut facilè perfici posse“.

[3]) Allerede i 1601 diskuterer Silvaticus dette Problem (Controversiae medicae ... Francofurti. 1601, in Folio. pag. 223—224), og man kan knap tage en Bog i Hænde fra det 17. Aarhundrede, uden at Opløsningens Nødvendighed drøftes, hvis man kommer ind paa Ædelstenspørgsmaalet.

[4]) Dette gælder saaledes det i Datidens Lægemidler meget anvendte Bladguld: „... eorum ratio firma non est, qui aurum nullam in corpus nostrum habere efficaciam statuunt, ideo quod à calore nostro solvi non possit“: Daniel Sennertus: Practicæ medicinæ lib. III [Wittebergæ] [1628] 4°. pag. 386.

[5]) Disse 2 Anker førtes stadig i Marken af Modstanderne mod Brugen af Ædelstenfragmenter i Lægekunsten (til indvendig Brug).

to be done by so languid a heat".[1]) — Boyle er her ude paa de løse Gisningers Overdrev, hvor Fantasien har saa let ved at tage Magten selv fra ellers nøgterne Videnskabsmænd og faa disse til at manøvrere altfor meget med Muligheder uden fast Rod i Virkeligheden.

Det mangelfulde i Boyle's Anskuelser om de ædle Stene springer saaledes nu[2]) let nok i Øjnene. Men trods alt indtager han en hæderfuld Plads blandt det 17. Aarhundredes Forskere, der beskæftigede sig med de ædle Stene, ja staar i afgjort Modsætning til Forgængerne. Medens man hidtil havde søgt at afgøre Sagen ved ret løse Paastande og luftige theoretiske Betragtninger, slaar Boyle ind paa en ganske anderledes paalidelig Vej: han søger at konstatere de ædle Stenes fysiske og kemiske Egenskaber og prøver, om man ud fra den saaledes erhvervede Indsigt endnu kan anse det for sandsynligt, at ædle Stene kan have medicinske Egenskaber. At Boyle hertil knytter theoretiske Betragtninger, der nu maa forkastes som uholdbare, og at Ædelstenenes medicinske Virkninger ikke forekommer ham helt utrolige, — det kan man saa let kritisere nu, da vor Indsigt paa alle Naturens Omraader er udvidet saa betydeligt. Imidlertid maa man, hvis man vil være retfærdig, bøje sig for Robert Boyle, som er den, der har peget paa og selv betraadt den Vej, ad hvilken det i Aarhundreder aktuelle Ædelstenproblem ene kunde bringes til en tilfredsstillende Løsning: nemlig først og fremmest en exact Undersøgelse af de paagældende Stene.

Boyle havde altsaa ikke sluttet sig til dem, der forkastede Brugen af Ædelsten-Lægemidler; men paa den anden Side havde han heller

[1]) Robert Boyle: Some considerations touching the vsefvlnesse af experimental natural philosophy. 2. Ed. Oxford. 1664. 4°. The second part. pag. 136. Iøvrigt synes Boyle her at nære nogen Tvivl om hele Ædelstenproblemet, saaledes som allerede tidligere fremhævet (Side 250 Note 2).

[2]) Heller ikke Boyle's Samtid bøjede sig uden Indvending for hans Idèer paa Ædelstenenes Omraade. Det er saaledes vistnok Boyle's Theorier, der sigtedes til, naar det hedder i en i sin Tid ikke ukendt Lærebog i Kemi (J. C. Barchusen: Pyrosophia. Lugd. Bat. 1698. 4°. pag. 254): „metallicum eorum [sulphur] cui cujusque colorem adstipulari nituntur gemmarum cultores, perægre, vel aussim affirmare nullatenus, a ventriculo sejungi potest . . .". [Kemisk Tegn omskrevet].

ikke kunnet tilvejebringe saadanne Beviser for disse Lægemidlers omdisputerede Virkninger, at Spørgsmaalet kunde betragtes som afgjort. Skarpere og skarpere bliver Kritiken i de følgende Aar.

Omtrent samtidig med, at Boyle i sin Bog, Specimen de gemmarum origine[1]), til en vis Grad tager Brugen af Ædelsten-Medicamenter i Forsvar, udkommer der flere Skrifter, hvori Forfatteren ganske slaar Haanden af disse. Ammann[2]) siger haanligt om de i Apothekerne opbevarede Ædelstene, som rige Patienter fik ind, at de har slet ingen Virkning som styrkende Midler. En saadan Egenskab vilde man lettere finde i den usleste Flintesten![3]): „Den, der mener det modsatte, maa bevise det"[4]). Dog, dette vil nok falde dem vanskeligt, mener Ammannus, thi en theoretisk Begrundelse mangler, og den praktiske Erfaring giver ikke noget afgørende Svar: „Altsaa staar der mere paa Etiketten, end der er i Apotheker-Krukken"! — Og lige saa stærkt udtaler Bernhard Swalve[5]) sig samtidig i sin Bog: „Mavens Klagemaal", paa hvis Titelkobber man ser en Mand, der lider af Brækninger bl. a. paa Grund af de unyttige, ja skadelige Ædelsten-Medicamenter, hvis styrkende Egenskaber Forfatteren ikke agter for en Døjt[6]). — En halv Snes Aar senere gik det endogsaa saa vidt, at en Forfatter[7]) spottende kunde pege paa Apothekernes Beholdninger af ædle Stene og sige: „Diese wollen wir denen Jubilirern und Juden verkauffen/und so theuer ausbringen als wir können"; thi de egner sig bedre til Smykker for en fornem Dame end til Medicin.

Vel er dette Forfattere, som i Betydning og Indflydelse langt fra kan maale sig med Robert Boyle. Vidnesbyrd er de dog trods alt om, hvor brændende Ædelstenproblemet var, og hvor vaagen Kritiken var bleven.

---

1) Denne udkom første Gang 1680. 4°.

2) [Paulus Ammann]: Brevis ad materiam medicam in usum philiatrorum manuductio. Lipsiæ [1675]. 8°. pag. 25.

3) Ammann l. c. pag. 26: „in vilissimo silice".

4) Ammann l. c. pag. 26: „Qvi contrarium sustinet, illi probatio incumbet... Jam ratio, cur hi lapides pretiosi sint, vel debeant esse confortans, deest: Experientia vacillat. Ergò plus est in titulô, qvam pyxide".

5) Bernhardus Swalve: Querelæ ventriculi renovatæ... Amstelodami. 1675. 8°.

6) Swalve l. c. pag. 174—75: „Flocci quoque habendæ *Gemmarum* plerarumque refectoriæ vires...".

7) Janus Abrahamus à Gehema: Der Reformirte Apotheker. ... Bremen. 1688. 8°. pag. 49.

— Saaledes nærmede det 17. Aarhundrede sig sin Slutning. Var der end nogle Forfattere (f. Ex. den i sin Tid meget læste Ettmüller[1]) og andre), hvilke — om end ofte med et vist Forbehold — fandt det forsvarligt at benytte Ædelsen-Medicamenter, saa var der dog alvorlig Fare paa Færde for, at de stakkels Apothekere skulde brænde inde med deres Beholdning af ædle Stene. Thi den stadige Kritik maa sikkert have afholdt nogle Læger fra at ordinere Ædelsten-Lægemidler. Blev end sent i det 17. Aarhundrede sammensatte Lægemidler, hvori ogsaa ædle Stene indgik, benyttede af rige og fornemme Patienter, saa har det dog sikkert kunnet mærkes, naar Lemery, der i Modsætning til flere af de foranciterede Forfattere var vidt bekendt, i Aaret 1698[2]) erklærede som sin Mening, at i den i Datiden ellers saa lovpriste Confectio de Hyacintho var det hverken Rubinerne, Hyacintherne og de andre ædle Stene, ej heller Perlerne og Bladguldet, der betingede dette Lægemiddels formentlige cordiale Egenskaber. Om muligt endnu farligere var den Form for Kritik, som nu paa det sidste kommer frem: at man søger at indprente Folk, at Ædelstenene er altfor dyre til medicinsk Brug. Man kan opnaa samme Resultat langt billigere ved andre Midler, som har lignende Egenskaber[3]). — Denne Form for Kritik gentager sig i det 18. Aarhundrede, hvorom paa sit Sted.

— Der var saaledes ned mod Aar 1700 alvorlig Fare for, at Apothekerne skulde lide Tab paa deres uafsættelige Beholdning af Ædelsten-Præparater. Thi det var jo ikke at vente, at alle Læger skulde være saa hensynsfulde overfor Apothekerne — og hensynsløse mod Patienternes Pengepung — som Cardilucius[4]), der i 1674 udtalte, at

---

[1]) Mich. Ettmüllerus: Opera pharmaceutico-chymica. Lugd. 1686. 4°. pag. 13 ff. Han mente bl. a., at Tincturer, uddragne af Ædelstene, er gode Lægemidler.

[2]) N. Lemery: Pharmacopée universelle. Paris. 1698. 4°. pag. 620. — Führer: Lithotherapie. Berlin. 1902. pag. 44.

[3]) Kritik af denne Art udtales i: Dan. Ludovicus: De pharmacia moderno seculo applicanda diss. III Hamburgi 1688. 8°. pag. 140 ff: „Ipsæ Gemmæ orientales... profecto aurifabrorum officinis aptiores existunt, non quod levigatis sive præparatis, in sufficiente quantitate datis, vires aliquos (etsi stomacho perinde ac porphyrio reniterentur) præter rem denegimus; sed... quia parilis inversio, præcipitatio, resolutio, adstrictio, & si quis insuper alius est earum operandi modus, è longe parabilioribus præparatis... minores inter expensas habetur..."

[4]) Johs. Hiskias Cardilucius: Ehren-Krone der Artzney: Oder Der Neuen Stadt- und Land-Apothecken Dritter und fürnemster *Tomus*... Nürnberg 1674. 8°. pag. 1192.

ingen enkelt Mand paa egen Haand kunde begynde at reformere Confectio de Hyacintho (d. v. s. udelade de kostbare Ædelstene). Men dette skulde man overlade til „einem allgemeinen *Synodo Medicorum*" og imidlertid hjælpe sig igennem de vanskelige Forhold, saa godt man kunde: „die *Präscription* derselben Recepten nicht gäntzlich unterlassen / damit die Apothecker nicht Ursach haben sich zu beschweren / sie müsten solche theure Sachen im Vorraht haben / und würden doch nicht *präscribi*ret".

Saaledes gik de ædle Stene ud af det 17. Aarhundrede uden egentlig afgørende Nederlag, omend stærkt bekrigede fra adskillige Sider. Dog maa man indrømme, at deres Anseelse var i Nedgang.

Paa lignende Maade hengik endnu en god Del af det følgende, 18. Aarhundrede: i Dispensatorierne[1]) figurerer endnu ædle Stene, saavel de kostbare Rubiner, Safirer etc. som de billigere Granat og lign. samt Perler og Koraller. Lægemidler, hvori disse indgik, bruges virkelig endnu et Stykke ind i det 18. Aarhundrede[2]). Ja, det synes endogsaa, som om ædle Stene endnu benyttes som Amuletter, ikke blot mod Sten-Lidelser[3]), men ogsaa til at bære mod giftige Dyrs Bid, mod Rædsel osv. — Ja, hos de mest lettroende brugtes ædle Stene vel endnu paa samme Maade som i de fremfarne Aarhundreder til at gøre Bæreren glad og lykkelig. I hvert Fald berører det 18. Aarhundredes Skrifter[4]) gentagne Gange dette Emne paa en saadan Maade, at denne Slutning synes at ligge nær.

---

[1]) Saaledes f. Ex. i: J. Kalde: Dispensatorium hamburgense. Hamb. 1716. in Folio. pag. 33; Pharmacopoea Amstelodamensis renorata. Amstelod. 1726. 4°. pag. 13—14; Pharmacopoea Helvetica. Basil. 1771. in Folio. passim.

[2]) Vidnesbyrd herom haves bl. a i J. L. L. Löseke: Abhandlung der auserlesensten Arzney-Mittel. Berlin. 1755. 8° pag. 528, hvor det hedder om Species de Hyacintho, at den bliver „als ein Nerven- und Hertzstärckendes Mittel täglich verschreibet".

[3]) Endnu i 1771 hedder det (Pharmacopoea Helvetica. Pars I pag. 116—17) om Lap. nephriticus: „... nunc fere negligitur", — men den brugtes altsaa dog.

[4]) Saaledes i: J. Lindestolpe: Liber de venenis ... Francof. & Lipsiae. 1739. 8° pag. 823, hvor Forf. finder det nødvendigt at fastslaa, at Amuletter (populært kaldet „Gifftschilder") af Agat, Bezoar, Smaragd, Koral etc. „non tantam, quam communiter circumferunt, sed nullam fere uim inesse, nisi quae ab imaginatione forte prouenit".

J. D. Denso (Physikalischer Briefe zwölftes Sendschreiben. Stettin.

Heller ikke mangler der omkring det 18. Aarhundredes Midte en dengang meget læst og anset Forfatter, Geoffroy, som Forsvarer for Brugen selv af de haardeste egentlige Ædelstene i Lægekunsten.

Det er Geoffroys Anskuelser, at man ikke uden tvingende Grund bør fjerne Ædelstenene af Apotheket, da disse i saa lang Tid synes at have gjort god Fyldest[1]). Det er hans Overbevisning, at hver Ædelsten har sine, ogsaa medicinske Egenskaber, men tilføjer spagfærdigt: „— que j'avoue que nous ne connoisssons pas encore assez..."[2]) Han genoptager[3]) Boyle's Theori om Ædelstenenes Metalindhold som det virksomme Stof, der formodes at kunne frigøres og bringes i Virksomhed selv af Mavens svage Varme, hvilket han søger at sandsynliggøre ved at henvise[4]) til Smaragden, hvis Farve let fjernes (Geoffroy mener: forflygtiges), naar den lægges paa glødende Kul. — Koraller[5]) og lignende syre-absorberende Stoffer anser han for gode Lægemidler. Derimod mener han[6]) at burde foretrække præparerede Hjortetakker og lignende sveddrivende Midler for Bezoar, — ikke fordi han i og for sig tvivler om disse Stenes af mange saa højt priste Egenskaber; men fordi de som oftest er forfalskede[7]).

Det er let nok at se det løse i Geoffroy's Sandsynliggørelse af de haarde, egentlige Ædelstenes medicinske Egenskaber. Thi en

---

1751. 4° pag. 323) finder det Umagen værd at tilbagevise den Tro, at visse Ædelstene kan gøre den, der bærer dem, glad etc.: „Setzt man die Worte auf Schrauben, so sind sie gewisser massen wahr. Wer einen Demant, einen Rubin oder andern kostbaren Stein am Finger träget, dem Juden aber das Geld für denselben nicht schuldig ist, kan gewis besseres Mutes sein als der nicht weis, woher er diesen Tag seinen Unterhalt nemen solle". — Endelig betegner J. G. Gleditsch (Anleitung zu einer vernunftmässigen Erkenntniss der rohen Arzeneymittel. Berlin. 1767. 8° pag. 49) som unyttige Amuletter „die rohen oder auch in allerhand Metall künstlich gefassten Edelgesteine... ingleichen die Perlen, allerhand Corallen... Bezoar-Steine" etc. — Det synes ikke troligt, at alt dette skulde være fremsat af Hensyn til Fortidens Paastande herom i gamle Bøger.

[1]) Geoffroy: Traité de la matière médicale. Paris. 1743. 8° Tome I pag. 159.

[2]) Geoffroy. l. c. Tom. I pag. 159.

[3]) Geoffroy. l. c. Tom. I pag. 157.

[4]) Geoffroy. l. c. Tom. I pag. 158.

[5]) Geoffroy. l. c. Tome II Paris 1743. pag. 436—440.

[6]) Geoffroy. l. c. Tome XIV Paris. 1747. 8°. pag. 306 ff.

[7]) Geoffroy. l. c. Tome XIV Paris. 1747. 8°. pag. 324.

nærmere Undersøgelse vilde kunne have lært ham, at der er ædle Stene eller Halvædelstene (i Nutids Betydning), hvis Farve end ikke kan gløde s bort, og hvis Metalindhold da efter hans Theori ikke let kunde gøres tilgængeligt. Det viser sig da ogsaa, at Troen paa Ædelstenenes mulige medicinske Egenskaber kun kan opretholdes for de Stenes Vedkommende, hvor manglende Kendskab til det farvende Stofs Natur lader Rum aabent for Fantasi og Gisninger. Drejer det sig derimod om en Sten som f. Ex. Granat, hvis Jærnindhold mentes at være det egentlig virkende, da er Geoffroy rede til at indrømme, at for at tilberede jærnholdige Lægemidler behøvede man ikke at gribe til et saa forholdsvis kostbart Stof som Granat; man kunde langt lettere og billigere naa til Maalet ad andre Veje[1]). Men dette var jo kun at give Tvivlen og Kritiken Vind i Sejlene.

Skønt altsaa Geoffroy søger at begrunde den Tro til de ædle Stenes Egenskaber, som han har svært ved at slippe, skinner det dog hist og her igennem, at Tvivlen i Tiden ogsaa har smittet ham. En Udtalelse som denne[2]) viser det klart: „Les Chymistes ont tâché de tirer des teintures des Pierres précieuses colorées; mais nous ne sommes pas plus certains de l'efficacité de ces teintures . . . que nous le sommes sur les vertus de ces mêmes Pierres précieuses".

Som jeg begyndte med at sige, var altsaa de ædle Stene gaaede ud af det 17. Aarhundrede uden afgørende Nederlag, og de holdt de gamle Skanser endnu et godt Stykke ind i det 18. Aarh., omend omsværmede af Tvivl og Kritik. Thi herpaa var der ingen Mangel.

De uanselige Fortidens Ædelstene (som knap kaldtes ved dette Navn mere) blev spottede og forhaanede: Der tales[3]) om at sælge

---

[1]) Geoffroy: Traité de la matière medicale. Paris. 1743. 8⁰ Tom. I pag. 151, hvor det hedder om Granat: „comme il contient du fer, je croi, quil en a les vertus, qui se font sentir bien plus heureusement & à moins de frais dans les Safrans & les teintures de Mars".

[2]) Geoffroy. l. c. Tome I pag 163.

[3]) Chr. Gabriel Fischer: Pars I lapidum in agro prussico sine præjudicio contemplandorum. Regiomonti. 1715. 4⁰. Observatio I De Aetite § 10. — Forøvrigt kan her mindes om, at allerede mod det 17. Aarhundredes Slutning hæver der sig Røster blandt Lægerne for at forkaste Brugen af Aetit som Fødselsamulet. *Se:* Chr. Joh. Langius: Valetudinarium gravidarum Lips. 1696.

noget værdiløst Stads i Stedet for virkelige Lægemidler („fumum pro medicina“), naar Aetit sælges som Fødsels-Amulet, og Tudse-Stenen siges ikke at have noget forud for Gips undtagen sin ejendommelige Form[1]) — Alligevel er dog denne sidste Sten bleven brugt langt ned i det 18. Aarhundrede som andet og mere end et Smykke[2]). — Om Edderkop-Stenen i det 18. Aarhundrede er der allerede tidligere sagt tilstrækkeligt. Man tror ikke mere fuldt og fast paa dens Existens. — Saa var der den i sin Tid saa berømte Lapis nephriticus. Herom siger Venette[3]) spottende: „. . . si ce que l'on en dit estoit veritable, je m'etonne de ce qu'il y a encore aujourdhuy dans l'Amerique, dons l'Italie, l'Espagne, & la France tant de personnes incommodées de la gravelle, & de la pierre, puisque l'on a trouvé à ce mal un remède infaillible“. Men den ydre Brug af Lapis nephriticus var ikke dermed afskaffet. Det hedder 1776[4]): „Von Paris den 16. *Aug.* Der seiner Reisen wegen beruffene *Paul Lucas* gibt vor, dass er einen wahrhafften *lapidem nephriticum* oder Nieren-Stein aus *Orient* mitgebracht, den . . . er in kleine Tabletten schneiden zu lassen gesonnen ist, um ihn bey den Personen, so von Stein und *Colica nephritica*, wie auch von Verhaltung des Urins geplaget werden . . .“. Og Colonne[5]) fortæller om en af sine Venner, „nommé Monsieur Fermet“, der følte sine Nyresmerter lindres ved at bære en saadan Sten. — Endnu i 1741 siger Ernstingius[6]), at den „wird jetzo selten gebrauchet“, — men altsaa dog af og til.

4° Cap. III § IIX Mod Abort: „. . . Linquamus igitur Empyricis sua specifica, quæ longa serie adversus imminentem abortum laudant. Quid enim, quæso, in his casibus sperandum de . . . lapide ætite, brachio alligato & sub alis gestato . . .“

1) Fischer. l. c. Observatio II De Bufonite § IX: „Hactenus certe nullam horum lapidum præ gypso advertere potui præstantiam, quam quod insolentiorem figuram recipiant“.

2) U. F. B. Brückmann: Abhandlung von Edelsteinen. Braunschw. 1773. 8° pag. 347 fortælles om en Fyrstinde, hvem Forf. saa bære en Tudse-Sten i sin Ring og skatte dens formentlige Egenskaber højt.

3) Nicolas Venette: Traité des pierres . . . Amsterd. 1701. 8°. pag. 264.

4) Sammlung von Natur- und *Medicin-* wie auch hierzu gehörigen Kunst- und *Literatur*-Geschichten . . . Bresslau. 1726. 4°. pag. 262.

5) Colonne: Histoire naturelle de l'univers. Paris. 1734. Tom. II. pag. 281.

6) A. C. Ernstingius: Nvclevs totivs medicinæ. [I Theil.] Helmst 1741. 4°. pag. 460.

De ædle Stene, hvis medicinske Virkninger man endnu i det 18. Aarh. troede paa, søgte man at bringe ind under Tidens theoretiske Synspunkter. Det var efterhaanden bleven mere og mere almindeligt, hvis man overhovedet vilde tillægge Ædelstenene nogen medicinsk Virkning, da at søge denne begrundet i en Paastand om, at disse Stene absorberede overflødig Syre i Maven. Man kan forstaa, at Perler[1]) og Koraller betragtedes saaledes, men vanskeligt indse, hvorledes de haarde Ædelstene og Halvædelstene i Nutids Betydning kunde faa Ord for lignende Egenskaber. Og dog betragtedes de faktisk en Tid saaledes. Kritiken beskæftigede sig ogsaa med denne sidste Fase i Tilliden til de ædle Stene som Lægemidler: Hvis de egentlige kostbare Ædelstene kun virker ved at absorbere Syre, hvorfor erstatter man dem da ikke med Bjærgkrystal, som er langt billigere, og som jo prises for den samme Egenskab[2]) — eller med et hvilketsomhelst alcalisk Stof, — spørger Tralles[3]), en i sin Tid anset Praktiker.

Hvad nytter det at tage Bjærgkrystalpulver ind i Haab om at faa overflødig Syre i Fordøjelseskanalen fjærnet?, stemmer andre i. Thi Forsøg har lært, at dette Mineral ikke angribes af de stærkeste Syrer, følgelig endnu mindre af de svage Fordøjelsesvædsker: „Demnach[4]) lässet sich mit grosser Gewisheit behaupten, dass der Berg-Crystall mit seiner ganzen Familie von harten, weichen, gefärbten, unächten und wahren Edel-Gesteinen, gegen die Magen-Säure ganz

---

[1]) Nogle mente, at Perler havde en større syreabsorberende Evne end Koraller og „Krebse-Øjne“: „Majorem quantitatem Acidi saturant quam Corallia, & Oculos cancrorum vi antacida superant; referente enim Langio, scrupulum semis Perlarum guttas 60, æqualis autem quantitas Oculorum Cancrorum 50 tantum guttas acore suo spoliat“ (Johannes Rutty: Materia medica antiqua & nova. Rotterodami. 1775. 4°. pag. 308.). — Begyndende titrimetriske Undersøgelser af Perler m. m. var iøvrigt udførte allerede af v. Helmont, (*Se:* F. Strunz: Beitr. zur Entstehungsgeschichte der stoechiometrischen Forschung. Diss. Berlin. 1901. pag. 139—40.) Strunz synes ikke at have kendt ovennævnte Undersøgelser.

[2]) Se f. Ex. M. B. Valentinus: Aurifodina medica. Giessæ & Francofurti. 1723. in Folio. pag. 34: „maxima ejus [ɔ: crystalli mont.] vis in eo sita est, ut acidos humores stomachi ab intestinorum temperet absorbeatque“.

[3]) B. L. Tralles: Virivm, qvae terreis remediis gratis hactenvs adscriptae svnt examen rigorosivs. Vratisl. & Lips. 1740. 4°. pag. 212.

[4]) J. G. Gleditsch: Anleitung zu einer vernunftmässigen Erkenntniss der rohen Arzeneymittel. Berlin. 1767. 8°. pag. 217—18.

vergeblich gebraucht werde, auch nach allen Umständen unter die Arzeneyen gar nicht einmahl gehöre".

Men saa er der jo Perlerne, der faktisk kan mætte Syrer og angribes af selv svage saadanne!

„Alles[1]), was die Perlen im Menschlichen Leibe noch würcken und würcken können, bestehet eintzig und allein in einer Absorbirungs-Kraft, als ein *corpus alcalino-terreum*, welches aber eben so gut, ja noch weit besser, die Krebs-Steine und gesauberte, gemeine Auster-Schaalen auch thun, die noch dazu ungleich mehr wohlfeiler seyn". Saaledes lyder Svaret fra en af Modstandernes Lejr, idet han beraaber sig paa andre Ligesindede[2]). Og saaledes munder Kritiken ogsaa her ud i det 18. Aarhundredes stadige Omkvæd[3]): Selvom man maaske ikke tør ganske frakende de ædle Stene medicinske Egenskaber, saa tør man dog ikke fra denne Side vente noget, der ikke kunde opnaas ved billigere Midler: de ædle Stene er for kostbare at bruge som Lægemidler.

Nu, da det lakker mod Slutningen med Ædelsten-Medicamenternes Berømmelse, bliver Modstandernes Ord hæftigere og hæftigere. Det er jo kun naturligt; thi paa Baggrund af Tidens stadigt

---

[1]) Casp. Neumann: Chymiæ medicæ dogmatico- experimentalis tomus III. — Züllichau. 1753. 4⁰ pag. 426—427.

[2]) Forøvrigt er Tanken slet ikke ny: Det hedder hos Ettmüller (Opera pharmaceutico-chymica. Lugd. 1686. 4⁰ p. 17) om Perler: „Usum quod attinet, sub cruda forma non habent prærogativam quandam præ oculis cancrorum" (Gammelt Tegn opløst). Men Ettmüller anser Perle-*Præparater* for udmærkede Lægemidler.

[3]) Saaledes i: Medicina Flagellata: Or, the Doctor scarify'd. The second Ed. London. 1727. 8⁰ pag. 116: „... as it is most certain, that many very cheap Medicines have greater and more observable Effects, it's ridiculous to give a hard gritty Powder, which may for many Reasons corrode and offend the Stomach and Bowels in their Passage". — Ligesaa i: Christianus Vaterus: Physica experimentalis systematica. Edit. 3. Wittenb. 1727. 4⁰, pag. 441 ff: „Quid ergo de uirtutibus gemmarum sentiendum? ... solum ut alia terrea, *absorbendo & praecipitando* praestant, qualia autem aliunde haberi possunt, nec opus est, ut tantis sumptibus inter medicamenta cordialia & bezoardica recipiantur". — At Granat er for kostbar til Fremstilling af jærnholdige Lægemidler, omtales i: C. A. Gerhard: Disqvisitio physico-chymica granatorum Silesia atque Bohemiae. Francof. ad Viadr. 1760. 4⁰ pag 42. Sml. ogsaa J. W. Baumer: Historia natvralis lapidvm pretiosorvm omnivm ... in vsvm medicvm vocatorvm. Francof. 1771. 8⁰ pag. 100—101 —.

voxende naturvidenskabelige Viden tog de ædle Stenes medicinske Anvendelse sig dobbelt afstikkende ud, — som en gammel, ugyldig Daler med fantastiske Figurer, imellem den nye Mønt.

Det vilde være en sørgelig Skæbne, baade for Fattig og Rig, om de under farlige Sygdomme skulde sætte al deres Lid til Lægemidler, tilberedte med kostbare Ædelstene, Guld og Perler, siger Tralles[1]) spottende.

En haardere Dom over Brugen af ædle Stene som Medicin, end hvad Neumann siger, bliver næppe fældet. Det er allerede nævnt, at han ikke regner Perlerne for bedre end Østersskaller i denne Henseende. Han beder, naar han taler om Bezoar, „einen[2]) jeden wohlmeynend von dieser kostbaren Narrethey abzustehen“. Lapis nephriticus[3]) bør fjærnes af Apotheket og sendes tilbage „bis zu die wilde und dumme Indianer“. Men naar det drejer sig om de egentlige, haarde Ædelstene og om Halvædelstene „ist[4]) alles vergeblich, was für artzneyische Kräfte von ihnen geschrieben stehen, die *Virtus medica* . . . ein Traum oder *Chimære* . . .“

„Wir sind ja keine Hüner“, slutter han[4]), „weswegen sollen wir denn Sand und Steine fressen? *Proh! docta stultitia!*“

Dette var haarde Ord, og dog kunde der gaas endnu videre. Som en sidste Fase i Ædelsten-Problemet bliver det i det 18. Aarhundrede ret ofte udtalt, at de egentlige Ædelstene og Halvædelstene (i Nutids Betydning) ikke blot er unyttige som Bestanddele af Lægemidler, men at de endogsaa er skadelige, ja giftige.

At Diamant var Gift, er en gammel Tanke. I det 16. og 17. Aarhundrede tales der meget derom[5]), baade for og imod. Man finder Sagen omtalt i rent medicinske Værker[6]) og betragtet fra et rets-

---

[1]) Tralles: Virivm qvae terreis remediis gratis hactenvs adscriptae svnt, examen rigorosivs. Vratisl. & Lips. 1740. 4° pag. 181.

[2]) Casp. Neumann: Chymiae medicae dogmatico-rationalis tomi II pars II Züllichau. 1751. 4° pag. 335. ff.

[3]) Casp. Neumann: l. c. Tomi IV Pars II pag. 91.

[4]) Casp. Neumann: l. c. Tomi IV Pars II pag. 20.

[5]) „. . . omnibus fere in ore est“, hedder det i: J. B. Silvaticus: Controversiae medicae. Francof. 1601 in Folio. pag. 334—35. — „Adamantem Venenum esse, contendunt plurimi“, læser man i: Zacutus Lusitanus: De praxi medica admiranda. Libri tres. Amstelodami. 1634. 8° pag. 145. — Men denne sidste Forfatter tror ikke derpaa: „experientia contrarium ostendit“. Dog kan Diamanter med skarpe Kanter blive farlige at sluge, derved at de saarer Indvoldene. Dette kan dog ikke kaldes Giftighed („Neque ob hoc, Adamantem venenum arbitreris“).

[6]) f. Ex. i: Dan. Sennertus: Paralipomena . . Wittebergæ. 1641. 4° pag. 130 ff.

medicinsk Standpunkt[1]). Med denne Tro paa Diamantens Giftighed[2]) hænger det muligvis sammen, at denne Ædelsten aldrig fik Plads i Apotheket blandt de til indvendig Brug bestemte Droguer. — At de øvrige Ædelstene skulde have lignende giftige Egenskaber, troede derimod ingen. Den udstrakte medicinske Anvendelse og endnu bedre Gift-Litteraturens fuldstændige Tavshed[3]) vidner herom.

Nu derimod, i det 18. Aarhundrede, nævnes ikke blot Diamant[4]), men ogsaa de øvrige Ædelstene og Halvædelstene[5]) blandt Giftene og da blandt de saakaldte „mekaniske Gifte“[6]), som havde deres skadelige Virkninger derved, at de med Pulverets skarpe Spidser saarede Indvoldene. — Dog, disse gamle Gift-Theorier falder udenfor den Opgave, jeg har valgt mig.

— Hvornaar Lægekunsten nu ganske er ophørt med at benytte Ædelstene (i den gammeldags omfattende Betydning), kan naturligvis kun angives tilnærmelsesvis; bl. a. er det jo tildels en Skønssag, hvad man vil medregne som „medicinsk Brug af Ædelstene“. Skal man f. Ex. hertil ogsaa regne Bjærgkrystallens Anvendelse som Tandpulver[7]), — vel nok et af de sidste Omraader, hvor en af Fortidens

[1]) Paulus Zacchias: Qvæstiones medico-legales. Lipsiæ. 1630. 8° lib. II pag. 222 & 227 ff.

[2]) Det bør dog bemærkes, at andre mente tværtimod, at Diamant var Modgift: K. F. H. Marx: Die Lehre von den Giften. I Bd. Göttingen. 1827. 8°. pag. 213. med den her citerede Litteratur.

[3]) Se f. Ex. Joannes Prævotius: Annexio census venenorvm eorundemqve alexipharmacorum. [Francof.] 1641. 8°.

[4]) Hvorvidt Diamant er giftig diskuteres i: Johs. Faber: Diss. inaug. medica de Adamante. Halae Magdeb. 1737. 4°.

[5]) Saaledes i: J. Lindestolpe: Liber de venenis. Francof. & Lips. 1739. 8° pag. 113 ff. – (Det bør dog bemærkes, at L. alligevel ikke forkaster Brugen af Bjærgkrystal. l. c. pag 115 Noten). Fremdeles i: J. L. L. Löseke: Abhandlung der auserlesensten Arzeney-Mittel. Berlin. 1755. 8° pag. 527 ff. — Sml. ogsaa: Paul Kolbani: Giftgeschichte des Thier-, Pflanzen- und Mineralreichs. Wien. 1798. 8°. pag. 311 ff.

[6]) Om „mekaniske Gifte“ kan efterses: f. Ex. K. F. H. Marx: Die Lehre von den Giften. Göttingen. 1827—29. 8° I pag. 226. II. pag. 195 med den her citerede Litteratur, ogsaa vedrørende de ædle Stenes Pulvere. — Ligesaa: J. S. Halle: Gifthistorie des Thier-, Pflanzen- und Mineralreichs... Berlin. 1787. 8° pag 243 ff.

[7]) Dette omtales i talrige af Datidens Skrifter. Se f. Ex.: John Hill:

ædle Stene har fundet medicinsk Anvendelse, skønt fattigt og ringe imod den tidligere Ære og Anseelse.

Man fejler dog næppe meget, naar man siger, at i Løbet af det 18. Aarhundredes sidste Halvdel ophørte i Europas Kulturlande sikkert selv en sporadisk Brug af alt, hvad tidligere Slægter kaldte ædle Stene med medicinske Egenskaber.

Som noget fra Fortiden overleveret ubrugeligt Tøjeri fandtes endnu helt ned omkring Aar 1800 „ædle Stene" i Apotheket[1]). Her fik de Lov til at ligge, efterladte af Udviklingen, tilsidst kun som Kuriøsiteter[2]).

Med Apothekernes ædle Stenes Ægthed stod det nu i Ædelsten-Tillidens Decadencetid ilde til. Det har sagtens altid været fristende at erstatte de kostbare Perler med den billige Perlemor, — Rubiner, Smaragder og lignende med billigere Stene, der lignede disse i det Ydre, eller med farvet Glas, og[3]) der kan ikke tvivles om, at jo adskillig Misbrug af denne Art er gaaet i Svang af ond Villie eller Uvidenhed. Dette skal jeg ikke komme nærmere ind paa. Ædelstenforfalskning, Fremstillingen af „kunstige Ædelstene" samt disses Adskillelse fra de ægte er som tidligere nævnt et helt stort Afsnit for sig af Kemiens Historie og Kulturhistorien i Almindelighed.

Her skal kun peges paa de Klager[4]), der i det 18. Aarhundrede fremsattes over det Bedrageri, som øvedes i Apothekerne, naar Flusspath og lignende gaves ud for ægte Ædelstene af tilsvarende Farve

---

A history of the materia medica. London. 1751. 4°. pag, 281, hvor der dog ankes over, at dette Tandpulver slider Tændernes Emaille op.

1) Paul Kolbani: Giftgeschichte. Wien. 1798. pag. 315.

2) Saaledes hedder det i 1741 om Tudse-Stenen: „wird zuweilen zur Curiosität in den Apotheken aufbehalten ...". (A. C. Ernstingius: Nvclevs totivs medicinæ. [Pars I.] Helmst. 1741. 4°. pag. 452.)

3) Se saaledes: M. Pansa: *Pharmacotheca publica et privata.* Leipz. 1622. 4°. pag. 47: „ist mir vnter andern bewust / dass etliche mit dergleichen Betrug vmbgehen / vnd keuffen vmb ein schlechtes die *fragmenta perlarum* vnd *matris perlarum* ... vnd nach der *præparation* geben sie es vor das beste Perlenpulver aus / es mag helffen / oder nicht / wenn es nur fein tewer bezahlt wird".

4) *Se:* U. F. B. Brückmann: Abhandlung von Edelsteinen. 2. Aufl. Braunschweig. 1773. 8°, Fortalen. — Sml. Gleditsch: Anleitung zu einer vernunftmässigen Erkenntniss der rohen Arzeneymittel. Berlin. 1767. 8°. pag. 221 ff. J. Fr. Gmelin: Allgemeine Geschichte der Gifte. III. Nürnberg. 1777. 8°. pag. 10—13. hyacinthgul Flusspath for Hyacinth; grøn „Glasspath" for Smaragd, blaa Flusspath for Safir etc., og andre Forfattere, sml. det følgende.

og solgtes til disse sidstes høje Pris. Gleditsch[1]) siger ligefrem, at Flusspath'er og lignende mindre ædle Stene „werden insgemein statt der wahren Edelgesteine in einigen Compositionen mit gebraucht“. — Hvorvidt bedrageriske Hensigter her altid har ligget til Grund, skal jeg ikke vove at afgøre. Baumer[2]) søger at fremdrage som et undskyldende Moment, at Apothekerne selv bliver bedragne ved deres Indkøb: „thi de er jo ikke Ædelsten-Kendere“ [2]). Og Brückmann[3]) slaar paa de samme Strænge: „Wie konnte in den Apotheken eine Gewissheit dieser Steinarten vermuthet werden? Da wir bey den Naturforschern selbst, in Bestimmung der Steinart der Edelsteine, so wenig Genauigkeit und Richtigkeit ehemals antrafen“. — Saa meget Kendskab til Mineralogi skulde man dog synes, at Apothekerne maa have haft, at de kunde kende grøn Flusspath fra Smaragd, — etc.

Det vil senere, paa sit Sted, blive omtalt, hvorledes ogsaa i danske Apotheker de egentlige Ædelstene substitueredes med mindre ædle Stene, dengang Ædelsten-Troens Decadencetid (det 18. Aarhundrede) var oprunden.

Til Slutning noterer jeg her et efter min Mening indirekte Bevis for, hvorledes man henimod det 18. Aarhundredes Slutning ikke mere rigtig regnede med de ædle Stenes Anvendelse i Apotheket. D. R. Biedermann[4]) taler om Forfalskninger af mineralske Droguer, men nævner ikke med et Ord Ædelstenene. Og dog har jo, som foran berørt, dette Spørgsmaal været fremme paa dette Tidspunkt. Biedermann's Tavshed synes mig ikke at kunne tydes anderledes end som en Tilkendegivelse af, at de ædle Stenes medicinske Anvendelse nu var saa ringe, at deres Forfalskninger havde mindre praktisk Interesse, — en Følgeslutning, der falder godt i Traad med en Udtalelse af en af Biedermann's Samtidige[5]), hos hvem det hedder, at Ædelstenforfalskningerne i Apotheket er „ein Irrthum, der dem Arzte als Arzte zimlich gleichgültig seyn kann, weil diese gleichfalls harte Körper [ɔ: Kvarts etc.] auf den menschlichen Körper eben den Einfluss haben, als der ächte Smaragd“, — nemlig slet ingen.

---

[1]) Gleditsch Anleitung... 1767. 8°. pag. 221.

[2]) J. W. Baumer: Historia natvralis lapidvm pretiosorvm omnivm... hactenvs in vsvm medicvm vocatorvm. Francofvrti. 1771. 8°. pag. 102: „...gemmarii enim non sunt...“.

[3]) U. F. B. Brückmann: Abhandlung von Edelsteinen. 2. Aufl. Braunschweig. 1773. 8°, Fortalens næstsidste Side.

[4]) D. R. Biedermann: Diss. inavg. med. De fravdibvs et erroribvs qvibvsdam pharmacopoeorvm... Goettingae. 1781. 4°. pag. 22 ff.

[5]) J. Fr. Gmelin: Allgemeine Geschichte der Gifte. Bd. III. Nürnb. 1777. p. 12

VIII.

Man undrer sig maaske under Studiet af de Idéer, som engang knyttedes til de ædle Stene, over den sejge Vedhængen ved disse trods atter og atter gentagen Kritik. Men man faar en Forstaaelse af, hvilken Magt Ædelstenene, særlig de sjældne og smukke blandt disse, kan have over Menneskets Tanker, naar man tilfældigvis faar en Bog[1]) i Hænde, trykt i Aaret 1907, i hvilken Forfatteren (en Læge) for ramme Alvor anbefaler at bære Opal, Amethyst og lignende paa sin nøgne Hud som Sundhedsbringere. Ganske vist er den Maade, paa hvilken Ædelstenenes medicinske Egenskaber nu bevises eller sandsynliggøres[2]), kun lidet tilfredsstillende. Men alene det, at de ædle Stenes mulige medicinske Egenskaber endnu i vore Dage for Alvor diskuteres[3]), synes et bemærkelsesværdigt Faktum. Tanken om, at disse sjældne Naturprodukter dog muligvis trods alt har Egenskaber,

---

[1]) W. T. Fernie: Precious stones: for curative wear; and other remedial uses. Bristol & London. 1907. 8°. pag. 255, 286 o. a. St. — Jeg skylder Hr. Læge J. W. S. Johnsson Tak for at være bleven gjort opmærksom paa denne Bog.

[2]) Saaledes Fernie l. c. pag. 170—171, hvor det anbefales at bære Amethyst med den Motivering, at violet Lys udøver en beroligende Virkning „upon those persons who come within their influence".

[3]) Her kunde henvises til en Udtalelse af Tassin (Annual Report of... the Smithsonian Institution... 1900. Report of the U. S. National Museum. Wash. 1902. 8°. pag. 587.): „In India, the land of occultism, the mystics still pursue their researches after the occult virtues of precious stones. The modern Western spiritualists endeavors to discover and apply the occult knowledge of the East..." „In Paris a school has been established which has for its object the study of the magnetic emanations, radiance, and crystals. In Nice a Dr. de Lignières has issued a prospectus of a work of 644 pages, that seriously considers the medicinal properties and virtues of precious stones". — Om disse sidste Studier har jeg forgæves søgt nærmere Oplysning i Paris.

der paa adskillig Vis kan komme Mennesket til Gode, er ingenlunde uddød endnu. Det forbavsede mig derfor egentlig slet ikke at finde en Serie „Maaneds-Stene“ [1]) udstillede hos en københavnsk Juvelér (overfor Holmens Kirke) med vedføjet Brugsanvisning endnu i Februar 1914! Dybe Rødder i den menneskelige Natur har aabenbart Troen paa de ædle Stenes mærkelige Egenskaber. Men naar Forholdet synes at være dette den Dag i Dag, hvormeget mere da i de fremfarne Aarhundreder, da Menneskets Viden paa de forskellige natur- og lægevidenskabelige Omraader var saa meget mindre end nu, og da man derfor havde lettere ved at fæste Lid til de i vort Øre mest forbavsende Paastande om de ædle, dyre Stenes Egenskaber.

Nutidens Syslen med Ædelsten-Problemet er endnu ikke gaaet over i Historien og skal derfor ikke nærmere forfølges her.

---

[1]) Maaneds-, Zodiakal-, Apostel- og Sundhedsstene, ɔ: ædle Stene at bære for hver af Aarets Maaneder nævnes ikke i det 17. Aarhundredes mig bekendte Litteratur. I det 18. og 19. Aarhundrede synes de at have spillet en vis Rolle. Sml. C. H. v. Sommer: Aglaia eller Kundskab om Smykkestene. Kbh. 1830. 8°. pag. 80 ff., og P. R. Hinnerup: Haandbog for Juvelere ... Kbh. 1839. 8°. pag. 377.

ANDET AFSNIT.

Kulturhistoriske Ædelsten-Studier paa dansk Omraade.

I.

Saaledes som skildret i denne Bogs første Hovedafsnit var de Idéer, man i Udlandet knyttede til de ædle Stene, hovedsagelig i det 17. Aarhundrede.

Det er nu min Opgave at undersøge, hvorledes man i det samme Tidsrum stillede sig dertil i Danmark.

Først maa da skildres, hvorledes de Lærdes — især Lægernes og Naturforskernes — Standpunkt var overfor de dengang gængse Anskuelser om de ædle Stenes mærkelige Egenskaber. Dernæst, hvorledes mere eller mindre oplyste Ikke-Naturforskere stillede sig til samme, idet der sluttelig gaas over til en Fremstilling af, hvilken Rolle som Lægemidler ædle Stene efter Arkivernes og lignende Oplysninger faktisk har spillet her i Landet.

II.

„... At ædle Stene skulde være blottede for Egenskaber, der giver sig tilkende paa saavel let forstaaelig som dunkel og uforklarlig Maade, — det vil kun en Daare paastaa.“ [1])

Den Udtalelse af Caspar Bartholin, der staar som Motto over dette Kapitel, kan betragtes som typisk for de danske Læger og lignende i det 17. Aarhundrede og nærmest tilgrænsende Tider. Dette skal nu betragtes nærmere.

Det er saa heldigt, at vi er i Stand til at faa noget at vide om Ædelsten-Spørgsmaalets Tilstand i Danmark omkring ved Aar

---

[1]) Casp. Bartholinus: Systema physicum. Hafn. 1628. 8°. Bl. 380 v: „... gemmas & lapides viribus carere tam manifestis quam occultis insanum est adfirmare“.

1600, da den Periode begynder, som særlig skildres i denne Bog. Ganske vist omtaler de meget udbredte Henrik Smith'ske Lægebøger ikke ædle Stene, — vel sagtens en naturlig Følge af, at disse Bøger er beregnede for Befolkningskredse, hvor ædle Stene ikke hver Dag kom for. Men nogle Oplysninger giver et Skrift, som udkom nær ned mod Aar 1600. Hans Christensen Bartsker[1]) meddeler „for dem som formuendis ere / en skøn Recept". Man skal i Pestens Tid give disse Mennesker „aff di stöcker / som gaar eller forarbeides aff den Ædelsteen Smaragden / som skal wries gandske smaa met Rosen Vand / oc skal Ædelsteen were viij Bigkorne suaar / oc giffues wdi en Drick Viin"[2]). Dette anses, skriver Hans Christensen Bartsker, for „en besinderlig legdom". — Ikke mindre kraftig er „En Besynderlige skön Præseruatiue"[3]), et meget sammensat Medicament, hvori fandtes „di smaa oc affbröd stöcker aff Ædelestene / den bekommer du paa Apotecker / Smaragden / Hiacinten oc Granaten", fremdeles Bladguld og Bladsølv, en Mængde Planter, Hjortehjerte-Ben, Elfenben, Rav og „skøne gode Perler / Røde oc huide Coraller", altsaa alt det kosteligste, Tiden kendte.

Vil man nu indvende, at Hans Christensen Bartsker er kun en jævn Borger, og at hans Udtalelser ikke betyder meget, idet de næppe er dikterede af nogen selvstændig Indsigt paa videnskabeligt Omraade, saa kan hertil svares, at han ikke staar ene, og at paa dette Tidspunkt ogsaa de mest oplyste nærer store Forventninger til de ædle Stenes kraftige Egenskaber. Vi finder, at Tyge Brahe[4]), som jo har beskæftiget sig en Del med Kemi og Alchymi, anbefaler Lægemidler, hvori Perle-Præparater og Koral-Tinctur fandtes. Han gav omtrent samtidig med, at Bartskers Bog fremkom, et saadant Raad til Henrik Rantzau[4]).

Hvorvidt Rantzau, hvis lægevidenskabelige Indsigt synes ret betydelig, virkelig har fulgt Raadet og brugt noget af, hvad Datiden kaldte ædle Stene, som Medicin til indvendig Brug, kan jeg ikke af-

---

[1]) Hanss Christenssen Bartsker: En Lidel wnderuisning meget nyttelig oc trøstelig ... huorledis Mennisken skal holde oc skicke sig / naar denne forgifftige Pestilentze kolde Siuge beginder at sprede sig wd iblant Mennisken ... Schlesswig. 1596. 4°.

[2]) Bartsker l. c. pag. 14.

[3]) Bartsker l. c. pag. 24.

[4]) Thomas Bartholinus: Cista medica hafniensis. Hafn. 1662. 8°. pag. 100. (Tycho Brahe Otthonides. 13/12 1597.)

gøre. I hans bekendte Sundhedsbog[1]) nævnes ingen Medicamenter med præparerede Ædelstene til indvendig Brug. Men det er paa den anden Side maaske sandsynligt, at ogsaa Henrik Rantzau har benyttet ædle Stene saaledes i Betragtning af de høje Tanker, han gjorde sig om disses Egenskaber: „in edlen gesteinen“, siger han, „vnd kreutern ist grosse krafft vnd wirckung verborgen / die wir zwar nicht alle wissen noch begreiffen können / ob es auch gleich nicht alle Bawern gleuben / ist nicht vil daran gelegen“ [2]). Rantzau anbefaler derfor, til Sundhedens Bevarelse, blandt andet at bære Ringe med Safir, Smaragd etc. „an dem goldfinger der lincken hand / hart bey dem kleinen finger“ [2]), ligesom det er godt af og til at tage disse Stene i Munden[2]).

Som Bidrag til Belysning af, i hvilken Grad Danske i det 16. Aarh. havde stiftet Bekendtskab med Anskuelserne om de ædle Stenes Egenskaber, bør maaske endnu nævnes, at Anders Krag i sin Disputats[3]) blandt Midler mod Epilepsi bl. a. nævner Lapis Lazuli, Koral og Smaragd.

Da det 17. Aarhundrede oprandt, var de ædle Stenes dengang saa meget omtalte Egenskaber altsaa ikke ganske ukendte i Danmark: i flere af Datidens Skrifter nævnes de som kraftige Lægemidler baade til ud- og indvendig Brug.

Hvorvidt der paa dette Tidspunkt ogsaa har været knyttet den Tro til visse ædle Stene, at de kunde have Indflydelse paa deres Ejermands Lykke etc., ser jeg mig ikke i Stand til at oplyse med Sikkerhed. Man kan formode det, og Formodningen vinder maaske i Sandsynlighed ved en Betragtning af Caspar Bartholin's Udtalelse[4]) om det taabelige i at ville tilskrive Ædelstenene over-

[1]) Jeg har benyttet Udgaven 1587: Henrich Rantzau: *De conseruanda valetudine.* Das ist: Von erhaltung menschlicher gesundheit. Leipzig. 1587. 4°. (Det kgl. Bibliotheks Exemplar bærer en egenhændig Dedication af Forf., dateret 1596.) — Rantzau's Bog er iøvrigt i udstrakt Maalestok lagt til Grund for: Troels Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede. Kbh. 1900. Sml. samme Forfatters „Dagligt Liv i Norden“. Bd. IV. [1909] pag. 208—9, hvor Datidens Ædelsten-Anskuelser omtales ganske kort.

[2]) Rantzau l. c. pag. 166.

[3]) Lavrea Apollinea Monspeliensis: Andreæ Kragio Ripensi Dano contexta & conserta. Basil. 1586. 4°. pag. 108.

[4]) Caspar Bartholinus: Systema physicum. Hafniæ. 1628. 8°. Bl. 380v.

naturlige Virkninger. — Jeg er dog ikke blind for, at det her ikke udtrykkelig siges, at noget saadant tros om de ædle Stene ogsaa i Danmark, og at Bartholin's Udtalelser godt kan tænkes at gælde i al Almindelighed eller være laant fra et udenlandsk Skrift om dette Emne. Men paa den anden Side: Hvorfor skulde egentlig Danmark være mere fremskredent i denne Henseende end de øvrige Lande? — Det var jo desuden paa dette Tidspunkt, omkring Aar 1600, ingen ukendt Tanke her i Danmark, at en Ring kunde gøre sin Ejer heldig, veltalende, lærd osv. ved Hjælp af en Aand, som tog Bolig i Ringen. Ligesaa let kunde vel en Aand, god eller ond, udøve Gærninger igennem en Ædelsten. Ikke alene i Digtningen mødte Datidens Læsere saadanne Idéer, f. Ex. i den yndede Historie om Flores og Blanseflor, hvor Flores ved Hjælp af en magisk Ring vinder Sejr. Men ogsaa i Virkelighedens Verden. Jeg sigter her til Kristian IV.s Historicus regius Jon Jacobsen Venusinus (død 1608), om hvem Holberg beretter, at man troede „han i sin Ungdom havde[1]) forhverved sig en Ring, hvorudi var en *Spiritus Familiaris*[2]),

---

[1]) Ludvig Holberg: Dannemarks Riges Historie II Kbh. 1733. 4°. pag. 603. Sml. ogsaa: Schlegel: Dänische Bibliothec. III. Kbh. 1739. 8°. pag. 27. — H. F. Rørdam *i:* Kirkehist. Saml. 3. Række I pag. 241 ff.

[2]) Skønt „spiritus familiaris“ gav værdifulde Gaver, var den ond (*Se:* Olaus Lygaard: Lemmata et meletemata... Havn. 1712. 4°. § 3: »Qvid sit Spiritus Familiaris, disputatur & disputandum erit. Malum non bonum esse omnibus persvasum est...“). — Venusinus er ikke det eneste Exempel paa, at en Spiritus familiaris har givet sin Ejermand stor Lærdom. Cardanus sagdes at have en saadan, som let lærte ham Latin, Fransk, Græsk og Spansk (C. Kiesewetter: Geschichte des neueren Occultismus. Leipz. [1891] pag. 127.). — Angaaende Spiritus familiaris kan ogsaa henvises til: J. Collin de Plancy: Dictionnaire infernal. Bruxelles 1845. 8°. pag. 179 ff og E. Tang Kristensen: Danske Sagn. 6. Afd. 1. Halvbd. Aarhus 1900. pag. 234—35. — *Den* onde Aand, der nærmest maatte tænkes paa, er vel selve Satan, om hvilken Helduaderus siger (*i: Morsus Diaboli* Kiöbinghaffn. 1629. 8°. pag. 57), at han „besmycker sine Børn met Vijssdom / Boglige Konster / Spraager / Veltalenhed oc Anseelse“. I Virkeligheden finder man ogsaa i Litteraturen, at Spiritus familiaris gøres til ét med Satan: „Was aber eigentlich ein *Spiritus Familiaris* ist, kan derselbe nicht anders als ein verdammter Höllen-Brand oder Werck des Teuffels, ja der Teuffel selbst genennet werden“ (J. J. Bräuner: *Physica*lisch- und Historisch Erörterte *Curiositæten.* Franckfurt a. M. 1737. 8°. pag. 389. — Andre, der stod Venusins Tid nærmere, og hvis Ord derfor maaske her har større Vægt, taler om „dæ-

ved hvis Hielp han kom til stor Lærdom og Videnskab, og blev *Professor* i Kiøbenhavn".

Naar der har kunnet tales om, at en Ring kunde skaffe sin Ejermand Held (selvom det tog en sørgelig Ende; man troede, at Venusin's[1]) Død i en Brønd skyldtes Ringen), saa er der intet til Hinder for at antage, at man her i Landet omkring Aar 1600 og forøvrigt endnu senere ikke har betragtet det som umuligt, at det kunde skaffe Held og Lykke og paa mange andre Maader være gavnligt at bære ædle Stene: med andre Ord, at disse med eller uden Aanders (Djævelens) Hjælp kunde have halvt eller helt overnaturlige Virkninger.

Det 17. Aarhundrede, som nu fik Tilliden til de ædle Stene i Arv, frembyder paa Ædelstenforskningens Omraade her i Landet et tro Billede af Udlandets samtidige Bestræbelser. Som det vil fremgaa af de følgende Sider, træffer man atter her en udpræget Tillid til de ædle Stene som Medicin med naturlige Egenskaber, sideordnet med alle andre Lægemidler, medens man forkaster alle fabelagtige og overnaturlige Egenskaber, hvilke Bøgerne ofte tillagde disse Stene. Man indtager altsaa i Danmark i det 17. Aarhundrede en lignende Holdning overfor de ædle Stene som Udlandets samtidige kritiske Forfattere. Litteraturen vedrørende dette Spørgsmaal er ret rig, idet alle Medlemmerne af Bartholinernes Kreds saavel som nogle mindre kendte Mænd har behandlet det mere eller mindre udførligt i deres Skrifter.

Den første Forfatter, som falder indenfor denne Undersøgelses Omraade, er Caspar Bartholin. Hans Holdning overfor Ædel-

mones" bl. a. i Ringe (Franciscus Joel: De morbis hyperphysicis et rebvs magicis... Rostockii, 1579. 8°. XIII. Sml. ogsaa: J. Kirchmannus: De annulis liber singularis. Lubecæ. 1623. 8°. pag. 216 ff., og J. Wolff: Curiosus amuletorum scrutator. Francof & Lips. 1692. 4°. pag. 573 ff.).

[1]) Om Venusin virkelig har ejet en saadan Ring med en formentlig Spiritus familiaris, kan næppe nu konstateres. Der er intet i Vejen for, at det kan være sandt. Troen paa og Rædslen for saadanne Ringe træder frem hos Danske endnu længe efter Venusin's Død. Saaledes da der i Aaret 1662 blev tilbudt Grubbe (Fornavn har jeg ikke kunnet oplyse) en Ring med en Spiritus familiaris, for hvilken Gave Grubbe dog betakkede sig (Ole Borch's Dagbog. Kgl. Bibliothek i København; Ny kgl. Saml. Nr. 373. b. 4°. pag. 81.): [16. Juni. 1662.] „Narrabat Andersohnius (?) voluisse Grubbio suo spiritus familiares in annulo donare, sed Grubbius recusasse donum". Det var vistnok den bekendte Alchymist Borri, der vilde give denne Gave.

sten-Fablerne er allerede omtalt[1]). Her vil det være Opgaven at betragte, hvorledes han stillede sig til de ædle Stene som Medicin, og da først til udvendig Brug.

Caspar Bartholin udtaler[2]), at det er gavnligt for Sundheden at bære ædle Stene. Exempelvis anfører han, at Feber helbredes ved at bære en Smaragd i en Snor om Halsen eller ved at holde en Bjærgkrystal i Haanden. Rubin, Hyacinth o. a. er gavnlige mod Pestsmitte[3]). Ogsaa de mindre ædle Stene omtaler han[4]). Saaledes skal det være godt mod Blødninger at holde en Hæmatit[4]) i Haanden, til Stenen bliver varm. — Dette kun som Eksempler, hvis Tal meget let lod sig forøge; men det anførte vil være tilstrækkeligt til at kaste Lys over Sagen.

Det er ikke muligt at se, om Caspar Bartholin i sin egen Erfaring mener at have Beviser for de nævnte Ædelstenes Virkninger. Anderledes stiller Sagen sig derimod, naar det drejer sig om Lapis nephriticus[5]). Fire fornemme Mænd i København, hvem han har tilraadet at bruge denne Sten, kan bevidne dens fortræffelige Egenskaber, eller rettere sagt kun de 2 af Mændene kan gøre dette; thi de 2 andre er nu døde: „dog ikke af Nyresten", tilføjer Caspar Bartholin forsigtigt. — Ligesaa heldig var den Kur, som Bartholin[6]) tilraadede en bekendt Mand paa Sjælland, hvilken blev befriet for meget hæftige Stensmerter og Podagra ved Hjælp af en Nephriticus, der forskaffedes fra Holland, indfattet i Sølv. Men sig selv har Caspar Bartholin ikke kunnet lindre[7]) ved at bruge denne

---

[1]) Det Side 201 anførte Sted er ikke det eneste. Paa lignende Maade udtaler han sig i sin Afhandling: De lapide nephritico, [trykt i: Opuscula qvatvor... Hafniæ 1628. 8°] Blad 29r—29v.

[2]) Casp. Bartholinus: De lapide nephritico opusculum (1628). Blad 23v ff.

[3]) Paa ganske lignende Maader udtaler Thomas Fincke sig i: Theses de peste. Hafn. 1603. 4°; 70.

[4]) Casp. Bartholinus: De lapide nephritico. [1628. 8°] Blad 25r.

[5]) Casp. Bartholinus: De lapide nephritico opusculum. [Hafn. 1628. 8°.] Bl. 17v: „Neque nos experimentis destituimur, in 4 præclaris viris, huius civitatis incolis, quibus usum huius lapidis suasimus, quorum duo obierunt, sed non ex calculo".

[6]) Casp. Bartholinus. l. c. Blad 17v.

[7]) Casp. Bartholinus l. c. Bl. 18r: „Usus sum varijs nephritici generibus, non exiguo sumtu Venetijs, Noribergâ & ex Bataviâ allatis; semper frustra. Quid in causâ sit, certò dicere nequeo; an peculiaris idiosyncrasia corporis; an quòd nephriticus non nisi arenas & lapillos fria-

Sten, hvad enten dette nu skyldes en ham ejendommelig Idiosyncrasi eller den Omstændighed, at de Stene, der findes i hans Legeme, er usædvanlig store og haarde som Flint, saa at de Nephrit-Stene, Bartholin har baaret, ikke kunde faa Bugt dermed. Dog, dette negative Resultat synes ikke at have svækket Caspar Bartholins Tillid til Lapis nephriticus, dertil var dennes Ry for grundfæstet. Kong Christian IV kunde trygt bære en grøn Nephrit paa sit Legeme for Sundhedens Skyld lige til sin Død. (Stenen findes endnu paa Rosenborg i Christian IVs Arbejdsværelse; Montre H, o.)

Vender man sig dernæst til Caspar Bartholins Anskuelser om de ædle Stenes mulige interne Brug, vil man finde ganske lignende Udtalelser som de, der for Udlandets Vedkommende er fremdragne i denne Bogs første Afsnit: blandt Alexipharmaca figurerer Bezoar og Tudse-Sten[1]). Mod Kviksølv er Bjærgkrystal Modgift[2]). Hyacinth, Smaragd, Safir, Perler og lignende styrker Hjertet[3]) etc. — Man kunde indvende, at Caspar Bartholins Opregning af de forskellige Ædelstenes Virkninger gør Indtryk af at være et Uddrag af ældre Forfatteres Værker, saaledes som Tidens Bøger meget ofte var det, uden synderlig vaagen Kritik og kun undtagelsesvis støttet af egne Erfaringer. Man kunde indvende, at Caspar Bartholins egne Tanker om de ædle Stenes Egenskaber da muligvis ikke falder ganske sammen med hans Skrifters Udtalelser. Til en vis Grad vilde man have Ret i dette. Men paa den anden Side maa man være berettiget til at gaa ud fra, at hvad Caspar Bartholin ikke direkte forkaster eller paataler som tvivlsomt, har ikke skurret synderligt i hans Øre.

Og naar man gaar ud fra, at idet Caspar Bartholin — saaledes som fremdraget i dette Kapitels Begyndelse — direkte søger at fastslaa, at de ædle Stene virkelig er i Besiddelse af sjældne Egenskaber, sigter han først og fremmest til deres formentlige medicinske Egenskaber, — naar man som sagt gaar ud fra dette, er man i Kontakt med Virkeligheden; thi et andet Sted[4]) siger Caspar Bartholin klart nok, at netop dette er hans Anskuelse.

---

biles ac molles expellat; in me verò plerique non tantum inusitatæ magnitudinis, verùm etiam siliceæ duritiei ...".

[1]) Casp. Bartholinus: Systema physicum. Hafn. 1628. 8°. Bl. 322r.

[2]) Casp. Bartholinus; l. c. Bl. 322v.

[3]) Casp. Bartholinus l. c. Bl. 328v.

[4]) Casp. Bartholinus: De lapide nephritico. *i:* Opuscula quatuor. Hafn. 1628. 8°. Blad 29r—v: „Non sum nescius, nimium gemmis tribui à

En af de vigtigere Kilder til vor Viden om danske Lægers og Naturforskeres Standpunkt til Ædelsten-Problemet i det 17. Aarhundredes første Halvdel, er det store beskrivende Katalog over Ole Worms Samling[1]), hvilket udkom 1655, kort efter Ole Worms Død. Ogsaa heri finder man det sædvanlige om alle Datidens ædle Stene: Hyacinth, Safir o. l. styrker Livskraften[2]). Rubin fordriver bl. a. Melankoli[3]). Perler[4]) er udmærkede styrkende Midler osv. — altsammen ganske som det kan læses i en hvilkensomhelst anden samtidig Bog om Ædelstene. *Hvor* Ole Worm blot stiller sig refererende til Tidens gængse Anskuelser, og *hvor* hans egen Mening findes, er det ofte umuligt at afgøre. Hvor varsom man skal være, vil et Exempel vise. Museum Wormianum meddeler[5]) om Hæmatit, at denne Sten standser alleslags Blødninger hos den, som bærer den. Men man kan ikke heraf se, om Ole Worm selv har prøvet det, og om han sætter denne Stens formentlige Egenskaber højt. Imidlertid ved man fra anden Side, at dette var Tilfældet. Den 8. Oktober 1653 skriver han til sin Søn Vilhelm (Villum), som da var i Leyden, at han endelig ikke maa forsømme bl. a. at bære en Hæmatit som Middel mod sine hyppige Næseblødninger[6]). — Kan der bag de ret kølige Ord om Hæmatit i Museum Wormianum skjule sig en saadan personlig Tillid til denne Stens medicinske Egenskaber, kan dette meget vel være Tilfældet ogsaa for mange andre af Datidens saakaldte ædle Stenes Vedkommende, uden at det nu er muligt at konstatere dette.

I nogle Tilfælde udtaler Ole Worm sig dog klart nok om sine egne Tanker vedrørende Ædelstenenes Egenskaber.

Saaledes om Lapis nephriticus[7]). Heraf ejer han en, der er forsynet med 4 Huller for lettere at kunne anbringes paa Legemet (ved

---

quibusdam, etiam illa quæ ab ordinarijs naturæ viribus fieri non possunt, ut invisibilem aliquem facere . . . eloquentem, pauperem . . . sufficit in medendis corporis humani affectibus aliisque quæ experientia comprobat, subsistere . . .“

[1]) Museum Wormianum . . . Amstelodami. 1655. in Folio.

[2]) Museum Wormianum pag. 104—105.

[3]) Museum Wormianum pag. 104.

[4]) Museum Wormianum pag. 110.

[5]) Museum Wormianum pag. 64.

[6]) Olai Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ. Havn. 1751. 8° pag. 1120: „Audio, te hæmorrhagia narium crebro adhuc infestari: ne igitur maturam neglige venæ sectionem & hæmatitæ gestationem“.

[7]) Museum Wormianum pag. 96.

Hjælp af Snore.) „Denne Stens udmærkede Evne til at uddrive Stendannelser af Legemet har jeg ikke sjældent prøvet", siger Ole Worm[1]).

Ogsaa en anden Sten-Amulet mener Worm at kunne anbefale, nemlig Aetiten, der som tidligere skildret havde Ry for at være gavnlig at binde paa Barselkvinders venstre Laar for at gøre Fødselen let: „Jeg har oftere haft Erfaring for denne Stens Virkninger her i Byen [København]", siger han[2]). „Denne Stens Virkning har mange ærbare Fruer ofte set i fortvivlede Tilfælde", hedder det sammesteds[2]).

For disse Stenes Vedkommende er Ole Worms Tillid let nok at konstatere. Om han i Pesttid har søgt at beskytte sig ved Hjælp af Hyacinth og lignende, som kunde bæres udvendig paa Legemet, kan ikke nu vides, medmindre hidtil ukendte Kilder skulde blive tilgængelige. —

Hvad den interne Brug af ædle Stene i medicinsk Øjemed angaar, da kan det ikke med Sikkerhed fastslaas, om Ole Worm har benyttet sig af Lægemidler, hvori egentlige, haarde Ædelstene i Nutidsbetydning indgik. Man kan formode det, og Sandsynligheden er stor; men Beviset mangler.

Derimod er det uomtvisteligt, at han har benyttet Bezoar-Sten. Der foreligger hans klare Ord derfor: Bezoar-Sten bør, for at kunne udfolde sine Kræfter, rettelig indgives Patienten uden nogensomhelst Tilsætning eller samtidig Brug af andre Lægemidler: „hvilket jeg ogsaa selv [ɔ: ligesom Boetius de Boot] oftere har erfaret"[3]). —

Ole Worm fortæller[4]) en lille Selvoplevelse, der meget anskuelig-

---

[1]) Museum Wormianum 1655. in Folio. pag. 96: „Hujus vires insignes in calculo pellendo haud raro expertus sum..." — Paa lignende Maade udtaler Worm sig i sine Breve (Olai Wormii... epist. Havn. 1751. 8° pag. 821). — Ogsaa andetsteds berører han Nephrit-Stenens Egenskaber. *Se:* Olaus Wormius: De calculo renum et vesicæ... Hafn. 1651. 4°. [Respond. Mich. Lyser, Thomas Bartholins bekendte Prosektor.] C 3 r. Nephrit nævnes blot lige netop.

[2]) Mus. Worm. pag. 78: „... cujus experientiam sæpius in hac urbe feci..." „cujus effectum in casibus desperatis multæ honestæ matronæ sæpius viderunt".

[3]) Museum Wormianum pag. 112: „... Quod & ipse experientiâ sæpe compertum habui".

[4]) Sammesteds: „Mirum quod oculis meis vidi: Lapidem Bezoardicum insignem, ovi Gallinacei magnitudine, manibus ab homine maligno ge-

gør, hvorledes hans Tid betragtede Bezoar-Sten: „Jeg har med egne Øjne set noget vidunderligt, nemlig at en smuk Bezoar-Sten af et Hønseægs Størrelse sprang i Stykker, efterat den yderste Skal var søndret — til de omkringstaaendes store Forundring, — da en ondsindet Mand holdt den i sin Haand og kun ganske let berørte den". Saa hæftig Modvilje nærede denne Sten mod alt ondt og giftigt, — er Tankegangen. Nu saa' Ole Worm altsaa med egne Øjne, hvilket ædelt Naturens Produkt Bezoar-Stenen var, med sjældne, meget sjældne Egenskaber. —

Man har ogsaa fra anden Side Vidnesbyrd om, at Bezoar var højt skattet her i Danmark i første Halvdel af det 17. Aarhundrede. Kong Kristian IV sendte en Bezoar-Sten som Gave til Spanien i Aaret 1605[1]). Denne uanselige Sten vilde ikke være bleven sendt, hvis man ikke havde tillagt den overordentlig mærkelige Egenskaber.

Om disse Egenskaber taltes der dengang meget. I Pestens Tid var Emnet aktuelt, — hvorom lidt mere senere. Men ogsaa i roligere Tider kunde Spørgsmaalet om Bezoar-Stenens Egenskaber dengang komme til at ligge for. Der kunde blive falbudt en Pokal[2]), som udgaves for at være forfærdiget af Bezoar. Attest fra Stadslæge Samuel Castor i Amsterdam, dateret 14. Marts 1640, erklærer Stenen for ægte og god mod al Gift, Feber, Pest osv. Naar man drikker en Drik, som har henstaaet i Pokalen i 3 Timer, kan man aldeles ikke paavirkes af nogen Gift. Skulde man nu tro det? — Det *er* utvivlsomt bleven troet, forsaavidt man ansaa Stenen for uforfalsket[3]). Det var Bezoar-Stenens gyldne Dage. Var Stenen

statum, & leviter factum saltem, ruptâ exteriore tunicâ in frusta dissiliisse, magnâ adstantium admiratione".

[1]) Danske Magasin 4. R. IV pag. 21; Sivert Grubbes Dagbog. 16—11—1605.

[2]) Omtalen af denne Pokal har jeg opsat til dette Sted (Sml. denne Bog Side 132), fordi den siden 1780 har været i dansk Eje og derfor med nogen Ret synes mig at høre hjemme i min Bogs danske Afsnit. Pokalen findes i Nationalmuseet i København. *Se:* M. Mackeprang *i:* „Fra Arkiv og Museum". Bd. I pag. 567 ff.

[3]) Mackeprang l. c. tvivler om de Pokalen ledsagende Dokumenters Ægthed. Det samme gælder muligvis selve Bezoar-Stenen. Jeg skylder Hr. Museumsdirektør M. Mackeprang Tak for Tilladelsen til at skrabe lidt af Pokalens Inderside for at prøve at afgøre, om Stenen er ægte Bezoar eller ikke. I Følge Attesten, der fulgte med, skal Stenen være occidentalsk, hvilket lyder troligt nok i Betragtning af Størrelsen. Nogen lagdelt Struktur har dog ikke kunnet iagttages. Var Stenen nu falsk, ligger det nær at tænke sig en uren graa

ægte, da var Pokalen kosteligere, end om den havde været af pureste Guld, værdig at skænkes til Fyrster og Stormænd, hvor uanselig den end kunde være i det Ydre. Hedder det ikke hos Happelius[1]) om den portugiske Gesandt i Rom, der i Maj 1670 „vielleicht gegemerckt / dass an selben Hoff allein der güldene Christus mit Andacht verehret wird", — at han skænker Paven forskellige Gaver af stor Værdi, bl. a. „eine überaus kostliche Schale mit Orientalischen Bezoar?"

Saaledes betragtedes Bezoar-Sten dengang. Intet Under, at man endnu i en Kunstkammerfortegnelse[2]) fra en lidt senere Tid kan finde Bezoar-Sten nævnt som opbevaret aabenbart med en vis Ærefrygt i en Sølvæske.

Det hedder et Sted[3]) i Museum Wormianum, at man bør ikke fæste Lid til Paastandene om, at Ædelstenene kunde gøre sejrrig, lykkelig og lignende; thi dette er overnaturligt. Men ligesom Boetius de Boot tror alligevel ogsaa Ole Worm om Tyrkisen, at den paa gaadefuld, og som det skulde synes overnaturlig Maade, kan beskytte sin Ejer mod Skade, hvis han styrter: „Jeg kunde", hedder det[4]), „fra min egen Erfaring anføre et lignende Exempel [som Boetius de Boot's], hvis ikke en og anden vilde tro det laant fra denne". — Ole Worm har da formodentlig, ligesom

Kalksten som Materiale. Herpaa kunde Haardheden og det hele Udseende tyde. Den Prøve, der stod til min Raadighed, var dog saa ringe, at jeg ikke tør afgøre dette Spørgsmaal hverken bekræftende eller benægtende. Ligesaa negativt Resultat gav et Forsøg paa at eftervise Fosforsyre, der i Følge Führer („Janus" 1901. pag. 318) skal være karakteristisk for ægte occidentalske Bezoar-Stene. — Jeg maa derfor lade Spørgsmaalet om Ægtheden henstaa uafgjort, indtil yderligere Undersøgelser kan afgøre det.

[1]) E. G. Happelius: Historischer Kern / oder Kurtze Chronica Der Merckwürdigsten Geschichte des Jahrs 1670. 8°. s. a. pag. 33. [*i:* Samme: Kern-*Chronica* der merckwürdigsten Welt- und Wunder-Geschichte. I Theil. Hamb. 1690. 8°.]

[2]) Verzeichnüs Derer Sachen, welche sich in den Schrancken des Wohl-Seel. Herrn Graffen Hrn. *Christian Dannesckiolds* nachgelassene *Raritæ*ten Kammern befinden. Kbh. 1731. 4°; Nr. 9.

[3]) Museum Wormianum 1655 in Folio. pag. 93: ... alii nimias iis [ↄ: gemmis] adscribunt, & supernaturales ..."

[4]) Museum Wormianum pag. 106—107: „Cui haud dissimile & ipse adferre possem, nisi ex Anshelmo petitum quis putaret".

saa mange andre paa hans Tid, ment at maatte bøje sig for Erfaringen, hvor uforstaaelig end denne Tyrkisens Egenskab forekom.

Ved Skifteforretningen efter Ole Worm[1]) nævnes blandt hans Ejendele: „En Ring med en liden Tyrkoes". Maaske er det denne Ring, paa hvis Tyrkis han har gjort de omtalte Erfaringer. I hvert Fald kan der ikke være Tvivl om, at Ole Worm har betragtet denne „liden Tyrkoes" i Ringen med ganske andre Øjne og langt større Beundring, end Nutiden vilde gøre det.

— Troen paa, at de ædle Stene var i Besiddelse af sjældne Egenskaber, døde ikke ud her i Danmark med Caspar Bartholin og Ole Worm. Den lever i fuld Kraft endnu i den sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede, som nu skal betragtes.

„At nogle ogsaa af de jordiske Ting er begavede med vidunderlige og ufattelige Egenskaber, det beviser Magnet og Hæmatit ... tilstrækkeligt", siger Bircherod[2]) 1660 i en Afhandling, hvori Astrologernes Idéer kritiseres. Tanken om sjældne Egenskaber hos de Stene, som Datiden kaldte ædle, lever altsaa endnu. Man kunde maaske hertil indvende, at Bircherod's Ord her kun har liden Vægt. Men en Betragtning af selve Thomas Bartholin's Anskuelser paa dette Omraade ændrer ikke Billedet. Paa de iøvrigt kun faa Steder i sine Skrifter, hvor han berører Ædelsten-Problemet, fremgaar det klart nok, at ogsaa han ventede at finde mærkelige, nu ikke anerkendte Egenskaber hos de ædle Stene. Thomas Bartholin[3]) mener saaledes, ligesom saa mange andre paa hans Tid, at de røde Koraller bleges, hvis den, som bærer dem, er syg. — Ligeledes hylder han[4]) den Anskuelse at Tyrkisen kan bevare sin Bærer mod Skade ved at styrte. Han taler ikke om, at han selv har erfaret det. Men hans Ord kan ikke forstaas anderledes

---

[1]) Haandskrift i Universitetsbibliotheket, Additamenta Nr. 248. Fol. Trykt i: Suhms Nye Saml. til den danske Historie Bd. II. Kbh. 1793. pag. 99.

[2]) J. J. Bircherodius: Exercitationes contra atheos de æterna divinæ existentiæ et providentiæ veritate. Hafn. [1660]. 4°. pag. 62: „Mirabiles & abditas qvasdam vires nonnullis corporibus etiam inter hæc sublunaria esse, magnes, hæmatites ... satis testantur".

[3]) Thomas Bartholinus: De transplantatione morborum dissertatio epistolica. Hafn. 1673. 8°. pag. 20.

[4]) Th. Bartholinus: De transplantatione morbor. 1673. pag. 21.

end som Tilslutning til Tidens Tro. — (Hvorledes Thomas Bartholin mente at kunne benytte Bjærgkrystal til at holdes i Haanden af Feberpatienter, er allerede tidligere berørt.) —

Naar det da synes at have været en velkendt Tanke ogsaa her i Danmark i det 17. Aarhundrede, at der gaves ædle Stene, som kunde beskytte den, der bar dem, mod Skade ved at styrte med Heste og lignende — Ulykkestilfælde, som sikkert var almindelige nok ved Datidens Rejsemaade — da kan man vel gaa ud fra, at der ikke er bleven smilet ad den Gave[1]), som den berømte Alchymist og Læge Borri i Aaret 1662 skænkede Gyldenløve, nemlig bl. a. nogle næsten trekantede Malachiter, om hvilke Borri selv troede, at de kunde beskytte den, som bar dem, mod Skade ved at styrte med Heste og Vogne[2]).

At det ikke var Tyrkiser, men Malachiter, gjorde mindre til Sagen. Det hedder omtrent samtidig i et Skrift om ædle Stene[3]), at „grøn Malachit staar Tyrkisen meget nær, hvorfor man ogsaa omtrent tillægger den samme Egenskaber".

Atter og atter dukker Troen paa ædle Stenes mærkelige Egenskaber og store Indflydelse paa det menneskelige Legeme op i Datiden. Faa Aar før Borri skænkede Malachiterne bort, kom en Franskmand til København med Vestindiefarerne[4]). Han medbragte

---

[1]) Ole Borch's Rejse-Dagbog (Ny kgl. Saml. Nr. 373 b. 4°. pag. 81.) under 16. 6. 1662 (Sml. Werlauff: Efterretninger om Italieneren I. F. Borro's Ophold ved det danske Hof i Aarene 1667—1670. *i*: „Minerva". 1817. pag. 21.): „Visitavit nos D. Guldenlowius à D Burro reversus, attulitque dona ab eo, ... malachites varios pæne triangulares, qvibus credebat Burrus eis vim inesse, ut cadentes ex eqvo, ex curru nullam ferant noxam, si tales gestaverint" (Forkortelserne opløste).

[2]) Her er maaske Stedet at paatale det fejlagtige i, hvad Schmidt d. Aeltere (Histor. Taschenbuch über die Entstehung der Apotheken ... in ... Dänemark ... 2. Aufl. Flensb. 1835. 8°. pag. 154.) siger om disse Stene, at de efter Borri's Tro skærmede „für alle Fährlichkeiten". — Det var, som det vil ses af Ole Borchs Dagbog, og som det passer med Tidens Anskuelser, tværtimod kun mod en bestemt Slags Fare, at Malachiterne mentes at beskytte.

[3]) J. J. Spenerus: De gemmis errores vulgares. Lips. 1687. 4°. Sectio I. § 30: „*Malachites* viridis cum Turcoide magnam habet cognationem, unde etiam virtutes illi fere pares attribuuntur". Der citeres forskellig ældre Litteratur vedrørende dette.

[4]) Thomas Bartholinus: Historiarum anatomicarum rariorum centuria I et II. Hafn. 1654. pag. 310 ff. Franskmanden kom til København i 1653.

en Sten, der skulde kunne helbrede for Epilepsi, hvilken Sten han tilbød Kongen for 1600 Joachimsdalere. Men der kom ingen Handel i Stand, da Stenen viste sig uden nogensomhelst Virkning paa nogle hidskaffede Epileptikere — Thomas Bartholin omtaler denne Begivenhed uden at udtale den ringeste Tvivl om, hvorvidt virkelig en Sten, man bar paa sig, kunde have en saadan Virkning overfor Sygdommen. For ham, som for de fleste i hans Samtid, var det aabenbart en Overbevisning, at om blot de rette Sten kunde faas uforfalskede, da kunde man virkelig helbrede forskellige Sygdomme ved at lade Patienten bære en ædel Sten paa sit nøgne Legeme. En Begivenhed som den med Franskmanden, der kom med Vestindiefareren, kaster glimtvis Lys over disse Anskuelser, saa at de træder skarpt frem.

Hvad nu angaar de ædle Stenes Anvendelse som Medicin til indvendig Brug, da vides ikke meget med Sikkerhed om Thomas Bartholins Standpunkt. I hvert Fald ikke direkte. Vel udtaler han sig ved en given Lejlighed[1]) i ret kølige Vendinger om orientalske Perler og ægte Lazur-Sten, hvilke han, følgende sin Yndlingstanke, erklærer for at kunne erstattes med danske[2]) og norske[3]) Perler samt tysk Lapis Lazuli[4]) (for dog at komme Fædrelandet

[1]) Th. Bartholinus: De confectione Alchermes quam Hafniæ Jo. Gothofredus Becker Pharm. Reg. Aul. die 7. Jun. 1672 dispensare constituit, dissertatiunculo præliminaris. Hafniæ s. a. 4°. pag. 12 ff. — Confectio Alchermes var et rødfarvet, meget sammensat Lægemiddel, hvori Ambra, Perler, Guld og Moschus spillede en fremtrædende Rolle.

[2]) Danske Perler fiskedes i det 17. Aarhundrede i Kolding Fjord, i Følge Holberg (Möbius: Die echten Perlen. Hamburg. 1858. pag. 48). Holger Jacobæus nævner Perler fra Isefjord, til hvilken han sagtens havde en Del Kendskab fra Ophold paa sin Gaard i Veddeløv (Museum regium. Hafn. 1696. in Folio. pag. 34).

[3]) Om norske Perler kan læses Tarangers Afhandling *i:* Norsk hist. Tidsskrift. 3. R. I. pag. 186 ff., og Scharffenberg *i:* Nyt Mag. f. Naturvidsk. Bd. 40. Christiania. 1902. pag. 198. — Forordninger angaaende Perlefangst i Norge fra 16. 8. 1665 indtil midt i det 18. Aarhundrede findes i Wessel-Berg's Rescripter. Chria. 1841 ff. Disse er dog væsentlig af juridisk Interesse.

[4]) Denne siges i Bartholins citerede Afhandling (De confectione Alchermes. 1672. pag. 13.) at være „non fixus“. Formodentlig er det en Kobber-Lazur eller andet blaat Mineral, — atter et Exempel paa, hvor

saa nær som muligt). Men om selve Principet: at anvende de Stene, Datiden kaldte ædle, i Lægekunsten, har Thomas Bartholin hverken her eller andetsteds i sine Skrifter kritiserende eller fordømmende Ord. Og det skønt der her, ved den højtidelige Tilberedelse af Confectio Alchermes, havde været god Lejlighed for Lægen til at kritisere Indholdet af Apothekerens Krukker.

Det er saaledes kun et meget ufuldstændigt Billede, man kan danne sig af Thomas Bartholins Standpunkt overfor Ædelsten-Problemet. Han, som fortrinsvis var Anatom og ikke beskæftigede sig med Kemi eller Pharmacologi og praktisk Lægekunst i nævneværdig Grad, har ikke fordybet sig i dette Emne. Jeg tror, at man kommer Sandheden nærmest ved at antage, at Thomas Bartholin har fulgt med Strømmen i sin Samtids Anskuelser om de ædle Stenes Egenskaber. Det, som særlig har interesseret ham, er de forunderlige Beretninger om den overordentlige „Symphati“, der var mellem visse Ædelstene og Mennesket, som bar dem.

Anderledes stiller Sagen sig for Ole Borchs Vedkommende. Han, som er Kemikeren i Bartholinernes Kreds, har ogsaa draget de ædle Stene ind i sine Undersøgelser. Det er muligt at danne sig et ganske godt Billede af, hvorledes Ole Borch i sit Laboratorium tumlede med ogsaa ædle Stene for at fremstille Lægemidler. Jacobæus' Tegning af Borch i Laboratoriet er velkendt[1]). Levende bliver dette, naar man hører om selve Arbejdet der.

Vi ved bl. a. fra et Skrift[2]), hvormed Ole Borch traadte frem for den lærde Verden, hvor fast hans Tro til Ædelstenenes medicinske Egenskaber var: „Vi anvender daglig med Held til de Syge Ædelstene som Hyacinth, Smaragd, Safir og Topas i Confectio Diahyacinthi, — Hyacinth, Smaragd, Safir, Sarder og Granat i Electuarium de gemmis frigidum . . .“, siger han[3]); Ædelstenene

let man i det 17. Aarhundrede overførte Navne fra ét Mineral til andre, der i nogen Grad havde samme Ydre, og derved forøgede den i Mineralogien herskende Forvirring.

[1]) Gl. kgl. Saml. 309 aa. 4°. — Reproduceret i: P. Hansen: Illustreret dansk Litteratur Historie. Bd. I. Kbh. 1902. pag. 417.

[2]) Olaus Borrichius: Hermetis, Ægyptiorum et Chemicorum sapientia ab Hermanni Conringii animadversionibus vindicata. Hafn. 1674. 4°.

[3]) O. Borrichius: Hermetis . . . sapientia . . . Hafn. 1674. 4°. pag. 321: „. . . Ita in confectione diahyacinthi, *hyacinthos, smaragdos, sapphiros,*

virker her, idet de „dels styrker det svækkede Hjertes Fibre, dels dæmper Blodets skadelige Opbrusen og saaledes bringer Vædskerne i Ro“ [1]).

Om Perlerne hedder det[2]), at „disses Evne til at styrke Hjertet erfarer de, som udøver Lægevirksomhed, ikke mindre hyppigt..“

„Ja, man kunde fristes til at spørge, om nogen for Alvor har udøvet Lægepraxis, naar han ikke har bemærket de ædle Stenes saa iøjnefaldende kraftige Virkninger“ [3]).

Om Bjærgkrystallen hedder det[4]), at dens Pulver er Modgift mod Sublimat. Ganske som i Udlandets Skrifter ordineres det i Forbindelse med Olie. Ole Borch tilføjer, at det er ogsaa godt under Sygdommens Forløb at give Patienten Theriak, blandet med de andre berømte Modgifte, „selvom ikke sjældent Almuen kommer sig ogsaa uden at benytte disse sidste Midler“. —

Alt dette gælder ædle Stene, anvendte som fint Pulver, uden yderligere Præparation. Men fint skulde Pulveret være, meget fint. Det maatte aldeles ikke skrige under Tænderne. Herpaa beroede det hele. Har Apothekeren — hvad der desværre ofte er Tilfældet — ikke givet sig Tid til at pulverisere Ædelstenene fint nok, kan man ikke vente sig noget Resultat af Lægemidlet[5]). Saaledes er Ole Borchs Mening, og man kan da formode, at ogsaa denne Art Præparationer er udført i hans Laboratorium.

---

topazios; in Elect. de gemm. frig. *hyacinthos, smaragdos, sapphiros, sardas, granatos*... qvotidie salutari experimento ægris propinamus“.

[1]) O. Borrichius: l. c. pag. 322: „... partim fibras langvescentis cordis firmando, partim fermentationem sangvinis malignam compescendo qvietem humoribus pacatam inducunt“.

[2]) O. Borrichius: l. c. pag. 326: „Margaritarum vires in tuendo corde experrectas non minùs frequenter deprehendunt praxi medicæ assveti“.

[3]) O. Borrichius: l. c. pag. 326: „... Ut qværere non sit alienum, utrum seriò unqvam praxin Medicam exercuisse videri is possit, qvi tam evidentes lapidum generosiorum vires non observârit“.

[4]) Olaus Borrichius: Dissertationes, seu orationes academicæ ... Havniæ. 1715. 8°. Diss. qvinta De venenis habita Anno 1678. d. 14. Maji ... pag. 227: „Inter specifica, quæ vocant, palmam reliqvis eripit crystallus fossilis drachmæ pondere in tantillo olei pini exhibitus. Cui decursu morbi adjungendæ ex theriaca, diascordio, orvietano, Mithridatio misturæ, qvanqvam & sine his plebeji non rarò sanescant ...“.

[5]) Borrichius: Hermetis ... pag. 322: „Nec mirum, si neglectâ accuratiori illâ [qvod in pharmacopoliis sæpe fieri dolemus] triturâ, in qvâ totum negotium volvitur, frustretur perfunctoriè medentem eventus ... “.

Men det drejer sig ikke længere om Formodninger, naar man vender sig til den kemiske Præparation af ædle Stene. Tincturer, Salte etc. fremstillede Ole Borch af forskellige af Datidens ædle Stene. Herom giver hans kemiske Forelæsninger gode Oplysninger[1]).

Sagtens af Sparsommelighedshensyn tager Borch Bjærgkrystallen som Exempel paa haarde Ædelstenes Præparering; men som det et Sted[2]) bemærkes, gælder det samme Rubiner, Granater og lignende.

Det beskrives først[3]) udførligt, hvorledes man skal fremstille en Tinctur af Bjærgkrystallen. En saadan Tinctur gives virkelig, efter Ole Borchs Mening, skønt Bjærgkrystallen er vandklar og, naar den er ren, aldeles ikke farvet. — Fremgangsmaaden er følgende: Man skal gløde Bjærgkrystaller og kaste dem, endnu varme, i koldt Vand. Da springer de i Smaastykker. Ved at gløde disse Partikler med „Sal Tartari“[4]) smeltes det hele til en flydende Masse. Halvdelen heraf overhældes efter Afkøling med bedste Spiritus Vini i en „Fiol“[5]). Der digereres paa Vandbad ved svag Varme. Man vil da se, at den benyttede Spiritus Vini farves rødlig. Gentagne Gange behandler man Bjærgkrystalpulveret med Spiritus Vini. Alle Extracterne hældes sammen, efterhaanden som de bliver farvede. Tilsidst concentreres Tincturen ved at afdestillere det meste af Vinaanden. Saa er Bjærgkrystal-Tincturen færdig til Brug. Om dens Egenskaber hedder det i Forelæsningerne[6]) meget begejstret, at „den er af enestaaende Nytte i Vattersot, i Skørbug og i Melancholi, hvis man benytter den oftere med en Dosis af indtil 40 Draaber i et passende Vehiculum“.

Tincturer er ikke det eneste, der fremstilles i Ole Borchs

---

[1]) Forelæsningerne, holdte i 1685, findes i det kgl. Bibliothek, Thottske Samling 744. 4°. De er nedskrevne af „Albertus Achillis Toxotius“: „eâ, qvâ potui, non qvâ debui, industriâ“. — Sml. ogsaa Ny kgl. Saml. 309 aa 4°: Borchs kemiske Forelæsninger 1670—71, optegnede af Holger Jacobæus; og: Gl. kgl. Saml. 1721. 4°.

[2]) Thott'ske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 20v (upagineret).

[3]) Thott'ske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 19v ff (upagineret). Cap. VIII De crystallo.

[4]) ɔ: Vinsten. Se f. Ex. A. Sala: Tartarologia... Rostock. 1631. 8°.

[5]) Phiala, „Fiol“, kaldtes et kemisk Glas med en lang snæver Hals.

[6]) Thottske Samling Nr. 744. 4°. Blad 20r (upagineret): „Usus eius est singularis in hydrope, in scorbuto, in melancholia hypochondriaca, si propinetur sæpius ad guttas 40, in vehiculo convenienti“.

Laboratorium. Ogsaa „Salte" og „Magisterier" præpareredes af de ædle Stene. Bjærgkrystallens Salt var Resultatet[1]) af en dagelang Kogning af fint Bjærgkrystalpulver i 3 Gange destilleret Vand. Naar dette Vand befriedes for uopløste Partikler og dampedes omtrent bort, blev der et gult Salt tilbage, „hvilket fortjener at kaldes Bjærgkrystallens sande Salt"[2]). Paa lignende Maade kan ogsaa norske Granater, Hyacinther og bøhmiske Rubiner behandles[3]) og sande Tincturer, Salte og Magisterier kan da fremstilles af disse Mineraler „uden nogen Svig og Bedrag"[3]) (sine omni fraude et dolo). — „Og", fortsætter Ole Borch, „dette Salt saavel af de egentlige Ædelstene som af Bjærgkrystal anvendes i Lægekunsten, idet der gives nogle Draaber i et passende Vehiculum"[4]). Men da Raaproduktet for Ædelsten-Præparaterne er dyrt, har han som Erstatning for de ædle Stenes „Salte" udtænkt et Præparat af saavel sort som hvid Flint, hvilket som Middel mod Sten endogsaa overgaar Salia gemmarum og Sal crystalli. Præparatet er Kiselsyregelé, fremstillet ved at koge Flintpulver med Saltsyre. Det siges nemlig, at det hele bliver til „en fedtagtig Masse"[5]). Dette Flintesten-Præparat indgives i Petersilie- eller Jordbærvand mod de voldsomste Stenlidelser[6]).

Som bekendt døde Ole Borch efter et Stensnit. Før han har underkastet sig en dengang saa farlig Operation, har han utvivlsomt prøvet en Mængde andre Midler, og da formodentlig ogsaa dette. Men alt var forgæves. Den spagyriske Kunst kunde ikke give sin Dyrker Vaaben i Hænde mod hans Lidelse.

Sparer Ole Borch ikke rosende Ord paa de haarde Ædelstene og deres Præparater, saa gør han det endnu mindre, naar Talen bliver om Korallerne. De røde Koraller indeholder en Tinctur, som er et

---

[1]) Thottske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 20r (upagineret).

[2]) Thottske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 20v: „[qvod] verus sal eius [ɔ: crystalli mont.] appellari meretur" (Kemisk Tegn omskrevet).

[3]) Thottske Saml. 744. 4°. Blad 20v.

[4]) Thottske Saml. 744. 4°. Blad 20v (upagineret): „Hic sal tum gemmarum, tum crystalli in medendo locum habet, si propinetur ad aliqvot guttas in vehiculo convenienti" (Kemisk Tegn omskrevet).

[5]) Thottske Saml. 744. 4°. Blad 21r (upagineret): „... totus liqvor abeat in substantiam similem axungiæ".

[6]) Thottske Saml. 744. 4°. Blad 21r; — Ole Borch er forøvrigt ikke den eneste af Datidens danske Læger, der anbefalede Bjærgkrystal og lignende mod Sten-Lidelser. Det samme gælder Nicolaus Grimberg: Kurtze Beschreibung Des Nieren und Blasen Steins ... Hafn. 1695. 8°. pag. 45. Forf. var en Tid Læge i Helsingør.

af de kraftigste Lægemidler, — derom var Datiden enig. Men som allerede tidligere paa sit Sted fremhævet, var man ingenlunde enige om, hvorledes man skulde faa uddraget denne kostelige Tinctur, og hvorledes man skulde præparere „Sal Corallorum" og „Tinctura Corallorum" paa rette Maade.

Ole Borch siger i sine kemiske Forelæsninger[1]), at det sædvanlige „Sal" eller „Magisterium Corallorum", som præpareredes ved at opløse Koraller i en eller anden Syre og paafølgende Udfældning, sætter han personlig ikke megen Pris paa; thi bl. a. kan Præparatet ikke let ved Udvaskning fuldstændig befris for Rester af den til Fremstillingen benyttede Syre. Nej, vil man fremstille det ægte Koral-Salt, maa man gaa ganske anderledes til Værks[2]). Man skal pulverisere røde Koraller meget fint, derpaa overhælde Pulveret med destilleret Vand og koge stærkt i 24 Timer. Saa afkøle og filtrere Vædsken. Naar man da afdamper det meste af Vandet, vil man som Rest faa en rød Koral-Tinctur. Inddamper man næsten til Tørhed, vil man finde, at der i denne Koral-Tinctur udskiller sig et farveløst, kubisk Salt: „Denne Tinctur og dette Salt", hedder det, „præsterer med Hensyn til Hjærtestyrkning og Renselse af Blodet alt, hvad man med Rette kan vente af en ægte Koral-Tinctur" [3]). — Methoden er ogsaa anvendelig for Rubiner og andre farvede Ædelstene[4]). Den tager da længere Tid.

Endnu en anden Methode til Fremstilling af Koral-Tinctur kendte Ole Borch. Den skal omtales lidt nærmere, fordi den synes mig paa karakteristisk Vis at give Indblik i en Læges Laboratorium i Slutningen af det 17. Aarhundrede.

Methoden, med hvilken Ole Borch har stiftet Bekendtskab udenlands[5]), bestaar i en tør Destillation af Stykker af røde Koraller Under Destillationen vil der i Retortens „Næse" samle sig en fed,

---

[1]) Thott'ske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 23r (upagineret).

[2]) Thott'ske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 24v (upagineret): „Sml. Ny kgl. Saml. 309aa. 4°. Blad 18v (upagineret), og Gl. kgl. Saml. 1721. 4°. Blad 43v (upagineret).

[3]) Thott'ske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 25r (upagineret): „Hæc Tinctura et hic sal omnis id præstat in roborando corde et purificando sangvine, qvod ab ullâ verâ tinctura Coraliorum exspectari legittimè potest...".

[4]) Thott'ske Saml. Nr. 744. 4°. Blad 25r. Ny kgl. Saml. 309aa. 4°. Blad 18v (upagineret); Sml. Gl. kgl. Saml. 1721. 4°. Blad 43v. Baade Salte og Tincturer faas.

[5]) O. Borrichius: Hermetis... sapientia. Hafn. 1674. 4°. pag. 326 ff.:

mørk „Olie". For at faa fat i denne bryder man Glasset i Stykker og afvadsker „Olien" med Vinaand. Man har nu en vinaandig Opløsning af den ægte Koral-Tinctur, der ved Destillationen er uddreven af Korallerne, mener Ole Borch. At dette Præparat har sjældne hjærtestyrkende Egenskaber, har han erfaret ikke blot paa sig selv, men ogsaa paa andre. Ja „den Dag i Dag fremstiller den københavnske Apotheker Johannes Kirchhoff efter denne Methode en Koral-Tinctur af behagelig Duft, Farve og Smag samt af god Virkning. Den har jeg meget ofte prøvet", siger Borch, „Saavel til at styrke det svækkede Hjærtes Kræfter som til at standse Blødninger fra Uterus og Nyrerne har jeg befundet dette Middel kraftigt, og det er i disse Sygdomme at foretrække for næsten alle andre Lægemidler, hvilke jeg har haft Lejlighed til at prøve. Det vilde være let, hvis Sagen var den Umage værd, at bevise dette ved flere Exempler blandt endnu levende Mennesker"[1]). —

Saa stor Tillid nærede Ole Borch til Lægemidler, tilberedte af de Stene, som Datiden kaldte ædle. Om han har anset det for gavnligt ogsaa at bære disse udvendigt paa sit Legeme, maa indtil videre staa uafgjort hen. Intetsteds har jeg fundet noget til Bevis for eller imod dette. —

Ole Borch var ikke den eneste, som paa dette Tidspunkt beskæftigede sig med Præparering af ædle Stene til medicinsk Brug. Foruden Apothekerne vides endnu en Mand at have gjort dette, nemlig Dr. Assverus (eller Ahasverus) Payngk[2]). Denne Mand, hvem Borch[3]) kalder „en af de dygtigste Kemikere", har fremstillet

---

[1]) O. Borrichius: Hermetis . . . sapientia. Hafn. 1674. 4°. pag. 326: „Hodie pharmacopoeus Hafniensis *Johannes Kirckhoff* eandem secutus methodum exqvisitiùs tincturam illam coralliorum præparat, & odore, colore, sapore gratam, & efficaciâ salutarem, cujus usum freqventissimè experior, ut in tuendis lassi cordis viribus, ita in hæmorrhagiâ uteri renumqve præstantissimum, & propemodum omnibus aliis remediis, qvæ tentare mihi contigit, hac parte anteferendum, id qvod pluribus viventium adhuc exemplis ostendere in proclivi esset, si res opem posceret". — Sml. Thott. 744. 4°. Blad 24 r (upagineret); Ny kgl. Saml. 309 aa, 4°. Blad 18 v (upagineret); Gl. kgl. Saml. 1721. 4°. Blad 43 v (upagineret).

[2]) Th. Bartholinus: Cista medica hafniensis. Hafn. 1662. 8°. pag. 632 ff.

[3]) O. Borrichius: Hermetis . . . sapientia. Hafn. 1674. 4°. pag. 415: „Cl. *Ahasverus Paynck* . . . ἐργασία Chemicâ paucis secundus". — Her meddeler Borch som noget meget bemærkelsesværdigt, hvorledes Payngk har haft Held til at opløse Guld ved Behandling med Spyt i 14 Dage i en Morter.

Magisterier, Salte og lignende af Hyacinth, Safir, Granat, Perler, Koraller og andre ædle Stene.

Saaledes nærmede det 17. Aarhundrede sig stærkt sin Slutning, og endnu stod her i Danmark ædle Stene i Anseelse for deres formodede medicinske Egenskaber.

Havde da slet ingen kritiske Røster blandet sig i Koret?

Kun en ganske enkelt i Aarhundredets sidste Halvdel, nemlig Kieler-Professoren Joh. Daniel Major, kritiserer direkte Troen paa de ædle Stenes Egenskaber.

Sandt at sige var hans Udtalelser nedsættende nok. Der falder Ord om en Augias-Stald[1]) i Forbindelse med Ønsket om at udrydde de vrange Forestillinger om Ædelstenenes overnaturlige Egenskaber, som Forfædrene har givet i Arv. Og der tales senere ikke blot om de vidunderlige og overnaturlige Virkninger, men[2]) ogsaa om Smaragd, Safir og andet „naturligt Glas“, der anvendes i Lægekunsten mere af gammel Sædvane, end fordi det egentlig hjælper, og som bedre er i Stand til at tømme Patientens Pengepung end til at helbrede Sygdommen, om ellers Sandheden maa høres. — Var det galt at bruge disse Stene i Form af ved kemisk Kunst præparerede Magisterier, Salte, Olier og Tincturer etc., saa gjaldt dette ikke mindre om den udvendige Brug, Amuletterne paa Arm og Bryst, til Beskyttelse mod Pest, Tungsind, natlig Angst og Søvnløshed, — for ikke at tale om den Overtro det er at vente, at en Ædelsten skal kunne advare mod en truende Ulykke ved Farveændring, eller kunne afvende og ophæve Forhexelser, med andre Ord kunne skræmme selve Djævelen. At bruge Ædelstene paa denne Maade er ikke blot enfoldigt og uforstandigt, men ligefrem afgudsdyrkerisk og ugudeligt[3]). — Det eneste,

---

[1]) Joh. Dan. Major: Consideratio physiologica occurrentium quorundam in nuper-editis Epistolis duabus Dn. Franc. Jos. Burrhi, De cerebro & oculis ... Kiloni (1669). § 123: „... Augiæ stabulum ...“.

[2]) Joh. Dan. Major: Mvsei cimbrici ... aditvs II ... Kiliæ Holsatorum. 1689. VIII.

[3]) J. D. Major: Mvsei cimbrici ... aditvs II. Kiliæ Holsat. 1689. VIII: „... Smaragdus, Sapphirus & Vitra Naturalia plura alia, suetè magis, quàm bene, atque si vera dicenda sunt, ad expurgandam Ægrotantium bursam magis, quàm verè expungendam & eradicandam Morbi Mineram, communiter formâ Præparati, Pulveris, Magisterii, Salis, Olei, Tincturæ, Syrupi, Confectionis, & quod omnium ineptissimum, externè formâ

J. D. Major ikke tør benægte[1]) af alt, hvad der fortaltes af mærkeligt om de ædle Stene, er, at muligvis Stene som Smaragd og Tyrkis kunde ændre deres Ydre efter Bærerens Køn, Alder, Helbredstilstand og lignende. Dog gaar han kun med til dette, tvungen af Robert Boyle's Autoritet, samt aabenbart fordi der her kunde formodes en ganske naturlig Aarsag: Uddunstninger af vexlende Art fra de forskellige Bæreres Legeme, medens andet af det, der paastodes om de ædle Stenes Egenskaber, maatte forekomme højst tvivlsomt og slet funderet, i hvert Fald henimod Aarhundredets Slutning med den stigende Indsigt.

Saaledes var man ogsaa herhjemme bleven berørt af de kritiske Strømninger paa Ædelstenproblemets Omraade. En ny Slægt var ved at voxe op, hvilken ikke var under Indflydelse af Boetius de Boot og lignende Forfattere, der troede fuldt og fast paa de ædle Stenes medicinske Egenskaber.

Der kunde jo heller ikke ventes andet, end at den Tvivl og Kritik, som stadig gnavede paa Tilliden til Ædelstenene, maatte gøre sig gældende tilsidst, ogsaa herhjemme, efterhaanden som den gamle Slægt af Studerende, hvem Boetius de Boot's Bog anbefaledes[2]) til Studium, og den Slægt af Lærde, (Bartholinerne, Worm etc.), hvis Skrifter vidner højt om, i hvilken Grad de har øst af Boetius de Boot som Kilde, døde bort og tog deres Idéer med sig i Graven.

Men langsomt gik det, her som ude i Europa. Endnu omkring Aar 1700 nævner Holger Jacobæus[3]) Hæmatit blandt de medicinske Sten, uden at det dog kan ses, hvorledes han tænkte

---

Amuleti, Gestaminis brachialis aut pectoralis, ad avertendam Pestem, Melancholiam, Pavores Nocturnos, Insomnia turbulenta, & ne quid Inficetiarum ac Superstitionis desit, ad manifestandum, mutatione Coloris, Infortunium instans, & tanquam *Μορμολυ'κειον* denique, quo Diabolus ipse terreatur, ad declinandas & resolvendas Fascinationes, non dico, simpliciter ac imperitè, sed manifestò idololatricè ac impiè, adhibentur".

[1]) Joh. D. Major: Consideratio physiologica occurrentium quorumdam in .. Epistolis .. Burrhi ... Kiloni (1669). 4°. § 124: „Interim non mordicùs negabo, e. g. Smaragdum, Turcoim &c ... ab Hominibus diversæ indolis, sexus, status, aut valetudinis, gestata, mutationem aliquam suscipere interdum ac indicare posse de Corpore ejus, qui illa gestat ..."

[2]) Saaledes i Thomas Bartholinus: Cista medica hafn. 1662. 8°. pag. 267.

[3]) Oligerus Jacobæus: Compendii institutionum medicarum pars qvarta ... Hafn. 1692. 4°. pag. 12.

sig den anvendt [1]. Men orientalske Perler afviger, efter sammes Mening [2] „næppe i Egenskaber fra vore [danske] Perler eller fra almindeligt hvidt Kridt", og Smaragd og lignende omtales i Kunstkammerets Beskrivelse [3] uden Hentydning til mulige medicinske Egenskaber. Derimod taler han sammesteds [4] om Bezoar, Nephrit og Granat som medicinske Stene. Det ser ud som en Tanke, men er maaske kun en Tilfældighed, at blandt de haarde ædle Stene er det netop Granaten, der anses for medicinsk, Granaten, hvis Jærn-Indhold var konstateret, og hvis medicinske Egenskaber derved var søgt sandsynliggjort af Robert Boyle, med hvem Jacobæus under sin Rejse i England „idelig *confererede .. in Chymicis et naturalibus*" [5]. Det ligger nær at tænke, at disse to Mænd ogsaa har diskuteret det interessante Ædelstenproblem, som optog i hvert Fald Robert Boyle's Tanker saa stærkt.

— Men hvorom alting er, saa er der nu ikke mere den rette Begejstring over Omtalen af de ædle Stene og disses Egenskaber, nu da Aar 1700 er naaet, omend disse Stene endnu ikke er gaaede ganske ud af Sagaen, saaledes som det følgende vil vise det.

Til Slutning skal et Par Ord siges om den medicinske Ædelsten-Anvendelses Uddøen her i Danmark i det 18. Aarhundrede, navnlig forsaavidt det drejer sig om theoretiske Udtalelser i Datidens Skrifter. (Praxis kommer jeg senere tilbage til.)

Naar det hedder hos v. Kohl [6], at man under Pesten i København 1711 søgte at beskytte sig ved at bære Ædelstene som Amuletter, da haves intet positivt Bevis herfor [7].

---

[1] Muligvis som Amulet mod Blødninger. En „Blodsten" kendes her fra Danmark, anvendt saaledes i det 18. Aarhundrede. (Velvillig Meddelelse af Hr. Museumsinspektør Jørgen Olrik; Stenen findes i Dansk Folkemuseum. Se dettes Katalog. 4. Udg. 1910. pag. 5.)

[2] Olig. Jacobæus: Diss. de natura & usu salium volatilium. Hafn. 1693. Corallaria 4.: „Margaritæ orientales à nostratibus vel cretâ albâ communi viribus vix differunt".

[3] Olig. Jacobæus: Museum regium... Hafn. 1696. in Folio. pag. 33.

[4] Olig. Jacobæus l. c. pag. 34.

[5] Holger Jacobæus: Rejsebog (1671—1692) Udg. af Vilh. Maar. Kbh. 1910. 4°. pag. 161.

[6] Histor. Medd. om København. Bd. III. Kbh. 1911—12. pag. 591.

[7] Da jeg formodede, at Hr. Kaptajn C. v. Kohl havde haft Adgang til mig ukendte Kilder, rettede jeg en Forespørgsel desangaaende. I et Brev af 26. 8. 1913, for hvilket jeg ogsaa her takker, oplyste Hr. v. Kohl, at

Det synes ikke udelukket, at røde Koraller har været i Brug her i Landet som Amulet mod „Epilepsi“ endnu saa sent som 1789[1]). — Mere er det, trods ivrig Efterforskning ikke lykkedes at finde om mulig Brug af ædle Stene som Amuletter her i Landet i det 18. Aarhundrede. —

Hvad dernæst den interne Brug angaar, da beviser Recepter, hidrørende fra Pesten i København i 1711 (opbevarede i Rigsarkivet), at Bötticher endnu paa dette Tidspunkt forordnede Ædelsten-Medicamenter. Dette omtales dog rettest i et senere Kapitel af denne Bog.

Endnu i 1755 nævner en populær Lægebog[2]), oversat fra Tysk af Carl Jensenius, Lægemidler, hvori ædle Stene indgik; men om dette er andet end en kritikløs Efterklang af ældre Skrifter, er maaske tvivlsomt. Der tales[3]) om et „Pulvis Nephriticus Volckameri“, hvilket „hielper ... frem for alle andre at lindre Smerterne, thi der kommer *præparerte* Ædelsteene dertil, som denne Virkning er at tilskrive“. — Som Styrkningsmiddel efter heftige Blødninger anbefales[4]) „gelinde adstringerende Ting ... som *R. Præparerte* røde Coraller, 1 Qventin. Tilbereed *Smaragd*, 1/2 Qventin. Stødte *Hyacinther*, 1 Scrupel“ m. m. — Om dette ogsaa er den danske Oversætters (Dr. C. Jensenius) Mening, er ikke helt sikkert, men synes mig dog sandsynligt. Han siger nemlig i Fortalen: „Nu kunde jeg vel som Oversættere dække et Figen-Blad over de Feyl, som jeg havde iagttaget, hvis ey min Pligt som Næste befalede mig troehiertig at give de vigtigste tilkiende ...“. Og dernæst nævnes blandt Fejlene de „sympathetiske Kure“, hvilke „give ikkuns Tynder til den uden des noksom herskende Overtroe imellem Folk“. Men Ædelstenene omtales ikke med et Ord. Man skulde dog ellers tro, at her havde været Lejlighed dertil, om Oversætteren havde forkastet Brugen deraf.

---

dette ikke var Tilfældet. Det maa da antagelig være efter Mansa: Pesten i Kiøbenhavn 1711. Kbh. 1844. 8°. pag. 26 (hvis Kilde er mig ukendt), at det formenes om Ædelstenene, at de endnu i 1711 brugtes mod Pest som Amuletter. Indtil videre er dette dog kun en Formodning.

[1]) H. Zetlitz: Afhandling om Huus- og Bonde-Raad. Kbh. 1789. 8°. pag. 51: Om røde Koraller hjælper mod Epilepsi „kan [jeg] ei heller med nogen Vished bestemme“ (men en anden Amulet mod denne Sygdom, nemlig Pæon-Kærner, gør det).

[2]) Christian Weisbachs Retskafne og grundige Cuur af alle det Menneskelige Legeme paakommende Sygdomme ... Kbh. 1755. 8°.

[3]) Weisbach l. c. pag. 257.

[4]) Weisbach l. c. pag. 31.

Det synes mig derfor i hvert Fald til en vis Grad sandsynligt, at Jensenius i 1755 har haft Tillid til Ædelstenenes medicinske Egenskaber, saa meget mere som det endnu langt senere kan hedde[1]) om disse Stene som Lægemidler: „Jeg vil ikke paastaae, at de endnu burde være i Brug; men man tillade mig at sige, at det kan være mueligt, at i den haardeste Steen kan i visse Maader være indsluttet et aandeligt virkende Væsen, som paa en aandelig Maade maa kunde [sic] virke paa et andet Legems aandelige Væsen . . .“

Og at den Tid ikke laa saa forfærdelig langt tilbage, da man brugte Ædelstene i Lægekunsten, tyder det paa, naar Tode[2]) i 1797 finder det rigtigst at fastslaa om de egentlige Ædelstene og Halvædelstene: „Sie haben keinen wahren Nutzen, sogar wenn sie auf das allerfeinste pulverisirt sind, und sind daher jetzund gar nicht mehr in der Praxis gebräuchlich . . .“ — Og saa er det Tidspunkt naaet, da man ogsaa i danske Bøger, ganske som i Udlandet, finder Spot og Spe over de forudgaaende Generationer af Ædelstenforfattere, der siges[3]) at være opfyldte af Drømmerier og unyttig Snak, latterlige og urimelige Formodninger og Narrerier. Da slaar man sig selvglad for Brystet: „vort oplyste Aarhundrede har, som jeg haaber, gandske fordrevet alle slige Grillenfængerier“ [4]).

---

1) H. Zetlitz: Afhandling om Huus- og Bonde-Raad. Kbh. 1789. 8°. pag. 164. § 113.

2) Johann Clemens Tode: Artzneymittellehre oder Materia medica aus dem Mineralreiche... Kbh. 1797. 8°. I. pag. 128. — Sml. ogsaa Esaias Fleischer: Forsøg til en almindelig Naturhistorie... 4. Deel. Kbh. 1791. 8°. pag. 253, hvor Bjærgkrystallens medicinske Anvendelse forkastes, idet Forfatteren mener, at de i Lægekunsten »ere ei allene unyttige, men og skadelige, og burde ligesaa lidet som Edelstenene selv nogensinde bruges indvortes“.

3) Esaias Fleischer: Forsøg til en almindelig Naturhistorie... 4. Deel. Kbh. 1791. 8°. pag. 259 ff. og 267 ff.

4) E. Fleischer l. c. pag. 268.

III.

„ . . . Aff Haffuet komme Coraller / perler oc ædelestene / icke til praal oc hoffart; men til menniskens sundhed oc helbred.“ [1])

For at danne sig et nogenlunde fyldigt Billede af, hvorledes Ideerne om de ædle Stenes formentlige mærkelige Egenskaber indgik som Led i Menneskenes Bevidsthedsindhold her i Landet i det 17. Aarhundrede, maa man prøve at trænge ind i hine Tiders daglige Liv og lytte til, hvad samtidige paalidelige Kilder nu og da lader komme til Syne af Vidnesbyrd om de nævnte Ideers Liv ogsaa blandt Mennesker, der ikke kan antages at sidde inde med videre fyldige læge- og naturvidenskabelige Kundskaber, ja, muligvis ogsaa blandt den mere eller mindre oplyste Almenhed.

Desværre flyder Kilderne ikke videre rigeligt; men noget har dog kunnet oplyses.

Det hedder[2]) i Udlandet — ganske vist før det 17. Aarhundredes Begyndelse — om Hexe og Troldkarle, at deres Herre, Satan, lærer dem bl. a. at benytte Stene til deres djævelske Praktiker[3]). Og Forholdene har næppe ændret sig synderligt her i nogle Menneskealdre.

---

[1]) En Christelig Ligprædicken der Erlig oc Velbyrdig mand Christian Tot til Boltingaard / hans salige Liig bleff hederlegen nedersat vdi St. Knuds-kircke i Othensse / Aar 1617 den 13. *September* holden aff Hans Michelsön, *Superintendent* offuer Fyens Stifft. Kbh. 1620. 4°. E. 1. v.

[2]) Franciscus Joel: De morbis hyperphysicis et rebvs magicis . . . Rostochii. 1579. 8°. X.

[3]) Om der altid har været tænkt paa „ædle Stene“, er vel tvivlsomt. I Sydtyskland nævnes i en Hexeproces fra 1678 de saakaldte „Trudensteine“, gennemhullede, i det Ydre uanselige Stene, der skulde kunne beskytte mod Forhexelse og lignende. (R. Andree *i:* Zeitschr. des Vereins f. Volkskunde. Berlin. 1903. pag. 296.)

Hvorledes stiller Sagen sig nu her i Danmark? —

Magiske Stene var ikke ukendte. Ikke blot hed det sig[1]) blandt Almuen, at Kristian II ved Stranden havde fundet en skinnende Sten, ved hvis Hjælp han kunde gøre sig usynlig; men ogsaa i det 17. Aarhundrede omtales[2]) saadanne. Der er f. Ex. den Sten, som man finder i en Myretue, naar man slaar hedt Vand i Tuen paa Sct. Valborg eller Sct. Hans Dag: „tager du stenen, da bliffuer du vsynlig"[3]). — Og der er de Stene, man finder i Vibens Rede[4]). De kan beskytte mod Sygdom og Sorg, gøre usynlig osv. — Ligesaa de Stene, der mentes at findes i Svalens Hoved[5]).

Men mærkeligt nok synes ingen Hex af være greben i Brugen af saadanne Stene, hvis Egenskaber — om de viste sig sande — skulde synes at være egnede til at vække Formodning om Trolddom. Blandt de ret talrige Aktstykker vedrørende Hexe-Processer, der i Aarenes Løb er offentliggjorte, nævner — mig bekendt — kun et, at Hexen har betjent sig af Stene, og disse var hverken ædle eller magiske af den ovennævnte Slags. Det er i „Lamme Heine's" Proces[6]): „... thillspurt[7]), omb hun ved steenne kunde Inngenn Middell for Siugdomb forschaffe, da berette hun, att mand schulle thage Nhi steenne paa Nhi Marche och dennem schulle Mannd gløde i Ild och kaste i Vand och der vdj bade och saa kaste samme steenne paa en Korssvey, det var goet for alle honde Siugdomb, och berette iche at haffue lertt det aff Nogen, Menn taget det aff sig sielff ..."[8]) Hun

---

[1]) Se f. Ex. Fr. Hammerich: Danmark under Adelsvælden. Bd. I. Kbh. 1854. pag. 80.

[2]) Saaledes i et Haandskrift i det kgl. Bibliothek i København, Ny kgl. Saml. Nr. 67 b. 8°. Paa Bindet staar: 1643 og 1644, samt Ejerens Navn: Peder Pedersen.

[3]) Kgl. Bibliothek. Ny kgl. Saml. Nr. 67 b. 8°. Blad 17 r.

[4]) Ny kgl. Saml. Nr. 67 b. 8°. Blad 65 v.

[5]) Ny kgl. Saml. Nr. 67 b. 8°. Blad 64 v. Der var forskellige Svale-Stene af forskellig Farve og forskellig Virkning. — Om Svale-Stene kan efterses: F. L. Grundtvig: Løsningsstenen. Kbh. 1878. pag. 167 ff. — Se ogsaa: M. Lorenzen: Signeformularer og Trylleråd. Efter yngre jydske håndskrifter. *i:* Saml. til jydsk Hist. og Topogr. IV. pag. 158.

[6]) Danske Magasin 3. Række. Bd. 5. pag. 173 ff.

[7]) Danske Mag. III 5. pag. 241.

[8]) At dette sidste skulde være sandt, synes ikke troligt. Datidens Lægekunst kendte meget vel at afkøle glødede Stene i Vædsker for paa denne Maade at skaffe sig Lægemidler. Libavius refererer, omend med Tvivl, noget saadant: „Forestus... narrat albos lapillos in littore maris

svor „ved hinndis Allerhøyeste Eed“, at ingen skulde lovlig overbevise hende om Trolddom, og forsikrede „alleniste at haffue hiulpet folch ved Natturlig Middell“ [1]). Alligevel blev hun den 1. Sept. 1630 dømt fra Livet. —

„Lamme Heine“ synes saaledes ligesaalidt som de øvrige Hexe at have betjent sig af ædle Stene, end ikke de ringere af disse. Og, ret betænkt, kan dette egentlig ikke undre: Armod og Uvidenhed lagde her uoverstigelige Vanskeligheder i Vejen. —

Hvor udbredt Troen paa Existensen af magiske Stene nu har været her i Landet i det 17. Aarhundrede, maa indtil videre staa uafgjort hen. Og i hvert Fald er disse Stene af en saadan Natur, at de sagtens var mere omtalte end egentlig kendte, og at de nærmede sig Fabelens Verden. Alene af den Grund har jeg ikke tænkt at uddybe dette Emne.

Anderledes stillede Sagen sig for d e Stene, som man bar til Smykke eller kendte fra Apothekerens Bod (Bezoar f. Eks.). Man stod her paa Virkelighedens faste Grund. Selvom man maaske ikke selv ejede en saadan Sten, havde mange dog set dem. Hvad mærkeligt, der berettedes om disses Egenskaber, kunde derfor paaregne dobbelt Interesse.

„Det maa jo enhuer for sig / gunstige Frue Catharina sparre / som er kommen til alder och forstand med hiertens banghed bekiende / at der er megit end udi naturen forborget / som mand icke

restingui sexies in vino Rhenano quo postea poto calculosi excernant lapides. Silices lacte extincti vase statim tecto conciliare ei contra tabem, & dysenteriam facultatem memorantur“. [Andr. Libavius: Syntagma selectorvm vndiqvaqve et perspicve traditorvm Alchymiæ Arcanorum. Francof. 1611. in Folio. pag. 29. Sml. pag. 28.] — Noget ganske lignende læses i Caspar. Bartholinus: Systema physicum. Hafn. 1628. 8°. Bl. 333r. Men interessantest her er det, som H. Jacobæus [Compendii institutionum medicar. pars tertia. Hafn. 1690. 4°. pag. 25. V] siger om jydske Kiselstene som Sten-Midler: „... Potentiùs [quam lap. Lyncis, judaicus etc.] ... operantur silices albi, in Jutia reperti, & qvidem igniti primò, hinc in liqvore conveniente extincti“. — At bruge Stene, saaledes som Hexen gjorde det, var altsaa ikke ukendt i det 17. Aarhundrede; men det mystiske Tal 9 og Korsvejen maa staa for hendes egen Regning, og har næppe undladt at gøre hende mistænkelig.

[1]) Danske Magazin. 3. Række. Bd. 5. pag. 241.

med sin skarpsindighed och høye forstand / kand begrunde eller opsøge" [1]).

Saaledes hedder det i Aaret 1613, da Mogens Nielssøn lod paa Tryk udgaa en Juleprædiken, stilet til „Erlig och welbiurdig Frue Catharinæ Sparre / boendis y Suendborrig / udi Fyen" (Titelbl.).

Og blandt disse Naturens forborgne Stykker regnes da de ædle Stene:

„Huo [2]) kand nochsom forundre sig paa den krafft æddelstene forrer med sig / Huor om mange drabelige mend *Plinius, Agrippa, Baptista, Longinus* och andre meget haffuer skreffuit? *Smaragdus* tiener imod kolde siuge och forgifft / mister och sin glantz och krafft nar mand vloffligen spiller med *Venere.* Vilt du haffue meget godtz och rigdom (er det at tuile paa?) Da lad en dragis billede udgraffue y en Rubin / och bær den altid hoss dig. Haffuer du lyst til at spaa / da lad udgraffue et asens effterlignelse y en *Chrysolit.* Bær du och den steen *Ametist* y huilcken en biørns billede er sat / da flyer di onde aander fra dig / och icke letteligen bliffuer drucken. En Segelsteen [3]) huor udi stander en beuebnet mandtz efftersiun / Huo den drager y kry giffuer lycksalig fremgang til Seyervindig. Vilt du icke komme y vandtz nød och drucknis / da lad et kaarss udskere y en grøn *jaspide* och forvar vel hoss dig. At du icke skal fange bræck paa dine øyne / da lad en deylig Jomfru med en Lampe y Haanden udsette y en Chrystal. Er dette icke underligt? visseligen ingen kand andet sige . . ."

Vil man her indvende, at denne Bog er ikke skreven af en dansk Præst, og at den vel næppe har været kendt i videre Kredse, da vil jeg henvise til Ligprædikenerne, som flere Steder vidner om, at et vist Kendskab til de ædle Stenes mærkelige Egenskaber var udbredt blandt Præsterne her i Landet i det 17. Aarhundrede, i hvert Fald de mere belæste blandt disse.

Ikke alene nævnes Ædelstene i Ligprædikenerne Gang paa Gang som Symboler paa Verdens Glimmer og lignende [4]); men ogsaa de

[1]) Mogens Nielssön: Forklaring / Offuer den gamle Kirckesang / Et Lidet barn saa lysteligt / er fød for oss paa jorden etc. Aff den Hellige Skrifft / och andre Historier udi en Liden Juleprædicken sammendragen . . . Prentet til Wittebergh. 1613. 8°. pag. 1.

[2]) Mogens Nielssön l. c. pag. 2—3.

[3]) ɔ: Magnet.

[4]) Til saadan Moraliseren gav Skriftens Ord jo rigelig Anledning, og man kan *nu* ikke mere se, hvilke Tanker Præsten har gjort sig, naar han

ædle Stenes medicinske Egenskaber berøres. Saaledes i den Prædiken, af hvilken en Sætning staar som Motto over dette Kapitel, og paa lignende Maade i den Ligprædiken [1]), der i 1669 blev holdt over Biskop Erik Monrads Hustru, hvis Navn Margrete gav Prædikanten Anledning til følgende Ord [2]):

„En fiin Qvinde er dyrebarere og kosteligere end Perler: thi som Perler icke alleene hafve deres indvortes Kraft / naar de ere *resolverede*, at styrcke Hiertet / fordrifve Svimen / hielpe mod Slag / Svindsot og deslige / men og hafve deres skiønne reene og hvide Farfve. Ureene Sviin og de reene Perler kand derfor intet sammen. Saa pryder en fiin Qvinde og en ret *Margareta* sin Siel for Gud og de

---

talte om Rubin, Smaragd osv., og dertil knyttede moralske Betragtninger: om Djævelen, der „giorde Synden til it glimminde Perle Bierg met Demanter / oc Smaragder skinnende for vore første Forældre“ (Thomas Cortsøn Wegner's Ligprædiken over Sigwort Beck til Førslev. Kbh. 1623. 4°. pag. 8) — eller f. Ex. om den Hore, der nævnes i Apocalypsen, smykket med ædle Stene (Anders Hartvigssöns Ligprædiken over Iffver Dyre Thomæsön. 1665. 4°. Dedicatio A IVr.). Tænkte han her paa Elskovs-Trolddom? — eller om „Tyri Konge... naar hand gaar ind i sit Pallats / besmycket og bedecket med alle sine dyrebare og gloende Steene / Rubin / Topas ... Demant ... “, hvilke dog ikke er større Smykker end dem en Mand ejer i en saa dydig Hustru som Fru Giertrud Iserberg, over hvem Ole Frandsen Flor bl. a. sagde ovenstaaende i sin Lig-Prædiken, trykt i Kbh. 1689. 4°. pag. 10. — Eller naar der taltes om de 12 Ædelstene i den hellige Stads Mur i Apocalypsen. Har mon ikke Præsterne da tænkt paa, maaske talt om, de ædle Stenes vidunderlige Egenskaber? Vi véd det ikke nu. Men det er sandsynligt. I Udlandet var det Tilfældet. Hvorfor skulde ellers Thomas Brown paatale det som en af Tidens Vildfarelser — kalde det „falschen Sagen und Mährlein“ og sige, at Folk, som ser saadan paa Apocalypsens ædle Stene, har „die rechte Gleichnis-Art wohl gantz verfälschet / oder den geheimen Zweck derselben gar nicht recht verstanden“. (Th. Brown: Psevdodoxia epidemica ... Franckf. und Leipzig. 1680. 4°. pag. 523.)

Ren Moralisering uden Tilknytning til Tidens medicinske og naturvidenskabelige Idéer om de ædle Stene er Resens Udlæggelse af Symboliken i Dronning Dorothea's bekendte Brudesmykke (Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun, O. Nielsen og S. B. Smith. Bd. 6. pag. 109 ff. og derfra oftere omtalt i Litteraturen).

[1]) Enckernes Gudelige Forhold I Enlighed... Huilcke Ord ofver... Margrete Bang... Biscop *Doct.* Erich Monrath ... Hans Höy-Elskelige ... FRUE / Er holden ... 1669 ... af *Doct. Erich Mogensen Grave* ... Kbh. 1702 in Folio.

[2]) l. c. pag. 8.

hellige Engle med mange Dyders Perler ...". Vist havde Perler og andre Ædelstene deres „indvortes Kraft" og var andet og mere end Smykker. Derom kunde man let blive enige.

Men Kirken var ikke det eneste Sted, hvor det 17. Aarhundredes Mennesker her i Danmark kunde møde de vidt udbredte Anskuelser om de ædle Stenes Egenskaber og mærkelige Kræfter. Rundt om i populære Bøger om vidt forskellige Emner dukker de frem.

Det hedder i en Bog om Børne-Tugt, udgivet 1607 af Sognepræsten i Otterup, Jacob Albretssøn[1]): „... Saa skal mand derfor vndertiden fare passelig aff sted met Vngdommen. Thi det haffuer sig met smaa Børn lige som met Demanten / at den icke kand sønderslaes / vden den bliffuer giort vaad i Buckeblod: Lige saa er det met somme Børns Natur / at mand kand snarere auffue dem met Gode / end met haard Straff ..."

Og om en anden af Diamantens formentlige mærkelige Egenskaber hedder det et Sted hos Skonning[2]): „Imellem Demanten oc Seiglsteen[3]) / er oc en *Antipathia*, at kommer der en Demant oc rør ved en Seiglsten / forlorer Seiglstenen strax ald sin Krafft / lige saa om der kommer Huideløg til en Seiglsteen / vorder hand ganske Kraffteløss / at drage Jern til sig. Huilcket Skipper oc Styremænd bør synderlig at haffue i Act ..." — Dette kunde jo være interessant nok at læse; men Skippere havde nok mere Brug for Oplysningen om Hvidløg end om Diamanter. Det har nok Skonning som praktisk Mand haft paa Følelsen. Hans Bøger indeholder kun lidt om Ædelstene og disses mærkelige Egenskaber, hvor fristende dette Emne med de fabelagtige Paastande end skulde synes. Naar han fortæller[4]) om Guyana hedder det kort og godt: „Der ocsaa sammesteds findis kostelige dyrebare Steene / som er *Jaspis*, *Porphyrus*, oc andre flere saadanne", og — slutter Skonning, „besynderlig voxer der ret udvold got Taback"!

---

[1]) Jacob Albretssøn: En kaart Vnderuisning Om Børne Tuct... Kiøbenhaffn. 1607. 8°; Gijr.

[2]) Hans Hanssön Skonning: *Mirabilia naturalia* Eller Natur-Wunder.. (Aarhus. 1639) pag. 296—97.

[3]) ɔ: Magnet.

[4]) Hans Hanssøn Skonning: *Geographia historica orientalis.* Det er: Atskillige Østerske Landis oc Øers ... Beskriffvelse ... Aarhuss. 1641. 4°. pag. 730.

Har han ment, at denne sidste Oplysning vilde interessere hans Publikum mere end Fabler og fantastiske Beretninger om Ædelstenes mærkelige Egenskaber? — Det synes utroligt, at han selv intet skulde have vidst derom. Han har ikke kunnet undgaa at møde disse Idéer i de Bøger, han maa have benyttet ved Udarbejdelsen af sine populære Skrifter. —

Eller er det tilfældigt, at Skonning gaar udenom Ædelstenenes Egenskaber? Det er ikke let at afgøre. En Bog om Naturens Vidundere skulde ellers synes Stedet at meddele disse Oplysninger[1]).

— Ligesom de lærde Ædelsten-Bøger til syvende og sidst ender med at tale om disse Stenes medicinske Egenskaber, saaledes ogsaa med de populære Bøger.

Det hedder i en moralsk Bog: „Fromme Kvinders Spejl“ [2]): „Vdaff Perler kand oc beredis en saare skiøn Hiertesterckning / hvormed mand kand stille Hiertebefvelse / fordriffve all Vansmectighed . . . oc forhuerfve oc giør Lufft oc Rum til en betrengt Samvittighed“.

„Saa haffver oc en from Gudfryctig Ectemand det allerypperste Cordial oc Hiertsterckning (nest Gud) udi sin Hierte kiere Ectequinde . . .“

Og Tiden synes virkelig at være gennemtrængt af en Forestilling om bl. a. Perlers medicinske Egenskaber. Naar Christoffer Giøe i sin Indberetning[3]), sandsynligvis til Kristian IV, opregner Norges

---

[1]) Skonnings Bøger er ikke de eneste, hvorfra man maa gaa skuffet bort, naar man venter gennem dem at faa Indblik i Tidens Standpunkt overfor Ædelsten-Problemet. I f. Ex. Ove Geddes Beretning om sin Rejse til Ostindien havde man maaske Lov til at vente nogle begejstrede Ord om Ædelstene med sjældne Egenskaber, der kunde hjembringes fra disse Lande. Men Ædelstenene omtales ganske kort paa anden Haand efter et udenlandsk Værk (*Relation* Oc wiss Berettning fra de danske Skibe . . . Som vdi Guds Naffn fra Kiøbenhaffn / oc til det Keyserdom *Seilon* vdi Ostindien Erre forskicked / vnder . . Offue Giedde . . Kiøbenhaffn 1620. 4°. C 4 r.). Man faar intet at vide om Ove Geddes og hans Ledsageres Syn paa Ædelstenene.

[2]) Johann Holtzmann: Fromme Qvinders Speyel . . . Kbh. 1653. 8°. pag. 89 ff.

[3]) Trykt i: Danske Magazin. IV. Kbh. 1750. pag. 349 ff. — Benyttet af Taranger *i:* Norsk histor. Tidsskrift. 3. Række. Bd. I. pag. 187. Det var forøvrigt ikke Christoffer Giøe alene, som vilde skaane de skønneste Perler for at blive anvendte i Apotheket. Det hedder saa-

Herligheder, nævner han ogsaa „eit Slaugs Skelfiske" (ɔ: Muslinger), hvori avles skønne Perler. En Del af disse er dog ikke „modne" og kan derfor ikke benyttes som Smykker, men er „tienslige at berede och giøre got Perle-Puluer aff", ligesom der af norske Koraller „kunde giøres, ligervis som om Perlerne melt er, eit got Cordial".

Naar Corfitz Ulfeldt[1]) overrækker den franske Dronning en stor „Bezouar", der saavelsom det Enhjørninghorn, Kongen fik, „waare meget kierkomne ... och bleff rost aff det gandske Hoff for *rare* och kostelige *presenter*", — da kan der ikke være Tvivl om, at han og hans Ledsagere vidste, hvorfor den i det Ydre ringe Bezoar skattedes saa højt. Naar senere „*Bufonites,* Kröten-Stein" opbevaredes i Grev Danneskiolds Raritetskabinet[2]), da er det ikke for dens Ydres Skyld, men utvivlsomt fordi der fortaltes saa meget interessant om denne Stens Egenskaber, hvad enten det nu saa sent troedes eller ikke. Vi staar atter her overfor de ældre Tiders ogsaa udenfor Lægers og Naturforskeres Kreds udbredte Kundskab om mærkelige Egenskaber hos Stene, man éngang kaldte ædle.

Til denne Kundskabs Udbredelse maa bl. a. de populære Lægebøger have bidraget deres.

Allerede tidligere (Side 293 ff.) har jeg berørt en saadan Bogs Udtalelser om ædle Stene. Fremdeles læses i en Undervisning for Barselkvinder og Jordemødre[3]): „Dersom i dend tolfte / fiortende / ja tyfvende Uge formedelst Fald / Støden / Skrecken / skeer en hastig Styrtning / da maa mand ey strax indgifve det som hart stopper / men er nock at indgifve *Corallen-Tinctur* i en Drick Viin *de Grave* ..." Og videre[4]): „Udi [de Nyfødtes] Durchlob og formeged løs Lif kand

ledes hos Johannes Wittichius [Bericht von den wunderbaren Bezoardischen Steinen ... Leipzig. 1589. 4°. pag. 51], at de mindste Perler „so man nicht durchlöchern kan", og derfor ikke kan bruge som Smykker, sælges til Apothekerne.

[1]) Corfitz Greve af Ulfeldts Statsærende til Holland og Frankrig i Aarene 1646 og 1647 *i:* Nye danske Magazin. Bd. 4. Kbh. 1823. pag. 301. — Sml. Otto Sperlings Selvbiografi ved S. Birket-Smith. Kbh. 1885. pag. 143.

[2]) Verzeichnüs Derer Sachen, welche sich in denen Schrancken des Wohl-Seel. Herrn Graffen Hrn. Christian Danneschiolds nachgelassene *Raritæ*ten-Kammern befinden. Kbh. 1731. 4°. Nr. 61.

[3]) En kaart Underviissning Om Barsel-Qvinder Og Jorde-Mødre. Kiøbenhafn. 1688. 8°. pag. 10.

[4]) l. c. pag. 32.

gifves *Syrupus Cichorei cum Rhabarbaro* ... Item en half *Scrupel* af rød *Coral*-Pulver indgifved i *Tormentille*-Vand / et par gange om Dagen".

Niels Mikkelsen Aalborgs Lægebog[1]) anbefaler mod Smaakopper bl. a. Lapis Bezoardicus, som er „it krafftigt Medicament mod all Forgifft oc mod Pestilentze". Det er værd at lægge Mærke til, at denne uanselige Sten kaldes en „Eddelsteen". Begrebet Ædelsten omfattede altsaa ogsaa her i Danmark ligesom i Udlandet andet og mere end i Nutiden[2]).

Beynons Barmhjertige Samaritan[3]) nævner præparerede Perler som Middel mod „Epilepsi": „Smaa Børn skal mand giffve ind / udi den første Pappe de faaer / trende Perler / en Corall / oc tre Pione Korn giort til Pulffver". Da gaar de fri for „Epilepsi".

For „Blodsot" nævner en haandskreven Lægebog[4]): „Tag Weybred frø oc stød till Puluer, oc tag blodstienn, oc skrabe der noget af oc giff denn Siuge det ad dricke y Øll". —

For Sten nævner en anden haandskreven Lægebog fra det 17. Aarhundrede[5]): „Tag hylder, och skier det yderste barck af, och tag det grønne som sidder nest træet, och skrab det neder ad, och stød *Corall* och huid Raff, och siud tilhobe i Øll ..."

Ogsaa maa i hvert Fald en Del Mennesker have hørt noget om, at ædle Stene havde Lægedoms-Egenskaber igennem de Raad om Præservativ og Kur mod grasserende Syger, som gentagne Gange udsendtes i populær Form af det medicinske Fakultet. Blandt gavnlige

---

1) Niels Michelssøn Aalb[org]: *Medicin* Eller Læge-Boog. Kbh. 1640. 8°. pag. 322.

2) Her er det dog maaske paa sin Plads at bemærke, at man ikke maa lade sig forlede til at se et Bevis herfor i en Udtalelse som den i Ove Juels Dagbog (Histor. Tidsskr. III R. Bd. 3. pag. 446), hvor Skatten i S. Marco i Venezia omtales bl. a. 12 „Bryststycker med heell skiønne store runde Pærler besatte och andre Ædelstene". Thi det 17. Aarhundredes Dansk fulgte ikke altid Nutidens Regler for Benyttelsen af Ordene „og andre". Et meget talende Exempel er Leonora Christina's Jammersminde, (3. Udg. ved S. Birket-Smith. Kbh. 1885. pag. 112), hvor der tales om „en gammel Mand wed Naffn *La Rosche* oc en anden vng Karl ...".

3) Elias Beynon Barmhiertige Samaritan Eller Broderlig-Kierligheds Raad for allehaande legemlige Siugdomme ... Kiøbenhafn. 1696. 8°. pag. 98 & 100.

4) Det kgl. Bibliothek i København: Thottske Samling Nr. 714. 4°. [Blad 12r, upagineret]. Den bærer Paategningen: Stenalt. 1614.

5) Universitetsbibliotheket: Additamenta Nr. 713. 4°. pag. 71.

Lægemidler nævnes her ogsaa saadanne, hvori ædle Stene indgik, selv Hyacinth, Perler og lignende Kostbarheder[1]).

Hører end slige Raad til Sjældenhederne, navnlig for Haandskrifternes Vedkommende (det meste var billige Plante-Lægemidler etc.), og er det end ofte ikke ædle Stene i Nutidsbetydning, der omtales, saa viser det dog, at her i Danmark har man i det 17. Aarhundrede i ret vide Kredse ikke kunnet undgaa at have i hvert Fald noget Kendskab til de Egenskaber, som de Lærde dengang mente at maatte tillægge de ædle Stene. At det oftest er billigere og ringere Ædelstene, der nævnes, maa sikkert søges i økonomiske Forhold. De billige Koraller og simple Perler, som ikke egnede sig til Smykker, kunde man nok ofre, medens man naturligvis trykkede sig ved at udlevere til kemisk Præparation eller dog Knusning Rubiner, Safirer og lignende, — om man overhovedet havde nogle saadanne. Naar man her tillige betænker, at de ædle Stene jo langtfra var det eneste, hvoraf kraftige Lægemidler kunde tilberedes, vil man forstaa, hvorledes ædle Stene er gaaede uskadte ud af f. Ex. de Tider, da „Den Pæstilentz Deffuel er løss“ [2]). Saa længe der endnu var Haab om at kunne hjælpe sig ved andre Midler, lod man ikke sine Ædelstensmykker komme i Destiller-Ovnen, hvor højt end Bøgerne priste disse Stenes Lægedoms-Egenskaber.

Er saaledes end de Oplysninger, man ad forskellig Vej kan fremskaffe om det Kendskab, videre Kredse her i Landet i det 17. Aarhundrede havde til de ædle Stenes formentlige mærkelige Egenskaber, faa og ringe nok, saa kan man dog paa den anden Side uden at vove sig ud i altfor løst funderede Gisninger have Lov til at antage, at Smykker med ædle Stene, der spillede en ikke ringe Rolle i Tidens velstaaende Kredse[3]), betragtedes med ganske andre Øjne dengang

[1]) Saaledes i: En kort Vnderviisning / Huorledis mand skal met denne nu grasserende Smitsom oc hitzige Feber omgaes. Den gemene Mand til beste stillet... aff *Facultate medica* Vdi Kiøbinghaffn. 1645. 8°. — Ligesaa i: En kort Vndervissning Om Blodsoet... Den gemeene Mand til beste stillet Aff *Facultate Medica* udi Kiøbenhaffn. 1652. 8°, hvori bl. a. nævnes „Mundkager“, hvori præparerede Perler og Koraller.

[2]) Nicolaus Helduaderus: *Prognosticon astrologicon*, Paa det Aar... MDCXXXI... Kiøbinghaffn. 4°. Ciijr.

[3]) Vidnesbyrd herom haves bl. a. i Kristian d. 4. bekendte gentagne Gange udstedte Forbud mod Ædelstene paa Brudens Hattebaand og Huer og

end i Nutiden. Glimtvis belyses nu og da Tidens Tanker paa dette Omraade: saaledes i de fremdragne Prædikener (de ædle Stene har Lægedomskræfter) og saaledes, naar der i et Skifte af 10. 6. 1609 i Helsingør[1]) nævnes en Guldring med en „Padesten“ (ɔ: en Tudse-Sten). At denne sidste har været betragtet som andet og mere end et Smykke, kan ikke betvivles. Om andre af Datidens Ringe og lignende, der nu kun anses for Smykker, har haft en lignende Anvendelse som Amuletter, kan kun formodes[2]), men ikke bevises, før muligvis Kilder, som nu er uundersøgte, stiller nye Oplysninger til Raadighed.

Ædelsten-Problemet kan bringes i endnu nærmere Kontakt med det virkelige Liv i det 17. Aarhundredes Danmark. Det kan ud fra Recepter og Regnskaber bevises, at Ædelsten-Lægemidler virkelig er bleven brugt dengang.

Før dette nærmere udvikles, skal dog undersøges, hvilke ædle Stene danske Apothekere i dette Tidsrum holdt til Fals.

---

lignende „offuermaadig stor pract“ og „megit wnødig bekostning“ (Konning Christian den Fierdis Recess... Kbh. 1615. 4°. Artikel 27. — 1616, og følgende Aar udgik lignende Forbud.

[1]) Jørgen Olrik: Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden. Kbh. 1903. pag. 83.

[2]) Ikke usandsynligt drejer det sig om andet og mere end et Smykke, naar i 1684 en Ring med en Hyacinth (denne gamle Pest-Ædelsten) nævnes Side om Side med en Ring „med en Elandsklou“ (ɔ: Elsdyrhov), som brugtes at bære mod „faldende Syge“. *Se:* Fortegnelse Paa atskillig Gods / Løssøre... som udi Sr. Giert Polmans Huus... skal sælgis oc auctioneris. 4/3. 1684. Kbh.).

IV.

„De skulle oc ingen *Præparata* fra andre Steder forskriffve oc indføre / saasom aff *Gemmis, lapidibus pretiosis,* Perler / Coraller oc desligeste meere / mens dennem u-*præpareret* indkiøbe / vel *examinere,* oc selff *præparere*".[1])

Efterat det nu paa de foregaaende Sider er skildret, hvorledes man i Danmark i det 17. Aarhundrede hovedsagelig i Theorien stillede sig til Spørgsmaalet om de ædle Stenes mærkelige, og da navnlig medicinske, Egenskaber, skal nu søges belyst, hvorledes Sagen forholdt sig i det praktiske Liv.

Først skal da undersøges én Side af Spørgsmaalet, nemlig de ædle Stene i Apotheket. Kilderne er her hovedsagelig Apothekertaxterne af 1619, 1645 og 1672.

Apothekertaxten af 1619[2]) nævner foruden en stor Mængde Plante- og Dyredroguer alle de gængse egentlige Ædelstene og Halvædelstene samt Perler, Koraller og Bezoar m. m., altsaa en rigelig Repræsentation for, hvad Datiden kaldte „ædle Stene". *Lapis Hyacinthus præparatus* kostede 3 Mark for 1 Lod (E. 4. r.). Til samme Pris beregnedes præparerede Rubiner, Safirer og Smaragder, medens præpareret Granat kun kostede 2 Mark pr. Lod og præpareret Bjærgkrystal endogsaa kun 6 Skilling for samme Vægtmængde (E. 4. r). Meget kostbare vare derimod (F. 1. r.) „*Margaritæ præparatæ,* Berede Perler" (18 Mark for 1 Lod), medens præparerede røde eller hvide Koraller kun kostede 1 Mark for 1 Lod (C. 4. v.). Dyrest var dog orientalsk Bezoar (C. 2. r.). Den kostede nemlig 16 Mark for 1 Quintin, som er lig 1/4 Lod. Til de billigste Droguer hørte derimod Blodsten, Hæmatit: 2 Skill. for 1 Lod, dog i præpareret Tilstand 3 Sk. for samme Vægtmængde (E. 4. r.).

---

[1]) *Apotecher Ordinance.* Kiøbenhaffn. 1671. 4°. § 6.

[2]) Apothecken Taxt: Huorledis *Medicamenta, simplicia* oc *composita,* som hoss begge Priviligerede Apotheckere her i Kiøbenhaffn tilkiøbs findis / ... selges ... Kiøbenhaffn. 1619. 4°.

Det her fremdragne vil formentlig være tilstrækkelig til at give et Indblik i, hvilke ædle Stene (i det 17. Aurhundredes omfattende Betydning) de 2 københavnske Apothekere solgte omkring Aar 1619. Om Priserne faar man først det rette Begreb ved at sammenholde dem med Priserne for andre Droguer. Det viser sig da ved nærmere Undersøgelse, at selv de egentlige Ædelstene (Rubin, Safir osv.) hører ikke til de allerdyreste Sager. Vel staar deres Pris naturligvis langt over de fleste Plantedroguers; men der gives dog saadanne, der heri er Ædelstenene jævnbyrdige, og det samme gælder for de fra Dyreriget hentede Lægemidler. Saaledes koster i 1619 (B. 1 r.) „*Agallochon vel lignum aloës*, Paradijsstræ“ [1]) 2 Mark og 8 Skill. for 1 Lod og nærmer sig saaledes i Pris Rubin og lignende Mineraler. „Gummi Gutta gamba“ [2]) koster (D. 4 v.) endogsaa 12 Mark for 1 Lod, er altsaa fire Gange saa kostbar som f. Ex. præpareret Smaragd og nærmer sig stærkt Bezoar-Stenens Pris. — Hejre-Fedt *(Axungia Ardeæ*, Heire fit) koster (C. 1. v.) 1 Mark 4 Skill. for 1 Lod og er altsaa næsten lige saa dyrt som Bjærgkrystal. Ja, Menneskefedt koster (C. 1. v.) endogsaa 2 Mk. pr. Lod og nærmer sig altsaa stærkt de egentlige Ædelstene i Pris.

Men de nævnte Droguer var Undtagelser. Den største Mængde Simplicia var i Følge Apothekertaxten af 1619 langt billigere end de ædle Stene, idet Prisen sjældent overskred nogle faa Skilling for 1 Lod.

De nævnte Priser lagdes til Grund for Beregningen, naar et sammensat Medicament fremstilledes. Imidlertid var der visse Lægemidler, som jævnlig brugtes, og som staar opført i Apothekertaxten til bestemt Pris. Heriblandt forekommer ogsaa Medicamenter, hvori ædle Stene indgik. Først og fremmest [3]) var der den bekendte Confectio eller Electuarium Alkermes, hvis Sammensætning allerede er berørt tidligere (S .212). Den kostede 6 Mark for 1 Lod. Langt billigere (F. 1.r.) var de saakaldte Manus Christi perlatæ: smaa Sukkertabletter, der indeholdt præparerede Perler. De kostede 8 Skilling for 1 Lod og har saaledes næppe indeholdt ret meget Perle, naar man betænker disses Kostbarhed. — Fremdeles var der de ret dyre Species de gemmis

[1]) Denne medicinske Træsort kaldtes ogsaa: Xylaloës, og andet. I Følge Baillon: Dictionnaire de botanique. Paris. 1886. maa her tænkes paa Aqvilaria-Arter, visse Euphorbiacéer og lignende.

[2]) Dette var et af de mange Navne for Gummigut. — Forskellige Oplysninger om dette samt forannævnte og andre exotiske Naturprodukters Historie har jeg samlet i: „Om Ole Worms Samlervirksomhed“ (Danske Studier. 1912. pag. 132 ff.).

[3]) Apothecken Taxt... Kiøbenhaffn. 1619. 4°. Ark D 1 v.

calidi, hvis Pris i 1619 (H, 2, r.) var 1 Mark 4 Skill. for 1 Quintin. Tog man Species de gemmis frigidi, slap man dog med en Mark pr. Quint, og til samme Pris stod (H, 2. r.) den berømte Species de Hyacintho samt flere andre lignende Lægemidler, hvilke havde en Sammensætning, der i alt væsentligt svarede til, hvad der tidligere er omtalt for Udlandets Vedkommende.

Heller ikke disse hørte, saaledes som man maaske paa Grund af Ædelsten-Indholdet kunde formode, til Apothekernes dyreste Sager. Der nævnes[1]) en Del „velluctende Balsamer" til lige saa høje eller højere Priser. Det samme gælder en Del Extracta, som opregnes paa Ark D 3^{r-v}, samt forskellige andre Lægemidler. Men paa den anden Side var der er Mængde Medicamenter (Destillerede Vande, Pulvere og meget andet), som stod opført til smaa Priser.

Apothekertaxten af 1645[2]) adskiller sig, hvad de ædle Stene angaar, i intet væsentligt fra Taxten af 1619.

Det samme gælder ligeledes for den nye Taxt, der udkom i Aaret 1672[3]). Man finder ogsaa heri opført de over hele Europa gængse medicinske ædle Stene til Priser, som overgik de fleste øvrige Apothekervarers. — Der nævnes[4]) baade egentlige Ædelstene (Rubin, Smaragd, Safir etc.) og Halvædelstene saasom Granat og Bjærgkrystal, medens heller ikke Perler[5]), Koraller[6]) og Bezoar[7]) mangler, medens derimod Tudse-Stenen, (Lapis bufonius) og lignende lige saa lidt nævnes her som i de ældre Apothekertaxter, hvad nu end Aarsagen hertil kan være.

Det er betegnende nok for Tidens Søgen efter indenlandske Lægemidler[8]), at der i Taxten nævnes norske Bjærgkrystaller og Grana-

---

[1]) Apothecken-Taxt... Kiøbenhaffn. 1619. 4°. Ark C 2r ff.

[2]) Apothecken Taxt: Huorledis *Medicamenta, simplicia* oc *composita,* som hoss tre Privilegerede Apotheckere her i Kiøbenhaffn / saa vel som hoss andre Apotheckere herudi Kongerig tilkiøbs findis / effter denne tids oc steds lejlighed selges... Kiøbenhaffn. 1645. 4°.

[3]) Apothecker Taxt Paa alt hvis i Kiøbenhaffn hos de fire *privilegerede* Apotheckere til Kiøbs findis. Hafniæ. (1672). 4°.

[4]) pag. 57—59. [5]) pag. 63. [6]) pag. 26. [7]) pag. 16.

[8]) Uden iøvrigt at ville fordybe mig i dette Emne her, skal jeg for at underbygge min Udtalelse blot henvise til et Par Kildesteder: Det hedder i Jesper Brochmands Udkast (1621) til en kgl. Anordning om forskellige Reformer i de akademiske Forhold (Danske Mag. 5. Række I.

ter. Medens de norske Bjærgkrystaller staar (pag. 57) til samme Pris (2 Skilling for 1 Qvintin) som de udenlandske, kan de norske Granater (pag. 58) kun opnaa halv saa høj Pris som de udenlandske (2 Skill. pr. Qvintin mod 4). Aarsagen hertil kan søges i forskellige Omstændigheder: de mindre Omkostninger, der var forbunden med at skaffe sig de norske Granater har sagtens spillet en Rolle. Men udelukket er det ikke, at de norske Granater var billigere af en ganske anden Grund, nemlig fordi de i det 17. Aarhundrede ansaas for mindre kraftigt virkende end de Ædelstene, der modnedes under hedere Himmelstrøg, saaledes som Tidens Anskuelser[1]) allerede tidligere er udviklede i denne Bogs første Hovedafsnit.

Ret paafaldende synes det, at norske Perler ikke nævnes i Taxten. Men maaske kom de slet ikke i Handelen, da alle de, der fandtes, tilhørte Dronningen. Imidlertid skulde man synes, at de til Smykker ikke egnede, men til Lægemidler egnede Perler (Sml. Christoffer Giøe's tidligere berørte Indberetning) uden Skade kunde forhandles i danske Apotheker, saa meget mere som norske Koraller forhandledes dér[2]).

Apotheker-Ordinancen af 1671, af hvilken et Stykke staar som Motto over dette Kapitel, paabyder, at Apothekerne skal selv præparere de ædle Stene. Man kan ved Hjælp af Dispensatorium hafniense. Hafniæ. 1658, faa et Indblik i, hvorledes dette skete.

Præparationen kunde i simpleste Tilfælde blot bestaa i en Knus-

pag. 38): „Dend øffuerste *Medicus* skall læse praxin .. oc, saa vijdt mueligtt er, accommodere praxin ad domestica remedia....". Ogsaa hos en Mand, der stod Universitetet fjærnt, finder man samme Tanke levende, skønt en rum Tid er hengaaet siden 1621. Der læses i N. Grimbergs Bog: Kurtze Beschreibung Des Nieren und Blasen Steins. Hafn. 1695. 8°. pag. 47—48, hvorledes denne helsingørske Læge gransker over, hvilket Middel mod Nyrelidelser Gud har betænkt Europa med, naar han har givet Indien Lignum nephriticum; thi Gud kan i sin Godhed ikke ganske have ladet Europa hjælpeløs. Grimberg finder da, at Birken er vort Lignum nephriticum.

[1]) Der tales udtrykkelig bl. a. om norske Ædelstene som mindre fuldkomne og mindre kraftigt virkende end de indiske. *Se:* G. C. Kirchmaier: De gemmis. Witteb. 1660. 4°. B2r: „Nascuntur tamen non in Indiis solummodò ... imò Norvvegiâ quoqve ... Nihilominùs nec copiâ, nec nobilitate, *sive virtutes* ... ad præstantiam Gemmarum Indicarum ..".

[2]) Apotecker Taxt ... Kiøbenhaffn. 1672. 4°. pag. 26.

ning. Dette gælder saaledes[1]) for Koraller, Bjærgkrystaller og Granater, de egentlige Ædelstene, og kunde ogsaa gælde for Perlerne. Men man kunde ogsaa behandle Stenene med forskellige Kemikalier og tilberede dem paa anden Vis. Som et Exempel skal her anføres, hvorledes Magisterium Margaritarum skulde tilberedes[2]).

Perlerne opløses i en Vædske, der bestaar af 3 Dele renset Citronsaft og en Del renset Saltsyre. Vædsken filtreres. Derpaa udfældes Perle-Pulveret og udvadskes med destilleret Maj-Dug-Vand for endelig i nogle Dage at digereres med bedste rectificerede Vinaand. Denne sidste destilleres tilsidst af. Man har da det Pulver, der bærer Navn af Magisterium Perlarum, hvilket maa opbevares i vel tillukkede Glas indtil Brugen.

Paa samme Maade tilberedes Magisterier af Hyacinth, Granat og Smaragd etc., siger Dispensatorium hafniense uden at betænke, at disse haarde Stene opløses ikke i det ovenanførte Opløsningsmiddel. I Virkeligheden maa her først ske en Opløseliggørelse ved Glødning med Soda eller lignende, en kemisk Manipulation, der ofte fandt Sted i Laboratorierne, saaledes som det paa sit Sted er omtalt.

Gjaldt det at udvinde Tincturer, maatte man gaa andre Veje. Den ret kostbare Koral-Tinctur (Pris i Følge Apothekertaxten af 1672 pag. 114 1 Mark for 1 Quintin) kunde uddrages paa flere forskellige Maader. At i hvert Fald én københavnsk Apotheker omtrent ved denne Tid, det 17. Aarhundredes sidste Halvdel, har benyttet Ole Borch's Methode, er tidligere omtalt.

Som disse spredte Exempler viser det, gik man i de danske Apotheker i det 17. Aarhundrede til Værks med Ædelsten-Præparationerne ganske som i Udlandets kemiske Laboratorier. Da en Del af disses Arbejdsmethoder allerede er fremdragne i denne Bogs første Afsnit, vil der ikke være Grund til at fordybe sig i Spørgsmaalet her.

Der stod fremdeles i Apotheker-Ordinancen af 1671, at Apothekeren skulde „vel examinere“ de indkøbte ædle Stene. Hvorledes Resultatet blev af denne Undersøgelse i det her særligt betragtede 17. Aarhundrede, har jeg ingen Midler i Hænde til at oplyse. Derimod viser det sig, at Forholdene her i Danmark i det 18. Aarhun-

[1]) Dispensatorium hafniense. 1658. 4°. pag. 246.
[2]) Dispensatorium hafniense. 1658. pag. 269.

drede var lige saa daarlige som de samtidige i Udlandet, der har sat deres Spor i Litteraturen gennem de alvorlige Klager over bevidste eller ubevidste Forfalskninger af de anvendte ædle Stene. — Der opbevares nemlig i Nationalmuseet i København en Samling Apothekerkrukker og -flasker, efter Sigende stammende fra det 18. Aarhundrede. Nogle af disse indeholder endnu Droguer og Medicamenter. Jeg har her konstateret grøn Flusspath for Smaragd og etiketteret som saadan. — Saaledes var altsaa Forholdene i Ædelsten-Tillidens Forfaldstid ogsaa her i Danmark ligesom i andre Lande. Dispensatorium hafniense af 1658 gjaldt endnu, indtil Afløseren: Pharmacopoea danica udkom i 1772. Indtil da var ædle Stene officinelle i Danmark, selvom Brugen jo nok var stærkt indskrænket eller ganske ophørt.

Først saa sent som 1772 er de ædle Stenes Rolle i Apotheket for Alvor udspillet. Den nye Pharmacopé indeholdt af alt, hvad der tidligere kaldtes „ædle Stene" kun Koral[1]) og Hæmatit[2]); men disse kunde nu ikke mere betegnes som Ædelstene. Det vilde være forældet Sprogbrug, og de „Gemmæ", som Pharmacopoea danica 1772 nævner[3]), er ikke Ædelstene, men Knopper af forskellige Planter.

Det var nu ikke blot paa Papiret — i Apothekertaxten, at de ædle Stene figurerer. At de virkelig fandtes i Apotheket fremgaar ikke blot af Nationalmuseets Samling. Men man har ogsaa andre Vidnesbyrd derom.

Fra midt i det 17. Aarhundrede existerer der et Apotheksinventarium fra Glyckstadt[4]), en Fortegnelse, som nu opbevares i det kgl. Bibliothek. Man finder (S. 4 ff.) her ikke blot Aetites, Bjærgkrystal, Hæmatit, Koraller og Bezoar; men ogsaa Amethyst, Granat, Hyacinth, Rubin, Smaragd, Safir og Perler, saavelsom (S. 35) sammensatte Lægemidler, hvori disse Stene indgik (Pulv: Bezoarticus Comp: D: Sennert:; Pulv. Pannonic., Species de Hyacintho (S. 37) etc.). Man maa gaa ud fra, at de nævnte Stene var upræparerede; thi længere fremme (S. 54 ff.) i Inventarielisten nævnes de samme, her

[1]) Pharmacopoea danica. 1772. 4°. pag. 105.
[2]) Pharmacopoea danica. 1772. pag. 9.
[3]) Pharmacopoea danica. 1772. pag. 46—48.
[4]) Gammel kgl. Saml. Nr. 276. in Folio: „Inventarivm Officinæ Regiæ Pharmaceuticæ Tychepolitanæ. De Anno Christi 1648. Mense Septembri."

dog som „præparerede“ (ppt.). — For Fuldstændigheds Skyld skal blot lige nævnes, at ogsaa Koral-Tinctur fandtes i dette Apothek, baade tilberedt „ex oleo“ og betegnet som „vera“. Man kan altsaa trygt lide paa det Billede af Ædelsten-Tilliden her i Riget i det 17. Aarhundrede, som man faar gennem Datidens Skrifter.

Fra det 18. Aarhundredes første Halvdel haves lignende Oplysninger[1]). Der nævnes i Skiftet efter Helvig Thomasdatter, Enke efter Apotheker Frederik Gjerulf i Kallundborg, gift med Apotheker Kyblich sammesteds, (Skiftet dateret den 27. Januar—10. Februar 1705) baade Bjærgkrystal, Hæmatit, Lapis Lazuli, Rubin, Safir, Hyacinth og Smaragd, og lignende Oplysninger giver Skiftet $^{4}/_{9}$ 1714 efter Apotheker Evert Fellmann i Holbæk, ja, endnu saa sent som 1744 figurerer Smaragd, Rubin, Granat og lignende i Apotheksinventariet (Skifte $^{9}/_{1}$—$^{28}/_{8}$ 1744 efter Apotheker Nikolaj Gottlieb i Holbæk).

Det var altsaa endnu et godt Stykke ind i det 18. Aarhundrede ikke blot lærde, theoretiske Betragtninger, men Virkelighed, naar de ædle Stene (ogsaa i dette Ords Nutidsbetydning) nævnedes i Forbindelse med Lægekunst og Apothek.

---

[1]) Jeg skylder Hr. Apotheker E. Dam i Taarbæk Tak for Henvisning til disse Skifter og for Tilladelsen til at benytte dem i denne Bog.

V.

„... I vor Marck oc vdi vor Hawe
Er endnu Raad for en dansk Maffve /
....
Huo Ild feyler leder i Aske
Huo Guld nock haffver i sin Taske
Søge Apotheckerens Flaske."[1])

Selvom et vist Kendskab til Ædelstenenes medicinske Egenskaber maa antages at have været udbredt i ret vide Kredse af det danske Folk i det 17. Aarhundrede, saa er dermed ikke samtidig givet, at disse Stene var almindeligt benyttede som Midler mod Sygdomme. Disse Stene var kostbare og skaanedes derfor saa meget som muligt. Det hører til Sjældenhederne i de haandskrevne Samlinger af Lægeraad at træffe et Lægemiddel med Smaragd, Perler, Koraller m. m., om hvilket det med blot nogen Sandsynlighed kan formodes, at det virkelig har været brugt[2]) i hvert Fald ved én given Lejlighed, saaledes som jeg antager det om „D. Johan Hupffaus lattwerg for Quinder som reder til barssell"[3]), hvilket indeholder de nævnte Stene, og som formodentlig i Skaane, hvor Dr. Hupfauff praktiserede i første Halvdel af det 17. Aarhundrede, er bleven ordineret for en Adelsdame og siden havnet i den haandskrevne Samling af Lægemidler.

Ligesaa sjældent er det at høre om Almuen, at den betjente sig af Stene, der blot i nogen Maade kunde kaldes ædle. Det hedder[4]) fra Skaane i 1624 om 2 Hæmatiter, der sidder indemurede i en

[1]) P. Galth *i*: Niels Mickelssøn Aalborg: *Medicin* Eller Læge-Boog. Kbh. 1640. 8⁰.

[2]) Iøvrigt er saadanne Ædelsten-Recepter overhovedet sjældne blandt Manuskripternes talrige Lægeraad.

[3]) Findes i et Haandskrift i Universitetsbibliotheket i København, Additamenta Nr. 713. a—c. 4⁰. pag. 48.

[4]) Beskrivelse over Skaane efter de i Følge en kongelig Befaling i Aaret 1624 ... indsendte Efterretninger *trykt i* Suhms Saml. til den danske Hist. I pag. 108. — Benyttet af Troels Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede. Kbh. 1900. pag. 89.

Kirkevæg, at de har hjulpet mange „i grasserende Blodgang". — Store Sjældenheder er disse Beretninger, og selvom vel nok stadig grundigere Arkivundersøgelser vil kunne bringe andre lignende Tilfælde for Dagen, tyder dog det meste paa, at det virkelig — saaledes som det jo forøvrigt paa Forhaand var at vente — er bl. a. Fattigdommen, som har hindret Masser af Mennesker i at faa Del i de ædle Stenes lovpriste Evner til at fordrive selv de farligste Sygdomme.

Man hjalp sig da paa anden Vis. De ædle Stene var jo heldigvis ikke ganske uundværlige. I paakommende Sygdom greb man med den naive Fortrøstning, for hvilken bl. a. det Vers, jeg har sat over dette Kapitel, er Udtryk, til de Midler, Fædrelandet frembød, og som kunde faas for intet eller for en billig Penge. Med Syrach vendte man sig til Jordens Lægeurter: „HErren lader Lægdom opvoxe aff Jorden / en viss Mand kædis icke ved dem"[1]), som det hedder i en lille Bog med Anvisning paa at tilberede „brændte Vande" ɔ: Urte-Extracter og -Decocter. Man havde sine Husraad, der gik fra Mand til Mand, ofte besynderlige nok i vore Øjne. Det er ikke min Opgave at skildre dette nærmere[2]). Naar Aarstiden var, samlede man Blomster og Blade af Urter med lægende Egenskaber: „Mellem begge vor Frue Dage plejer mand at indsamle Vrter oc andet / som mand til Lægedom vil bruge . . ."[3]) — Ligesom det er Tilfældet i Udlandet[4]) i det 17. Aarhundrede, saaledes maa ogsaa her i Danmark Husmoderen vide at tilberede Lægemidler af Urter og andet, som den Natur, man levede i, frembød dertil. Populære Vejledninger hertil manglede ikke[5]).

[1]) Jens Søffrenssøn Nør-Nissom: En Liden Vandtaffle . . . Kbh. 1641. 8⁰ (indvendig paa Titelbladet) (Syrach 38.4).

[2]) De ret talrige „Lægebøger", som medicinalhistorisk Museum og det kongelige Bibliothek (særlig den Thottske Samling) samt tildels Universitetsbiblioteket gemmer, afgiver Exempler nok.

[3]) Ny Hussholdings Calender . . . ved N. M. Aalb[org] Kiøbenhafn. 1638. 8⁰. pag. 51.

[4]) Se f. Ex. Hohberg: *Georgica curiosa aucta* . . . Nürnberg. 1695. in Folio, og Johannes Colerus: *Oeconomia ruralis et domestica* . . . Franckf. a. M. 1692. in Folio.

[5]) [Niels Mickelssøn Aalborg]: Hussholdings Calender . . . Kbh. 1632. 8⁰, og Sammes nye Husholdningskalender (se Note 3 paa denne Side). — Ligesaa: Hans Rassmussøn Block: *Horticultura danica.* Hvorledis en zirlig oc nyttig Vrte-Hawe i Dannemarck kand anrettis . . . Kbh. 1647. 4⁰. Methoden, der læres i denne sidste Bog, skal være meget

Eller man tog, trods Forbud og Advarsler, sin Tilflugt til trolddomsagtige Midler, til Signen og Maalen[1]: „En Part / naar Gud besøger dem / eller deres Quæg / met siugdom oc Kranckhed / oc den varer nogen stund / da flye de strax hen til Spaakoner / som dem skulle spaa / oc met deres gæckerj sige dem / om de ere forgiort eller ey . . .“ „Huor mange slags signelser oc remser der brugis / synderlig paa Landsbyerne / oc Kiøbstæder met / naar quæg bliffuer siugt / ere skøt wtallige“.

Eller man prøvede en Rejse til en af de ikke faa Sundhedskilder[2] og søgte Lægedom dér.

Disse og lignende Midler brugtes af det store Flertal[3], som ikke let kunde haabe at blive delagtige i de ædle Stenes Velsignelser. Det var kun ringe Medicamenter og Midler; men man kunde hjælpe sig dermed, endogsaa ofte forbavsende godt, saaledes som Samtidens Vidnesbyrd lyder[4]. —

Saaledes var Forholdene til de iøvrigt ikke talrige[5] Lægers store Beklagelse. Karakteristiske er de Indvendinger, Otto Sperling[6] mødte i første Halvdel af det 17. Aarhundrede, da han vilde nedsætte sig i Trondhjem som Læge: „Hvad skal I gjøre i Trondhjem? De har aldrig haft nogen Medicus dér, véd ikke heller af nogen Medicin at sige, men curerer sig med Rostokker og lybsk Øl, med Mjød og Multebær“. Og at Forholdene længe ikke var bedre i selve Danmark,

---

simpel (pag. 129): „*Chymici* oc andre Destillerer / haffver andre maneere . . . mens dette er nock for en Vrtegaardsmand / som icke omgaais med store *subtiliteter*“. —

1) Niels Hemmingssøn: En Vnderuisning aff den hellige Skrifft . . . om . . Troldom . . vdsæt paa Danske aff Rasm. Hansøn. Kbh. 1618. 8⁰. Aiij r. ff.

2) Meget fyldige Oplysninger herom haves i: Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. Kbh. 1858. pag. 308 ff.

3) Bidrag til Spørgsmaalet om, hvorledes man hjalp sig saa godt som uden egentlige Læger, findes bl. a. i: F. Wulff: Det kjøbenhavnske Barberlavs Historie. Kbh. 1906. 4⁰.

4) „sæpe simplicis herbæ usu mira præstant“: Thomas Bartholinus: De medicina Danorum domestica Diss. X. Hafn. 1666. 8⁰. pag. 203.

5) Angaaende dette Spørgsmaal: Lægernes Antal etc., maa henvises til D. O. H. Cold: Lægevæsenet og Lægerne under Christian IVs Regjering. Kbh. 1858. pag. 80 ff. et passim.

6) Otto Sperlings Selvbiografi (1602—1673) oversat af S. Birket Smith Kbh. 1885. pag. 18.

derom vidner det, at i Aaret 1694 kan Dr. Ebling (ɔ: Ebeling) i Aarhus andrage[1]) om at faa noget vist af Byen aarlig: „Mens som ingen Medicus Provincialis af sin Praxi alleene kand subsistere".

Saaledes klagede de lærde Læger, mens Kvaksalvere af enhver Art praktiserede livligt, og Folk iøvrigt hjalp sig, som de kunde bedst, — blev helbredede eller døde, ogsaa uden de ædle Stenes Hjælp.

Men Danmark helt uvedkommende er Ædelsten-Problemets praktiske Side dog ingenlunde. Man kan formode med stor Sandsynlighed, at Læger som Ole Worm[2]), Otto Sperling[3]), Henr. a Möinichen[4]) og lignende, som tilsaa Adelige i disses Sygdom til Døden, har stræbt at stive de synkende Kræfter af ved gode Cordialia, hvortil jo Ædelsten-Medicamenter hørte. (Saadanne Midler brugtes dengang i hvert Fald i Udlandet[5]) almindeligt til Patienter, som laa for Døden.) Men Formodning er det dog kun; Kilderne (Ligprædikenerne) nævner kun, at den Syge blev behandlet „med alle tjenlige Midler". —

Anderledes fast Grund under Fødderne har man i en Række Tilfælde, som nu skal fremdrages. Der gaves i det 17. Aarhundrede i Danmark faktisk Mennesker, som behandledes med Ædelsten-Medicamenter, enten fordi de hørte til Kredse, hvor man havde Kendskab til den formentlige Nødvendighed af sligt, eller fordi Ædelsten-Medicamentet ordineredes af en Læge ved en Institution med Penge til sin Raadighed, samt endelig og oftest, fordi det var Folk, som „Guld nock haffuer i sin Taske".

---

[1]) J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. Bd. II. Kbh. 1845. pag. 179.

[2]) Thomas Cortsøn Wegner's Ligprædiken over Sigwort Beck 1623. 4°. pag. 32 — Caspar Erasmus Brochmand's Ligprædiken over Just Høg. Kbh. 1647. 4°. pag. 43.

[3]) Peder Winstrup's Ligprædiken over Fru Lene Gyldenstiern. Kbh. 1641. 4°. pag. 26. Hun havde ogsaa andre Læger.

[4]) Hans Søfrenssøn Leth's Ligprædiken over Axel Urop. Kbh. 1672. Folio. pag. 135. — Adskillige andre Exempler kunde nævnes.

[5]) Om Perler hedder det [Fr. Hoffmannus: Clavis pharmacevtica Schroederiana. Ed. secunda. Halæ Sax. 1687. 4°. pag. 169], at „agonisantium extrema recreatio inde communiter expetatur". —

Saaledes vides det[1]), at Dorothea (Dorthe) Bartholin, gift med Christen Longomontanus, i Aaret 1631 blandt adskillige Lægemidler ogsaa fik et, tilberedt af Perler, og at hun fik Bezoar (19. April 1631).

I Aaret 1650 har Dr. Fabricius ordineret nogle „Bryst-Kager“ for Frants Lykke. De indeholdt, foruden en Del Plantestoffer, præparerede røde Koraller og præparerede Perler[2]).

Ogsaa Corfits Ulfeldt er bleven behandlet med ædle Stene, nemlig Koraller. Otto Sperling[3]) fortæller, at da Ulfeldt i 1653 laa syg i Stockholm og hverken kunde staa eller gaa formedelst sine ophovnede Fødder, begyndte han i Guds Navn en Kur „med at hjælpe paa Sygdommen i Leveren ved Hjælp af *Tinctura corallorum*, som jeg selv havde tilberedt[4]) og taget med mig fra Holland“. Med denne og anden Behandling „continuerede jeg flittigen“, fortsætter Sperling, „saa at Gud gav sin Naade til, at han i den 7de Uge efter min Ankomst frisk og sund kunde gaa op paa Slottet til Dronning Christina . . .“.

Hvad nu den anden Kategori angaar: Personer i offentlige Institutioner og lignende, tilsete af en Læge, da har nogle Oplysninger kunnet findes i Rigsarkivet i København.

Blandt Hofapotheker-Regnskaberne i Rigsarkivet findes for Aarene 1635—1638: „1635 Ihr. Königl. Maytt: Rechnung, was nach dero

[1]) Thomas Bartholinus: Cista medica hafniensis. Hafn. 1662. 8°. pag 341 ff. spec. pag. 345.

[2]) Efter Haandskrift i Universitetsbibliotheket. Additamenta Nr. 713. a—c. 4°. pag. 107. — Haandskriftet bærer Aarstallet 1664.

[3]) Otto Sperlings Selvbiografi (1602—1673) oversat af S. Birket Smith. Kbh. 1885. pag. 177.

[4]) Hvorledes Otto Sperling fremstillede Tincturen siges ikke. Man kan gætte paa, at det skete ved Hjælp af den Vædske, der efter Sperling kunde faas ved gentagen Destillation af „Einen gueten *Acetum vini*“, og som kaldes „dass rechte *Menstruum* womit man alle *Lapid. pretiosos* . . . kan auflössen“ (Haandskrift i det kgl. Bibliothek i Kbhvn.: Gammel kgl. Saml. Nr. 1652. 4°, 3. sidste Blad). — Jeg er dog ikke blind for, at det ikke fremgaar klart af Haandskriftet, hvorvidt Otto Sperling virkelig selv har benyttet denne Methode til Præparation af Ædelstene, eller om det blot er Excerpter fra hans Læsning.

gnedigsten befehl durch der *Medicorum* Verordnung An *Medicamenten* im Kinderhause Verbrauchtt Wordenn" [1]). Det er for det meste „Ein Wasser", „Ein Aquavitae", „Ein Fieber Tranck" og lignende til billig Pris. Ingen ædle Stene af nogen Art ordineres, saa vidt disse Regnskaber udviser det, under normale Forhold.[2]) Men da Pesten brød ud i 1636, bliver der til Børnehuset anskaffet 1 Quintin Bezoar-Sten „für präservirung der pest" [3]). Det kostede 4 Slettedaler og 2 Mark. Samtidig købtes der „Elyxir Thychonis" (et andet Pest-Middel) til en Sum af 36 Slettedaler og 4 Skilling[3]). Man vilde aabenbart sikre sig mod, at Pesten skulde have et Arnested blandt Børnehusets Beboere, hvor de hygiejniske Forhold næppe var de bedste. — Dette er alt, hvad der har kunnet oplyses om Brug af, hvad Datiden kaldte ædle Stene, i Børnehuset i Aaret 1636. Regnskabet fra 1637 nævner vistnok kun èn Gang[4]) et Perle-Medicament (Spec: Diam: fril.[5])). Fra Aaret 1648 haves atter nogle Oplysninger[6]): „1648. Effter Hans Konigl: Mayst: Naadigste Befalning, Haffuer Jeg [ɔ: Dr. N. Wichman, som egenhændigt undertegner Regnskabet] Vnderdanigst Vdtagit Disse Effterfolgende Medicamenta Paa Apotecket, Hos Esaias Fleischer, Till Børnehusens fornødenhed, huilcke Ere Meesten deell forbrugte Till den Første quartall Som er Fra dend 19. Januarij 1648: til dend 6 April Ejusdem". — Blandt de faa Lægemidler nævnes 5 Lod Magisterium Corallorum til en Pris af 3 slette Daler, et forholdsvis stort Beløb i Forhold til den hele Medicament-Udgift, som kun var „39 Schlechte Thaler, 2 Mark" eller 26 Rigsdaler 1 Ort 8 Skill.

I 2det Kvartal 1648[6]) brugtes i Børnehuset Lægemidler for en

---

[1]) Disse Regnskaber, saavelsom Regnskaberne fra 1648, der nævnes nedenfor, synes at være ukendte indtil nu. Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550—1741. Kbh. 1893, nævner kun de ligeledes i Rigsarkivet særskilt opbevarede Tugt- og Børnehusregnskaber, hvilke jeg ligeledes har gennemgaaet og fundet Stuckenbergs Fremstilling korrekt: egentlige Medicamenter omtales kun meget lidt. (Stuckenberg l. c. pag. 53 ff.) Oplysninger om Brug af ædle Stene kan ikke findes i sidstnævnte Regnskaber.

[2]) Der er dog en Mulighed for, at saadanne skjuler sig under Navnet: „Ein cordiale", hvilket forekommer ret ofte: f. Ex. i 1635 den 8/11, 15/11, 4/12 o. s. v.

[3]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 23. September 1636. — Om Elixir Tychonis se: F. R. Friis: Sofie Brahe Ottesdatter. Kbh. 1905. pag. 57.

[4]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 31. Marts 1637.

[5]) Saaledes staar der; skal være: frig.

[6]) Rigsarkivet. Afregninger VIII 44 (E. 5).

lignende Sum; ingen ædle Stene af nogen Art nævnes heri. Man kan sikkert gaa ud fra, at disse bevarede Regnskaber er typiske, og at — som det paa Forhaand var at vente — selv de billigere Sorter af, hvad Datiden kaldte ædle Stene, ikke er anvendte i nogen større Maalestok hér i Sygdomstilfælde. —

Om Bord i de Skibe, der sejlede fra København til Ostindien benyttedes ogsaa af og til Bezoar i det 17. Aarhundrede[1]). Ligeledes præpareret Koral. I Rigsarkivet har jeg fundet nogle Oplysninger herom[2]): „Anno 1618 Den 2 Junij haffuer ieg [ɔ: Apotheker Hans Steen] til Kong: Maytts Schibs Behoff som schall att Ost Indienn *præparire*t och Brendt effter Welbyrdige och Strennge Her *Cantzlers* Befalning Disse effterschreffne *Medicament*, Som Torckild Windelbo Balbier Annamit haffuer“: Først 14 Plastre. Dernæst 35 Salver og Olier og 42 andre Medicamenter, hvoriblandt „2 ℔ *Elect: Cordiale.* Herzsterckung“ til 4 Daler (Sammensætningen kendes ikke) — samt forskellige „Materialia“, hvoriblandt ogsaa „2 Lodt *Coral: Rub: ppt*“ til en Pris af 2 Mark.

Samme Aar, den 12. Juli[3]), modtager „Jörgenn Von Bredda Balbier“ til Brug under en Ostindiefart en lignende Samling Lægemidler, hvoriblandt ogsaa røde Koraller „4 Lodt *Corall: rub: pptæ*“ (kostede en Daler) samt her tillige præparerede hvide Koraller („4 Lodt *Corall: alb: pptæ*“ til en Pris af 2 Mark).

Det var jo kun en meget underordnet Rolle, de ædle Stene i Datidens Betydning her spillede. Alle disse har derimod spillet en ikke ringe Rolle ved Hoffet, saaledes som det nu nærmere skal paavises.

De fra en Del af *Kristian IV's Regeringstid* bevarede Hofapotheker-Regnskaber giver kun ret magre Oplysninger om den medicinske Anvendelse af ædle Stene. For hele Aarrækker (f. Ex. 1625—30) meddeler Regnskaberne næsten kun, hvor mange Pund Rosiner,

[1]) K. Carøe: De gamle Bartskærkister og deres Indhold (Bibliothek f. Læger. 1909, pag. 345 ff.). I Aaret 1622 indeholdt en saadan Kiste: „2 oncen Lapidis Bezoardici orientalis kost elk once 12 rdal“. En anden, mindre, Kiste indeholdt „3/4 once Bezoard. orientalis kost een once 12 rijxdal“. Se ogsaa samme Forfatters: Studier til dansk Medicinalhistorie. Kbh. 1912. pag. 235 ff.

[2]) Rigsarkivet. Afregninger VIII 190 (H, 92. 19. Hans Steen).

[3]) Rigsarkivet. Afregninger VIII 190 (H, 92. 19. Hans Steen).

Muskatenblomme og anden „Speceri", der er leveret til Hoffets Brug ved Fester og ellers, saaledes som allerede for en Aarrække siden E. Dam[1]) har bemærket det. — Ind imellem Specerierne nævnes da af og til et Lægemiddel, ligesom der er Aar, hvor Oplysningerne flyder noget rigeligere.

Først og fremmest forekommer Bezoar. Anno 1637, den 12. Marts figurerer i Regnskabet[2]) Bezoar-Sten til en Pris af 2 Rigsdlr. 2 Ort, og 1641, den 27. Aug., er der efter Dr. Ole Worms Forskrift til Brug for „Fr: Wibeke Krusse Vndt Hoffmeisterinne" bekostet Lap. Bezoar. orientalis for 3 Rigsdlr. 12 Skill.[3]). Ligesaa omtaler Regnskabet for 1642 Bezoar, denne Gang til Brug for Velbyrdig Ulrik Christian[4]).

Perler og Koraller nævnes ogsaa ret ofte. Anno 1639 (Pakken med Hofapoth.-Regnsk. 1639—42), den 2. Sept., er der opført 2 Scrupler Magisterium perlarum og ligesaa meget Magisterium Corallorum „Vor Ihr Printzl Durchl", og Dagen efter en dobbelt saa stor Mængde af lignende Præparater til Brug for Hans Majestæt.. — Perler og Koraller til medicinsk Brug nævnes endnu adskillige andre Steder[5]). Kun ét Exempel fra Hofapothekerens Regnskab skal fremdrages, fordi det har særlig Interesse derved, at den ordinerende Læge navngives. Det hedder i „Esaias Fleischer Apotecher udi Kiøbenhaffuen, hanns Regenschab . . . fra denn 5. *Januarij Anno:* 1643: Och till den 30. *October: Anno:* 1645": „Hatt der Herr *Doctor Hinricus Kusterus* auf Ihr. Printzl. Durchl. Gnädigsten befehl nachfolgende *recepta* vorschrieben

---

1) E. Dam: Undersøgelser vedrørende Farmaciens Historie i Danmark. (Forhandlingerne ved de skandinav. Naturforskeres 14. Møde i København 1892. pag. 409.)

2) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1637: Esaias Fleischers Rechnung: Was Ihrer Königl. Maytts Proper Rechnung Zue Kompt . . . . 1634—1638.

3) Rigsarkivet. Pakke: Hofapotheker-Regnsk. 1633—1638. — Esaias Fleischer Abotecker hanns Regenschab Anlangende huiss Adschillige *Confect* och *Specerij*, som hannd till hans Ma:tt fornødenhed haffuer Leffuerdt, beregnet fra Den 3. *Maij* 1636 till den 21. *Februarij* Anno. 1643: 1641, Post Nr. 129. Dette Tal svarer til Nummeret paa Recepten, der fulgte med Regnskabet som Bilag, men som for de ældre Regnskabers Vedkommende nu desværre er tabt.

4) Rigsarkivet. Den i Note 3 nævnte Pakke: 1642. Post Nr. 171.

5) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 31/12 1639, 4/10 1640. Dette som Exempler, hvis Antal let kunde forøges.

vonden 7. *Januarij* 1644 biss zum 24. *Julij* 1645", nemlig d. 31. Marts 1644, bl. a. Magisterium Perlarum for en Sum af 2 Ort 16 Skilling.

Hvad endelig Smaragd, Rubin, Granat og lignende ædle Stene angaar, da maa det sikkert betragtes som en Tilfældighed, at disse ikke forekommer direkte og uomtvisteligt nævnte i de Hofapotheker-Regnskaber, som er bevarede fra Kristian IV's Tid. Thi faa Maaneder efter denne Konges Død forekommer følgende Post i Regnskabet[1]): „Ao 1648 den 12. *Augustij* Auff *Docter* Sperlings Zettel, in Ihr Ko: Ma: *Laboratorio* Zue gebrauchen, aussgelieffertt", bl. a. 3 Lod „Spec[ies] Pect[oralis] de gemm[is] fr[igid.]". Her er det uomtvisteligt, at egentlige Ædelstene i Nutidsbetydning nævnes til medicinsk Brug. Men det synes urimeligt at antage, at Forholdene i denne Henseende var anderledes paa dette Tidspunkt end i Kristian den 4's Levetid.

Ogsaa fra en anden Side har Oplysninger om Ædelsten-Lægemidler paa Kristian IV's Tid kunnet fremdrages. Blandt en Del Afregninger af vidt forskellig Art i Rigsarkivet findes ogsaa[2]) „Hans Steen Apoteker i Kiøbenhaffn, hans Register, paa huis hand till Kon. Mai. oc Prindtsens behoff leffuerit haffuer. Ao. 1618 [og 1619]". Det hedder heri: „Ao. 1618 den 26. Augusti Hinrich Kong: M: Hoff-Apotheckher effter Doct: Matthias[3]) beghering Schicket thil Anderskou" bl. a. Perlelægemidler til en Pris af 3 Daler og 6 Mark.

Fremdeles finder man i samme Pakke Afregninger, at Anno 1619[2]) den 29. April har Apotheker Hans Steen paa kongelig Majestæts Befaling udrustet „tho Balbier Kister med tho store flaschke foder" med blandt adskilligt andet ogsaa 4 Lod præparerede Perler (18 Daler) og 2 Lod præparerede røde Koraller (2 Mark).

Det er saaledes kun ret sparsomme Oplysninger, der kan gives om den faktiske Anvendelse af ædle Stene til medicinsk Brug ved Kristian IV's Hof. Alligevel er det, der vides med Sikkerhed, nok til at vise, at det ikke blot var i Bøgernes Theorier, at de ædle Stenes Lægedoms-Egenskaber anerkendtes. Man brugte virkelig sin formentlige Viden praktisk. — Og endvidere stemmer det Billede, man faar gennem Hofapotheker-Regnskaberne, godt med, hvad der ad

---

[1]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnskabet Pakken 1646—1652, Regnsk. 1646—1648. Post Nr. 247.

[2]) Rigsarkivet. Afregninger VIII 191 (H, 92. 15).

[3]) ɔ: Dr. Matthias Jacobsen. — Velvillig Meddelelse af Hr. Kredslæge K. Carøe.

anden Vej er fremdraget om hin Tids medicinske Anvendelse af ædle Stene, saaledes med hvad Aug. Fjelstrup[1]) har uddraget af Rentemester-Regnskaberne om Hofkemikeren Peter Payngk og dennes Leverance af Perle-Præparater til Kongen. Ligeledes falder den ret hyppige Brug af Bezoar-Sten godt i Traad med, hvad der vides om Behandlingen af Kristian IV i paakommende Sygdomme. Da han i 1625 var kommen til Skade ved et ulykkeligt Fald med Hesten paa Fæstningen Hameln's Volde, faar man at vide[2]), at der bl. a. anvendtes et „Pulvis ad casum", hvori ogsaa Bezoar-Sten indgik.

Muligt er det jo ogsaa, at den Alkermes, for hvilken Kristian IV den 16. Marts 1635 gav 16 Rigsdaler[3]), var bestemt til Brug for ham selv.

For den sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede giver Hofapotheker-Regnskaberne rigelige og interessante Oplysninger om Hoffets medicinske Brug af ædle Stene. Baade de høje Herskaber selv og Lakejer, Kammerpiger og lignende har faaet disse Lægemidler.

Først skal *Frederik III's Tid* betragtes, idet jeg som det væsenligste vælger de Steder af Regnskaberne, hvoraf det kan ses, for hvilke Personer de nævnte Lægemidler var bestemte.

I Sommeren 1661 [4]) finder man i Hofapotheker-Regnskabet Oplysning om Lægemidler til Brug for de kongelige Herskaber under ét: „Zu Ihr Königl. Mt. meinem Aller gnädigsten Könige, so wohl Ihr. Könilg. Mayst. der Königinne, auch zu Ihr. Printzl. Hoheit, vnd Printz George, auch denen Königl. Princessinnen, so wol dem Adelichen Frauenzimmer Sindt durch der Königl. Herrn Geheimen Cammer Rahts, Herrn Petter Bülcken, anordnung, nachfolgende *Medicamenta*, auff

---

[1]) Aug. Fjelstrup: Dr. Peter Payngk. Kong Kristian den IV's Hofkemiker. Kbh. 1911. pag. 44 o. a. Steder. — Sml. Kristian IV's Brev til Hofapotheker Esaias Fleischer den 14. Dec. 1636, om Leverance af „Perlen vndt Corallen Saaldtz, Jedes 1½ scrup:" (Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. Udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia. Bd. 4. Kbh. 1882. Brev af 14. 12. 1636).

[2]) Thomas Bartholinus: Acta medica et philosophica hafniensia. Ann. 1673. 4°. pag. 21.

[3]) Kong Christian den Fjerdes Dagbøger... udg. efter Originalerne af R. Nyerup. Kbh. 1825. pag. 157.

[4]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. Pakken for 1660—1666. Heri Regnsk. for 10. 2. 1660—29. 10. 1661.

neue Rechnung bey mir Esaias Fleischer bestellet vnd abgefödert worden", hedder det. Der nævnes orientalsk Bezoar-Sten[1]) til en Pris af 9 Rigsdaler, opført sammen med Pulv. pannon. rub.; præparerede Perler og Koraller samt Confectio Alchermes[2]) mangler heller ikke. — Her kunde maaske bemærkes, at Perler og Koraller figurerer oftest i Regnskaberne som „Magisterium perlarum resp. Corall." [3]), dog nævnes ogsaa en „Syrup: Corallor:" [4]).

Det kan maaske have sin Interesse at betragte i Detailler (forsaavidt det vedrører Ædelsten-Spørgsmaalet), hvad Kong Frederik III's Rejse-Apothek indeholdt, eller med andre Ord, hvilke Lægemidler Lægerne dengang ansaa for nødvendige for en saa højtstaaende Person.

Det hedder i Hofapotheker-Regnskabet for 1653—54[5]): „*Anno* 1654 Den 20 *Februarij*. Zu Ihr: Königl: Maytt: Behuff, Vff deroselben Leib-*Medici H: Doctoris Petri Bullichij* Anordnung, Seind Nachfolgende *Medicamenta*, in Ihr: Königl: Maytt: Reiss-*Corpora* eingefasset, so der gesell *Herman*, alss Reiss-gesell Mit sich nach *Holstein* geführet, vmb zu Ihr: Königl: Maytt: Behueff Zuuerbrauchen, vnd beträgt sich *contant* als folget": [et helt lille Apothek med ca. 350 Droguer og Medicamenter bl. a. ogsaa:]

Confect: Alkermes Gallic:	5 Lod.	8 Rigsd.	2 Mk.	„ Skill.
— d: Hiacynth:	5 —	5 —	„ —	„ —
Magist: Corall: Rubr:	1 —	3 —	2 —	„ —
— Margarit:	1 —	12 —	„ —	„ —

[1]) Rigsarkivet. (se Note 4 forrige Side). 30. Maj. — Det er interessant nok at sammenholde disse Regnskabers Vidnesbyrd om den fyrstelige Brug af Bezoar-Sten med en samtidig Udtalelse fra en trykt Bog (Philippus Grülingius: Sonderbarer Tractat Von der Peste... Nordthausen. 1659. 4⁰. pag. 45): „Der Bezoarstein ist auch in der Peste ein sonderbahres *Medicament*... Dahero Fürstl. und Gräfliche Personen stets in jhren *privat* Apotheken solchen verwahret haben".

[2]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1661. 30. Maj.

[3]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. Pakken 1652—59: Ihr: Konigl: Maytt: *Special Medicament* Rechnung... Von *Philippi* 1652 biss *Philippi* 1653 Lit. B: Post Nr. 18, 59, 105, 124 og flere andre Steder, ogsaa i de følgende Aar.

[4]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. det i Note 3 citerede Sted. Post Nr. 129.

[5]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. Pakken for 1652—59. Heri Lægget: „Register og Fortegnelse paa Hofapotheker Samuel Meiers Tilkrav 1/5 1654—30/6 1656 med Bilag Nr. 1—22". Nr. 1.

Corallor: Rubr: ppt[1]:	1 Lod, 2 Qvintin	„ Rigsd.	1 Mk.	„ Skill.
Margarit: Oriental: ppt.	½ Lod.	4 —	„ —	„ —
Lapid: 5. prætios: ppt: aa.	1 —	8 —	„ —	„ —
Lapid: Hematit: ppt:	1½ —	„ —	1 —	8 —
Lapid: Bezoartic: Oriental:	½ —	10 —	„ —	„ —
— Bezoartic: Occidental:	½ —	3 —	„ —	„ —

(Af typografiske Hensyn er Vægttegnene omskrevne.)

Regnskabet er undertegnet egenhændigt af Hofapothekeren Samuel Meyer og Lægen Dr. Petrus Bulichius (Peter Bülcke). Lignende Fortegnelser over Frederik III's Rejse-Medicinkisters Indhold, hvor alle ædle Stene, der kendtes i Apothekerne, findes opregnede, kendes ogsaa fra 1662[2]) og 1666[3]). De har sandsynligvis været bestemte for længere Rejser, efter Listernes Omfang at dømme. Ogsaa paa kortere Rejser tog Kongen Medicin med sig, dog var Listen her langt kortere, og hvad der navnlig interesserer i denne Sammenhæng: de ædle Stene er kun sparsomt tilstede. Paa Rejsen til Frederiksborg den 24. September 1663[4]) har Kongen (eller rettere: Hoffet; thi der var i Rejseapotheket ogsaa Kvinde-Lægemidler) saaledes af Medicamenter med ædle Stene kun Pulvis ruber pannonicus [se S. 112] for 1 Rigsdaler, 2 Ort 16 Skill. med. Man har antagelig ikke anset det for nødvendigt at medtage alle de kostbare Ædelstene og deraf fremstillede Medicamenter, hvilke skulde anvendes i svære Sygdomme, der ikke kunde ventes at paakomme Kongen paa en saa kort Rejse, hvor man til med ikke havde langt til Apothek, hvis det skulde blive nødvendigt.

---

[1]) Forskellen mellem „Magisterium Corallorum", resp. Perlarum, og præparerede Coraller, resp. Perler, bestaar antagelig deri, at det første var en kemisk Præparation, det sidste kun en mekanisk Findeling af de nævnte „Stene", saaledes som det forøvrigt allerede tidligere er nærmere omtalt.

[2]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. Pakken for 1660—1666. Heri Regnskab for 2. 11. 1661 — 30. 4. 1663: „1662. 30. *Julij.* Zu behueff Ihro Königl. Mayst. Reisse nacher Nycöping . . ."

[3]) Rigsarkivet. Hof-Apotheker-Regnsk. 1/1—31/12 1666. 18. November.

[4]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1660—1666: Salig *Esaias Fleischer Apotecher* hanns Arffuingers fordring for huis *Medicamenter* underdanigst leffueret er thill Ko: Ma: fornødenhed, beregnet fra denn 1. *Maij* Ao 1663 thill denn 1. *Janvarij* Anno 1666. Lit. A.: 1663 24. Sept. *Medicamenta* so zu Ihr. Königl. Maytt. 2 Reise *Apotecken* der Kassen aussrüstung nach friedrichsburgck sein verschrieben worden".

At Kong Frederik den 3. virkelig har faaet Lægemidler, indeholdende ædle Stene, ind, vides med Sikkerhed fra anden Side[1]). Da han laa i sin sidste Sygdom i Februar 1670, fik han bl. a. et „hjærtestyrkende Pulver" (Pulvis cordialis) af følgende Sammensætning:

Rp. Lap. Bez. Orient. veri. scrup. 2. Pulv. Bez. compos. Senn. scrup. 1 misc. f. s. a. pulvis (Vægttegnene omskrevne af typografiske Hensyn).

Men end ikke disse ædle Stene formaaede at frelse hans Liv.

Ogsaa Dronningen nævnes gentagne Gange i Regnskaberne i Forbindelse med Ædelsten-Medicamenter. Anno 1663, 22. Juli, nævnes[2]): „Auff begehren Ihr. Maytt. der Königinne" et Lægemiddel, hvortil bl. a. er brugt for 8 Rigsdaler præparerede Perler samt for 6 Rigsdaler Hjortehjærte-Ben (os de corde cervi[3]). Samme Aar, den 19. Sept., fik hun et Lægemiddel, hvori indgik præparerede røde Koraller og Perler. Det var et „sterckendes Pulver". Recepten er bevaret endnu som Bilag til Hofapothekerens Regnskab[4]). — Dette kun som Exempler, der let kunde forøges med adskillige andre.

Ogsaa de kongelige Børn har faaet Ædelsten-Medicin paa Kong Frederik den 3's Tid. Livmedicus Dr. Peter Bülcke har[5]) den 10. Marts 1659 forordnet orientalsk Bezoar-Sten [3 Rigsdaler] for „Den Königl. Kinden". „Sterckende Perlen-Milch" nævnes flere Gange i samme Regnskab (f. Ex. den 11. og 14. Marts 1659) for Prinsesse Ulrica Eleonora.

---

[1]) Thomas Bartholinus: Acta medica & phil. hafn. Ann. 1671 & 1672. Hafn. 1673. 4°. pag. 70 ff. — A. Lübbers: De oldenborgske Kongers og deres nærmeste Familiers Sygdomme og Død. Særtryk af Ugeskr. f. Læger. 1906. pag. 103.

[2]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1663—66. Salig *Esaias Fleischer Apotecher* hanns Arffuingers fordring for huis *Medicamenter* underdanigst leffueret er thill Ko: Ma: fornødenhed beregnet fra denn 1. *Maij* Ao. 1663 thill denn 1. *Januarij Anno* 1666. Lit. A. 1663. 22. Juli.

[3]) Om „os de corde cervi" og andre Præparater af Hjorten kan efterses: J. Gotzigerodius: Anatome cornv cervi philosophica. Slesvici. 1625.

[4]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1666. Bilag (Recept). Nr. 608.

[5]) Rigsarkivet. Afregninger VIII 43 (P. 10) Regnskabet er undertegnet egenhændigt af Apotheker Esaias Fleischer og Dr. Petrus Bullichius (Peter Bülcke).

Prinsesse Wilhelmina Ernestina har i 1665 faaet[1]) Pulvis Bezoarticus Sennerti med egentlige Ædelstene (den 12. Maj).

Foruden Majestæterne selv og de kongelige Børn nævnes af og til ogsaa andre fornemme Personer i Hofapotheker-Regnskaberne og lignende Regnskaber fra denne Periode.

Saaledes hedder det[2]) i et Medicament-Regnskab fra „Diederich Strube forrige Hoff-Apoteker“, gaaende fra den 2. Juni 1655 til den 21. Februar 1658, at der blandt Lægemidler „so zum behuef Ihro Königl: May:ten zu Dennemark (etc.) wie auch Ihro Königl. Hochheiten und anderer Knöigl: Kindern. Dan auch Ihro Fürstl: Gnaden, Hertzogs Ernsts Günters Gemahlin, Fräulein Augusta, hernacher dehren anderen Königl: Bedienten“, er leveret den 22. Juni 1656 (til Brug i et Rejse-Apothek) orientalsk Bezoar-Sten for 12 Daler. Fremdeles den 15. Maj 1657 præparerede Perler og præparerede røde Koraller for 4 Daler 1 Mark og 10 Skilling, samt præpareret Hyacinth, Rubin og Granat (2 Daler 5 Mark). Under samme Dato figurerer atter orientalsk Bezoar-Sten. Hertil kommer „Perlen-Milch“ (22. Januar 1657, 20., 23., 26. og29. Juni 1657 o. s. v.), samt endelig Confectio Alkermes (nævnt f. Ex. den 2. Juni 1655 og 29. Januar 1656). I dette Regnskab er det jo ikke muligt at udsondre, hvilke Lægemidler, der har været bestemt for de forskellige Personer. Dette kan gøres i det Regnskab, som nu skal nævnes.

I Aaret 1666 omtales[3]) et „Hertzpulver“, bestaaende af en Blanding af Pulvis Bezoardicus compositus Sennerti og Pulvis pannonicus ruber. Det var bestemt „Für Ihr: fürstl: Gnaden Hertzog Ernst Günters Sohn Hertzog Philip Ernst“, saaledes som den endnu bevarede Recept[4]) er paategnet. Pulveret indgaves i et Urte-Vand.

Heller ikke Hoffets Tjenere blev forbigaaede. I Sygdomstilfælde spenderedes det bedste aabenbart ogsaa paa disse Mennesker. Saa-

---

[1]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. Pakken for 1660—1666. Salig *Esaias Fleischer Apotecher*, hanns Arffuingers fordring... 1663—1666. Lit. A. 12. Maj 1665.

[2]) Rigsarkivet. Afregninger VIII 192a (D, 19. a.).

[3]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. Gregorius Fleischers Regnskab for $^{1}/_{1}$—$^{31}/_{12}$ 1666.

[4]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1660—1666. Bilag (Recept) Nr. 348 til Regnsk. for 1666.

ledes har i Aaret 1666[1]) Dronningens „Leib-Schütz Johan Jürgen" faaet bl. a. Pulvis pannonicus ruber. — Lignende Ædelsten-Medicamenter fik omtrent ved samme Tid[2]) en „Cammer Metgen Sophy Dorothe". Og „für Henrich Hieronymus Hermán Ihre. Hoheit Printz Georgii Lachey" ordineres der den 5. September 1666 et „Hertz Wasser", indeholdende bl. a. Perler[3]).

Forholdene ændres ikke i den Del af Kong *Kristian V's Regeringstid*, hvori Hofapotheker-Regnskaberne giver Indblik. I hvert Fald viser det foreliggende Materiale ingen saadan Ændring. Endnu stadig foreskrives Pulvis bezoardicus compositus Sennerti „for Hendis Kongl. May:tt Voris Allernaadigste Dronning" den 24. Marts 1671.[4]) — Ogsaa andre fornemme Personer faar endnu Ædelsten-Lægemidler. Saaledes faar „Hans Kongl. Höjhed Printz Friderich" den 2. August 1672[5]) et Lægemiddel, indeholdende orientalske Perler, røde Koraller, raspet Enhjørninghorn etc. Ja, endogsaa de kostbareste egentlige Ædelstene i Nutidsforstand maa endnu i Apothekerens Morter. Regnskabet viser, at Prins Christian Vilhelm har den 28. November 1672[6]) faaet et Medicament, indeholdende bl. a. præp. Smaragd, hvortil kom orientalsk Bezoar, dito Perler og præpareret Menneskekranium mm. — „Ad usus Ser:mæ Principis Vilhelminæ" foreskriver Henrik à Möinichen den 13. August 1671[7]) som Lægemiddel Confectio Alkermes, præparerede røde Koraller, Pulvis bezoarticus Sennerti, Pulvis pannonicus ruber og orientalsk Bezoar[8]).

---

1) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnskab. Bilag (Recept) Nr. 441 til Regnsk. for 1666, 15. August. Sml. Regnskabet for 1666, 18. August. Bilag Nr. 454.

2) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1660—66. Regnskab 1666, 21. August. Bilag (Recept) Nr. 462.

3) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1660–1666. Bilag (Recept) Nr. 517.

4) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1671 1/1—73 1/1. 24. Marts 1671. Bilag (Recept) Nr. 25.

5) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1671—73. Bilag (Recept) Nr. 167.

6) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1671–73. Bilag (Recept) Nr. 211.

7) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regn. 1671 1/1—73 1/1. Bilag (Recept. Nr. 57).

8) Muligvis er det dette Slags Medicamenter Henrik à Möinichen sigter til, naar han taler om „de tilforn vel bekiendte *Bezoar*, oc Hovit Pulvere", der — saavel som „*Tincturer* oc *Essentzer* af Rosen, røde

Hvad Kongen selv ved given Lejlighed endnu saa langt ned i det 17. Aarhundrede kunde faa af Lægemidler med ædle Stene, ses af Fortegnelserne over Indholdet af hans Rejse-Apotheker. Den 11. April 1674[1]) undertegner Simon Paulli og Henrik à Möinichen egenhændigt en saadan Liste. Der er bl. a. præparerede orientalske Perler for 2 Rigsdaler, orientalske Bezoar-Sten for 5 Rigsdaler og Pulvis bezoarticus compositus Sennerti (se S. 274), hvilket sidste fandtes „vdi den store Eske“. Fremdeles var der Confectio Alkermes og Confectio hyacinthi, dog „incompleta“. — En lignende Fortegnelse over Kongens Rejse-Apothek haves fra det følgende Aar[2]). Foruden en Del Essentzer, Vande og lignende samt præparerede Perler og Bezoar nævnes ogsaa Confect. hyacinth. og Pulvis bezoardicus comp. Sennerti.

Derimod har det ikke været mig muligt at faa oplyst, hvorvidt Christian V er bleven behandlet med Ædelsten-Lægemidler i sin Døds-Sygdom. Den Dagbog, der opbevares i Universitetsbiblioteket (Rostgaards Saml. Nr. 62 in Folio) nævner ingen saadanne, ligesom de Lægemidler, Kongen fik, overhovedet kun omtales lidt heri, naar bortses fra diætetiske Foranstaltninger. Hofapotheker-Regnskaber fra dette Aar har jeg forgæves eftersøgt i Rigsarkivet.

Just i 1670'erne spenderes der adskillig Ædelsten-Medicin paa underordnede Personer ved Hoffet. Jeg vil slet ikke tale om, at disse Mennesker fik Perler og Koraller ind[3]). Dette maatte regnes til

---

Nillicker, Rosmarin, Salvie ...“ — baade sikrere kan fremstilles og har vist bedre Virkning end „huad med saa sær *titler* oc berømmelse rosis oc berediss, af *Mineralier* oc *Metaller*“. — „Indtil *Chymicorum* fliid oc effterforskning bliver saa lyckelig, att de kand sielv bekomme, oc fremvise os nogitt sickrere oc bedre“, vil han ikke forlade Brugen af ovennævnte Lægemidler og vil ikke forlade sig paa de udskregne kemiske Medicamenter„ uden lang, flittig oc uskadelig, brugs oc *effects* udviisning“. (H. à Möinichens Betænkning om Kongens Sundhedstilstand. Bl. 7r. Dateret København d. 13. Oktober 1697. — Rigsarkivet).

[1]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1674 $^{1}/_{1}$—$^{25}/_{6}$ med Bilag Nr. 95.

[2]) Rigsarkivet. Hofapotheker-Regnsk. 1675. $^{1}/_{1}$—$^{1}/_{7}$. Bilag (Recept) Nr. 180. 12. Juni 1675.

[3]) Saaledes „Styrkende Morseller“, indeholdende bl. a. Perler „For Hans Kongl. May:tts Liffkarl Hans Koch“, den 9. November 1674. Bilag (Recept) Nr. 156 til Hofapotheker-Regnsk. 1674 $^{27}/_{6}$ — 1675 $^{1}/_{1}$ (Rigsarkivet). — Ligesaa et Lægemiddel med bl. a. røde Koraller den 21.

det mere dagligdags. Men ogsaa Lægemidler, indeholdende virkelige Ædelstene i Nutidsbetydning, foreskrives jævnligt. Saaledes[1]) den 11. Sept. 1673 bl. a. Pulvis pannonicus ruber for en kongelig Lakaj. Og fremdeles, den 29. Sept. 1674[2]), Pulvis bezoardicus compositus Sennerti (se S. 274) og Pulv. pannon. rubr. for „Ihr. Königl. Majestäten Camermedgen J. Sibilla von der Heck", hvilket Pulver gentages den 2. Okt. samme Aar[3]) for samme Patient, medens hun — her blot betegnet som „Jungfr. Sibylla" — den 5. Okt. s. A. bl. a. faar Confectio de hyacintho[4]). Og vil man her indvende, at der jo strængt taget ikke foreligger noget Bevis for, at de nævnte Medicamenter indeholdt de til den komplette Sammensætning hørende egentlige, haarde Ædelstene i Nutidsbetydning, saa maa man dog i hvert Fald bøje sig for den Kendsgerning, at nævnte Kammerpige den 6. Okt. 1674 fik et Lægemiddel, hvortil der udtrykkelig skulde bruges præpareret Smaragd, saaledes som den endnu bevarede Recept viser det[5]).

Disse Exempler, som let kunde forøges med flere, viser klarligt, at ædle Stene (i den gammeldags omfattende Betydning af Ordet) endnu langt ned imod Aar 1700 brugtes ogsaa i dansk Lægekunst, saa mærkeligt det end maa lyde for Nutidens Læsere.

Tilbage staar da kun at søge at oplyse, hvorledes Ædelsten-Problemet stillede sig i den praktiske Lægekunst her i Danmark i det 18. Aarhundrede, det Tidsrum, da Troen paa de ædle Stenes Egenskaber for Alvor kritiseredes i Udlandet og tilsidst ganske forlodes. — Synderlig fyldige Oplysninger har jeg desværre ikke kunnet fremdrage.

Hvad først Hoffet angaar, kan følgende oplyses. Muligvis til Brug for *Frederik IV* selv haves[6]) en Recept paa et Lægemiddel, tilberedt af bl. a. orientalske Perler og røde Koraller.

Juni 1675: Vor Ihr. Königl. Majest. Unser Allergnädigsten Königs Laqueien Julius": Hofapoth.-Regnskab 1675 $^{1}/_{1}$ — $^{1}/_{7}$, Bilag (Recept) Nr. 190. — Dette kun som Exempler.

[1]) Rigsarkivet. Hofapoth.-Regnsk. 1673 $^{1}/_{1}$ — 1674 $^{1}/_{1}$, Recept (Bilag) Nr. 264.

[2]) Rigsarkivet. Hofapoth.-Regnsk. 1674 $^{27}/_{6}$ — 1675 $^{1}/_{1}$, Bilag (Recept) Nr. 90.

[3]) Rigsarkivet. Hofapoth.-Regnsk. 1674 $^{27}/_{6}$ — 1675 $^{1}/_{1}$, Recept Nr. 92 som Bilag.

[4]) Rigsarkivet. Hofapoth.-Regnsk 1674 $^{27}/_{6}$ — 1675 $^{1}/_{1}$, Bilag (Recept) Nr. 101.

[5]) Rigsarkivet. Hofapoth.-Regnsk. 1674 $^{27}/_{6}$ — 1675 $^{1}/_{1}$, Bilag (Recept) Nr. 106.

[6]) Rigsarkivet. Pakke vedrør. Frederik IV's Sygdom og Død: Fr. IV's Hist. Nr. 382. Læg 3. Recepten er dateret $^{25}/_{2}$ 1725.

For Dronningen anbefales[1]) i hendes gravide Tilstand 1726 bl. a. ogsaa Brugen af Perler og Koraller samt præpareret Smaragd og orientalsk Bezoar.

Indirekte kunde Ædelsten-Lægemidler komme de høje Herskaber til Gode paa anden Maade. Der haves[2]) Recept paa et „Cristall Pulver vor die Amme". Det indeholdt Bjærgkrystal mm. og har maaske været foreskrevet af Hensyn til Diegivningen. Bjærgkrystal ansaas jo — i hvert Fald i det 17. Aarhundrede som tidligere nævnt — for gavnlig i saadanne Tilfælde.

Endelig haves fra Aaret 1727 Raad for „Husten der Kinder". Det er selve den berømte Stahl, der anbefaler[3]), — „wan der Zutritt vorher von der Brust abgelencket worden" — at bruge orientalske Perler eller Krebse-Sten, opløste i Citronsaft. Der skulde tilsættes hvidt Sukker.

Disse Exempler kunde forøges med andre, der ikke tegner nye Træk i Billedet.

Det viser sig altsaa, at ved det danske Hof var i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede Forholdene ganske som i Udlandet med Hensyn til den medicinske Anvendelse af ædle Stene. De syre-absorberende Perler og Koraller er ikke ukendte Lægemidler. Bezoar og Bjærgkrystal forekommer ogsaa. Men det er begyndt at gaa ned ad Bakke med de ædle Stenes Ry: de simple „Krebse-Øjne" kan erstatte de kostelige orientalske Perler i Lægekunsten[4]). — Stene som Smaragd nævnes ogsaa. At dette ikke sker ofte, skyldes muligvis kun Recept-Materialets Ufuldstændighed.

Endnu fra en anden Side kan man faa nogle Oplysninger om Ædelsten-Spørgsmaalets Tilstand her i Danmark i det 18. Aarhundrede.

[1]) „Consilium Dn. Brunner in Graviditate pro A. Reg."; i ovennævnte Pakke i Rigsarkivet (Frederik IV's Historie. Nr. 384).

[2]) Rigsarkivet. Pakke vedk. Frederik IV's Sygdom og Død. Paa indvendigt Omslag betegnet som: Fr. IV's Historie. Nr. 382.

[3]) Samme Pakke. Frederik IV's Hist. 382 indeholder bl. a Kopier af Recepter: „Aus H. Sthals Schreiben d. 21. Jan. 1727".

[4]) Pakke vedk. Frederik IV's Sygdom og Død. Rigsarkivet. — Frederik IV's Hist. 382: Stahls Recept fra Jan. 1727: Rp. Succi rec. Citri Qvint. 1. vel Qvint. 2. add. Perlar. orient, vel Lap. cancr. q. s. ad saturationem" (Vægttegn opløste).

Det hedder i Bötticher's Skrift[1]) om Pest, at orientalsk og occidentalsk Bezoar, røde præparerede Koraller, Pulv. bezoard. Sennerti og Spec. de hyacintho har vist udmærket Virkning („insignem ediderunt effectum") i den københavnske Pest (1711). — Mod Komplikationer fra Nyrernes Side anbefaler han[2]) Lægemidler indeholdende Perler og Pulv. bezoard. Sennerti. — Mod Diarrhé hos Pestpatienter bruges[3]) Pulv. Bezoard. Sennerti og Pulv. pannon. rubr. o. a. Endelig hedder det[4]), at naar den Syges Kræfter er meget langt nede, har bl. a. Species de hyacintho og andre Ædelsten-Medicamenter samt orientalsk og occidentalsk Bezoar vist sig af overordentlig heldig Virkning.

Saaledes udtalte Bøtticher sig endnu et godt Stykke ind i det 18. Aarhundrede. C. v. Kohl[5]) mener, at de talrige Recepter, som opbevares i Rigsarkivet (Pakke: Krigshospitalskassen 1711—18), er Pest-Recepter hidrørende fra den københavnske Pest 1711—12, og dette er vel i det væsentlige rigtigt. Thi disse Recepter er udstedte til Brug paa Krigshospitalet paa Ladegaarden ved København, der i Pesttiden 1711—12 var indrettet som Pestlazaret, og der findes blandt Recepterne ikke faa, der nævner Ædelsten-Medicamenter, saasom Pulvis bezoardicus Sennerti[6]), Species de hyacintho[7]), Confectio de hyacintho[7]) og Pulvis pannonicus ruber[8]), hvilke Lægemidler dengang ansaas for brugelige mod bl. a. Pest. Ædelsten-Lægemidler blev faktisk endnu i 1709 anbefalede i en populær

---

[1]) J. G. de Bötticher: Morborum malignorum imprimis pestis & pestilentiæ, brevis ... descriptio ... Hafn. 1736. 4°. pag. 185.

[2]) Bötticher l. c. pag. 191: Bötticher troede stærkt paa Perlers medicinske Egenskaber: „Margaritas, ob familiarem qvem ducunt ætherem, haud rejiciendas in hoc morbo censeo" ɔ: i Pest. J. G. Bøtticherus: Diss. med. inaug. de morbis malignis. Hafn. 1705. 4°. pag. 58.

[3]) Bötticher l. c. 1736 pag. 192.

[4]) Bötticher l. c. 1736 pag. 194: „... felicissime occurrebam".

[5]) Carl. v. Kohl: Pesten i København 1711—12 i: Histor. Meddelelser om København III 1912. pag. 545.

[6]) F. Ex. Recept udstedt 16. Sept. 1711, 17. Okt. 1711 (Bötticher).

[7]) F. Ex. Böttichers Recept af 25. Sept. 1711.

[8]) F. Ex. Böttichers Recept Nr. 52 af 2. Januar 1712. (Recept. des Königl. Landt Etaats Ao. 1712. i den nævnte Pakke (Krigshospitalskassen 1711—18) i Rigsarkivet.) Ligesaa Recepter, udstedte 11., 23. og 27. August 1711 og flere andre Dage af Hospitalschirurgen Jacob von Aspern.

Pest-Forskrift[1]). Men noget gyngende Grund har man under Fødderne, naar man erklærer alle de i nævnte Pakke i Rigsarkivet opbevarede Recepter for Pest-Recepter. Jeg kom til at tvivle, da jeg blandt Recepterne fandt en, udstedt den 12. Oktober 1711 af Bötticher, nævnende blandt meget andet Pulvis bezoardicus Sennerti samt Spec. og Confect. de hyacintho, altsaa et Lægemiddel, som man vilde tro havde været benyttet i Pesten, hvis der ikke paa Foden af Recepten havde staaet, at det var bestemt for en Patient, hvis ene Arm var bleven amputeret. Denne Patient kan dog næppe antages at have været en Pest-Patient. Jeg anser det for overvejende sandsynligt, at de fleste Recepter, ogsaa de med Ædelstene, hidrører fra Pest-Kure. Herfor synes det mig at tale, at efter Pest-Tiden 1711—12 bliver Ædelsten-Lægemidler meget sjældne blandt Recepterne[2]), der dog er opbevarede i Hundredevis. Men man maa være varsom med at fastslaa og lade overgaa i Historien, at den nævnte Pakke indeholder lutter Pest-Recepter, thi dette synes noget tvivlsomt.

Som berørt forsvinder Lægemidler med egentlige Ædelstene fra Recepterne, som er bevaret fra de nærmeste Aar efter den store Pest-Epidemi i København 1711. Kun Koraller forekommer nogle Gange blandt de talrige Recepter, der findes i Rigsarkivet (Krigshospitalskassen 1711--1718). Ganske vist har Ædelsten-Lægemidler været benyttede til fornemme danske Patienter endnu i den første Fjerdedel af det 18. Aarh., saaledes som foran berørt, og muligvis vilde Recept-Serier eller Læge-Anordninger for Hoffets og lign. Personer (hvis

[1]) En kort Underretning Om *Præservation* og *Curation* imod Pesten ... Kiøbenhavn / *Anno* 1709. pag. 20 og 36.

[2]) Saaledes (Pakke i Rigsarkivet: Krigshospitalskassen 1711—18) for Aaret 1713 og 1714 fandt jeg ingen Ædelsten-Recepter blandt de ret talrige Recepter. I Recept-Pakken 8/1 1715—23/12 1715 fandtes som Nr. 108 et Lægemiddel, hvori indgik røde Koraller, men ellers ingen „Ædelstene“. Maaske vejer denne Omstændighed dog ikke altfor meget. Thi der existerer i samme store Pakke i Rigsarkivet Recept-Serier fra Krigshospitalet paa Ladegaarden i 1711 — selve Pestens Aar — hvori aldeles ingen ædle Stene, end ikke Koral, har kunnet findes (Recept-Pakke 30. Sept. 1711 — 30. Dec. 1711; 25 Stk. — Ligesaa: 6. Jan. 1711 — 13. Juni 1711; 22. Stk.). Hvad der her er Tilfældigheder, er jo ikke let at se.

saadanne Arkivalier var tilgængelige for hele det 18. Aarh.) vise en sporadisk Brug af Ædelsten-Lægemidler et godt Stykke ind i det 18. Aarhundrede, ligesom det var Tilfældet i Udlandet, hvis polemiske Litteratur som tidligere skildret vidner herom. Men vi nærmer os her Grænsen for den Tid, da ædle Stene ansaas for anvendelige i Lægekunsten. Nu hensygner Tilliden til disse Midler, hvilken endnu i det 17. Aarhundrede stod i fuldt Flor og var ikke blot Lægernes og de Lærdes Eje, men maaske i endnu højere Grad, end vi nu kan konstatere det, gennemtrængte den oplyste Almenheds Bevidsthed, ogsaa her i Danmark. Ligesom i Udlandet saaledes ogsaa i Danmark: alle Spor, der har kunnet forfølges i denne Undersøgelse, peger samstemmende hen paa, at med det 18. Aarhundrede forsvinder Ædelsten-Lægemidlerne (baade de til udvendig Brug og de til indvendig Brug; sidst de sidste) af den danske Lægekunst — men herhjemme gaar det stille og uden at afføde synderlig Polemik i Litteraturen. Troen paa de ædle Stenes medicinske og andre mærkelige Egenskaber fulgte de ældre Generationer i Graven — nu da det 18. Aarhundredes Viden afløste de ældre Tiders.

REGISTER.

I. NAVNE PAA STENE.

II. NAVNE PAA CITEREDE FORFATTERE OG OMTALTE PERSONER.

BERIGTIGELSER
OG VÆSENTLIGERE TRYKFEJL

S. 35 Note 1 staar: M. B. Walentinus. Læs: M. B. Valentinus.

S. 70. L. 7 f. o. staar: Herskerkunst. Læs; Herskergunst.

S. 98. L. 19 f. o. staar: „... dem es würde sich...". Læs: „... denn es würde sich..."

S. 101. (Note 3). En beklagelig Fejltagelse har indsneget sig med Hensyn til *Cardanus* og de blegnende, ildevarslende Stene. Det drejer sig paa det citerede Sted ikke om „Carbunculus", men om en Koral, som ligner Carbunculus. Selve Sagen: at ædle Stene ved deres Ændring af Udseende kunde varsle Sygdom, tror dog Cardanus fuldt og fast paa, blandt andet fordi han mener at have set det selv mere end én Gang. — Det paagældende Cardanus-Citat hidsættes her in extenso. (De svbtilitate libri XXI ... Norib. 1550 in Folio pag. 178): „Proprium rubei ac cynceri fulgentisque ut Carbunculus, est, quòd si annectatur collo ut carnem tangat, cum ægrotat homo aut breui ægrotatorus est, aut si uenenum hauserit, quod nondum sentiat, impallescere & nitorem amittere, adeò ut mireris, atque hoc non semel obseruaui. Causa est quòd uapor ille, qui nondum molestiam homini afferre potest, substantiam teneriorem coralli affligit miro experimento".

S. 107. L. 1 f. o. staar: ziemenlich. Læs ziemlich.

S. 124. Tekstens L. 2 f. n. staar: Matthæus Martinus. Læs Matthæus Martini.

S. 125. Note 2 staar: „... Amstelod. 1674..." Læs: „... Amstelod. 1672..."

S. 147. L. 8 f. o. staar: Martinus'. Læs: Martini's.

S. 148. L. 2 f. o. staar: Martinus'. Læs: Martini's.

S. 180. Note 3 staar: *J. Ruska:* Untersuchungen über das Steinbuch des Aristoteles. Heidelberg. 1911. Læs: *J. Ruska:* Das Steinbuch des Aristoteles. Heidelberg. 1912.

S. 184. Note 3 staar: „... vires aliquos..." Læs: „... vires aliquas..." — I samme Note staar: „... denegimus.. " Læs: „.. . denegemus..."

S. 211. Note 1 staar: „... credebat Burrus eis vim inesse..." — Efter Samraad med en klassisk Filolog, Hr. Overbibliotekar, Dr. phil. Sofus Larsen, hvem jeg ogsaa her takker for al udvist Hjælpsomhed, maa dette rettes til: „... credebat Burrus eam vim inesse..."

Jeg benytter her Lejligheden til ogsaa at takke Hr. Bibliotekar A. Krarup for elskværdigt ydede Haandsrækninger af sproglig Art under Korrekturen.

S. 214 Tekstens sidste Linie. Jeg var ikke opmærksom paa, at Ole Borch andetsteds selv fortæller om, hvorledes ædle Stene præpareredes ved meget omhyggelig Pulverisering i hans Laboratorium. Det hedder (*Th. Bartholini* Actorum Medicorum & Philosophicorum Hafniensium Ann. 1677. 1678. 1679. Volum. V pag. 124): „... rogabam Medicinæ studiosum in ædibus meis viventem, ut cùm satis nonnunqvam perfunctoriè insistatur in pharmacopoliis gemmarum trituræ, ille patientiam menstruam istuc converteret..." Studenten pulveriserede da Smaragd, Hyacinth, Safir, Rubin og Perler meget omhyggeligt og længe, i hvert Fald omtrent 3 Uger („... Elapsis jam in terendo tribus circiter hebdomadibus...")

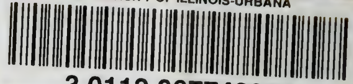
S. 252. L. 4 f. n staar: 5 Lod. Læs: 5 Unzer.

S. 253. L. 1 f. o. staar: 1 Lod. Læs: 1 Unze.

S. 253. L. 2 f. o. staar: ½ Lod. Læs: ½ Unze.

S. 255. Til nærmere Oplysning hidsættes (efter Dispensatorium hafniense. 1658. 4°. pag. 79) Sammensætningen af Pulvis bezoarticus compositus Sennerti: R. Cornu Cervi Philosophic: præparat: drachm. tres. Oculor: Cancri præparat. Terræ sigillat. Succin: alb: præparat: Margaritar: præparat. Corallior: rub. præparat. ana scrupul. duos. Ossis de corde Cervi, Smaragdi præparat. Hyacinthi præparat. Rubini præparat. ana Scrupulum unum. Lapidis Bezoar. oriental. Scrupul. duos. Folior. auri Numer. Sex. F. Pulvis.

Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding.

KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI - KOLDING